

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ГЕНЕЗА В ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ

(ДО 30-РІЧЧЯ
ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ)

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ГЕНЕЗА В ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

**(ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)**

Київ 2021

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 6 від 28 жовтня 2021 р.)*

Авторський колектив: Киридон А. М., д. і. н., проф. (заг. ред., керівник авторського колективу); Арістова А. В., д. філос. н., проф.; Бессонова М. М., к. і. н., доц.; Вечерський В. В., к. архітектури; Гаврилишина Н. А., к. і. н., Гірік С. І., к. і. н., Гладун А. Я., к. тех. н., доц.; Дземан М. І., к. мед. н., доц.; Доброносова Ю. Д., к. філос. н., доц.; Єнін М. Н., к. соц. н., доц.; Ісмаїлова Л. Л.; Колодний А. М., д. філос. н., проф.; Корякіна І. В., к. пед. н., доц.; Очеретяний О. О.; Перга Т. Ю., к. і. н., ст. н. с.; Прийма С. М., д. пед. н., проф.; Рогушина Ю. В., к. фіз.-мат. н., доц.; Строкань О. В., к. тех. н., доц.; Тодоров І. Я., д. і. н., проф.; Троян С. С., д. і. н., проф.; Удод О. А., д. і. н., проф., член-кор. НАПН України; Федотова О. О., д. і. н.; Филипович Л. О., д. філос. н., проф.; Червак Б. О.; Черниш Н. І., к. філол. н., доц.; Яценко О. М., к. і. н., ст. н. с.

Рецензенти:

*Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор
Землюліна Н. І., доктор історичних наук, професор*

Е64 **Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України):** колективна монографія / за заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2021. 320 с.

ISBN 978-966-97385-3-0

У пропонованій монографії сфокусована увага на проблемах у царині енциклопедистики, окреслено аспекти проблеми енциклопедизму як інтелектуального руху від Просвітництва до інформаційного суспільства, репрезентації біографіки та подієвої історії на сторінках енциклопедій, різнопланово розглянуто питання формування контенту, принципів та критеріїв науково-інформаційного наповнення сучасних енциклопедій, здобутки, проблеми та перспективи вітчизняної енциклопедистики в умовах сучасного інформаційного суспільства тощо.

Видання розраховане на фахівців у галузі енциклопедистики, науковців, аспірантів, усіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики.

ISBN 978-966-97385-4-7

©Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
-----------------	---

РОЗДІЛ I: ЕНЦИКЛОПЕДИЗМ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РУХ: ВІД ПРОСВІТНИЦТВА ДО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Середньовічна енциклопедистика Сходу: мусульманська традиція (<i>А. Арістова</i>)	10
1.2. Розвиток енциклопедистики у Канаді: досвід для України (<i>М. Бессонова</i>).....	24
1.3. Енциклопедії української діаспори в Австралії (<i>Т. Перга</i>).....	35
1.4. Антропологічні виклики мережевого суспільства та мережева природа сучасного енциклопедичного дискурсу (<i>Ю. Доброносова</i>)	48

РОЗДІЛ II: БІОГРАФІКА ТА ПОДІЄВА ІСТОРІЯ НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

2.1. Представлення української козацької держави (середини XVII – кінця XVIII ст.) в енциклопедичних виданнях. (<i>Н. Гаврилишина</i>)	68
2.2. Вплив М. Маркевича на становлення української енциклопедистики (<i>О. Федотова</i>).....	78
2.3. Микола Бажан — подвижник енциклопедичної справи (<i>Н. Черниш</i>)	86
2.4. Вчення професора-інтерніста М. М. Бережницького про адаптаціогенез легеневого серця в дискурсі наукових традицій київської школи внутрішньої медицини (<i>М. Дзедман</i>).....	104

2.5. Фактор спадковості поколінь у долях батька і сина Володимира Петровича та Дмитра Володимировича Затонських — науковців та розвідників (О. Очеретяний)	120
2.6. Віртуальна біографічна лабораторія як компонента сучасних біографічних досліджень (О. Яценко).....	128
2.7. Подієва історія в енциклопедистиці: до 100-річчя укладення версальсько-вашингтонської системи договорів (1919–1922) (С. Троян).....	137
2.8. Український контекст трагедії Бабиного Яру у світлі енциклопедичних інтерпретацій (Б. Червак).....	153
2.9. Річна національна програма Україна-НАТО в контексті енциклопедистики (І. Тодоров).....	161

РОЗДІЛ III: УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЄКТИ: КОНТЕНТ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

3.1. «Значущий Інший»: «Велика українська енциклопедія» в енциклопедичному просторі (А. Киридон)	180
3.2. Академічна та популярна історія: проблема контенту та стилю енциклопедичних видань (О. Удод).....	200
3.3. Виклики та перспективи української державності: думки та оцінки читачів «Великої української енциклопедії» (до тридцятиліття української незалежності) (М. Єнін).....	209
3.4. «Історія українського мистецтва» (за ред. М. П. Бажана) як енциклопедичний проєкт (С. Гірік)	228
3.5. Репрезентація втрачених об'єктів архітектурної спадщини України в універсальній енциклопедії (В. Вечерський).....	234
3.6. Проєкт енциклопедії «Українська мова» (1988) і його втілення: змістові й формальні зміни (С. Гірік)	261
3.7. «Українська релігієзнавча енциклопедія»: від ідеї до її реалізації (А. Колодний, Л. Филипович)	267

3.8. Використання мереологічного підходу для формування структури семантичних зв'язків типу «частина-ціле» між енциклопедичними гаслами (А. Гладун, Ю. Рогушина)	277
3.9. Особливості застосування енциклопедичних Web-ресурсів на основі Semantic MediaWiki для сервісів валідації результатів навчання в агродорадництві (А. Гладун, Ю. Рогушина, С. Прийма, О. Строкань, І. Корякіна, Л. Ісмаїлова)	297
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	315

ПЕРЕДМОВА

Енциклопедичні видання виступають акумулятором фундаментальних знань про конкретний часопростір, віддзеркалюють наукову картину світу, є дієвим комунікативним засобом просвітництва тощо. Національні енциклопедії відображають національний світогляд, зберігають історичну пам'ять нації, репрезентують світ нації та націю світові і виступають свідченням інтелектуальної самодостатності нації. Енциклопедії універсальні уможливають використання їхнього контенту/знаннєвого потенціалу як конденсату інтелектуального розвитку суспільства при вивченні об'єктів будь-якої сфери, в різноманітних галузях знань. В умовах дигіталізації та з появою нових платформ для розміщення контенту змінилися й шаблони споживання цього контенту. Диференціювалися вимоги до енциклопедичних видань на різних платформах.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій докорінно змінив сучасне суспільство. Інформаційне та технологічне середовище фактично зумовило не лише інтенсивність інформаційного навантаження, але й кардинальні перетворення всіх сфер суспільного буття в практичній площині та багатьох аспектах світоглядного і ціннісного відношень, трансформуючи усвідомлення різних рівнів людського життя в умовах новітніх медіа-комунікацій. Медіальний простір разом з нарощуванням комунікативного потенціалу сформував власне семантичне поле, утворюючи нові способи знаково-символічного освоєння і осмислення мозаїчної реальності, застосовуючи при цьому технологічний цифровий інструментарій.

В умовах інформаційного суспільства відбувається різке збільшення інформаційних потоків і технічних засобів, що не тільки забезпечує циркуляцію інформаційних потоків, але водночас стимулює зростання корпусу енциклопедичних знань. Як реальії інформаційного суспільства поступово зміцнюють свій вплив в інформаційному середовищі мережеві е-видання, перетворюючись на чинник, що обумовлює подальший розвиток сучасного суспільства. Електронні енциклопедичні видання переважно стають у пригоді при пошуку відповідей на точкові, ситуативні пи-

тання. Водночас друковані енциклопедії залишилися джерелом фундаментальних знань, необхідних для тривалої роботи.

Від часу появи й початку поширення нового формату енциклопедичної літератури — електронних енциклопедій — минуло 40 років, однак період трансформації традиційних паперових енциклопедій в електронні складно назвати завершеним. З одного боку, постійний розвиток цифрових технологій надає імпульсів для поступу електронної енциклопедистики, що спонукає створення нових сучасних форм представлення довідкової інформації. З іншого — суспільний і науковий прогрес зумовлює вдосконалення методів і засобів збирання, опрацювання, аналізу та поширення інформації, а також її енциклопедизації¹. У цьому інформаційному просторі постійним, систематично оновлюваним ресурсом з фаховою репрезентацією різноманітних галузей знань має стати електронна версія «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ).

До 30-річчя незалежності України створено колективну монографію, яка підготовлена колективом дослідників, об'єднаних прагненням увиразнення простору енциклопедистики та множення емпіричного й теоретичного знання у цій галузі: Киридон А. М., *д. і. н., проф.* (заг. ред., керівник авторського колективу); Арістова А. В., *д. філос. н., проф.*; Бессонова М. М., *к. і. н., доц.*; Вечерський В. В., *к. архітектури*; Гаврилишина Н. А., *к. і. н.*, Гірік С. І., *к. і. н.*, Гладун А. Я., *к. тех. н., доц.*; Дземан М. І., *к. мед. н., доц.*; Доброносова Ю. Д., *к. філос. н., доц.*; Єнін М. Н., *к. соц. н., доц.*; Ісмаїлова Л. Л.; Колодний А. М., *д. філос. н., проф.*, Корякіна І. В., *к. пед. н., доц.*; Очеретяний О. О.; Перга Т. Ю., *к. і. н., ст. н. с.*; Прийма С. М., *д. пед. н., проф.*; Рогушина Ю. В., *к. фіз.-мат. н., доц.*; Строкань О. В., *к. тех. н., доц.*; Тодоров І. Я., *д. і. н., проф.*; Троян С. С., *д. і. н., проф.*; Удод О. А., *д. і. н., проф., член-кор. НАПН України*; Федотова О. О., *д. і. н.*; Филипович Л. О., *д. філос. н., проф.*; Червак Б. О.; Черниш Н. І., *к. філол. н., доц.* Яценко О. М., *к. і. н., ст. н. с.*

---

¹ Іщенко О. Нові тенденції розвитку енциклопедистики в цифрову епоху (на прикладі "Scholarpedia" та "Scholarly Community Encyclopedia") // Енциклопедичний вісник України. 2021. Вип. 13. С. 46.

У монографії, що композиційно має три розділи, запропоновано історичні сюжети розвитку енциклопедистики, біографічні розвідки про енциклопедистів доби, питання репрезентації подієвої історії, прикладні аспекти розвитку енциклопедичної справи в різних галузях наукового знання, засади створення електронних енциклопедій та е-ВУЕ, проблеми сучасної енциклопедистики тощо. Важливою є довідково-біографічна інформація, вміщена на сторінках видання, яку можна використати для створення енциклопедичних статей. Цей сегмент довідкової енциклопедичної та словникової біографіки тривалий час залишався іноді єдиним реальним доступним джерелом історико-біографічних знань для широкого кола освічених людей. Біографічні знання є не лише галуззю гуманітарної науки, а й важливою частиною національної культури, суспільно-політичного, інтелектуального та духовного життя. Національна біографіка працює не тільки на потреби науки, освіти та культури, а й сприяє формуванню національної та громадянської свідомості наших співвітчизників².

При цьому автори не претендують на вичерпність аналізу порушених проблем, усвідомлюючи складність і багатогранність задекларованого дискурсу. Водночас маємо сподівання, що порушені питання спонукатимуть до подальшого обговорення проблем розвитку галузі, наслідком чого постане прирощення знань в енциклопедичному просторі.

*Доктор історичних наук, професор
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»,
Алла Киридон*

---

² Вернік Ю. В. Оцінка значущості персоналій при включенні до біографічних словників у контексті новітніх інформаційних технологій // Укр. біографістика : зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 6. С. 289–300; Муріна С. В. Енциклопедичні видання як джерело формування українського національного біографічного архіву (на прикладі Радянської енциклопедії історії України та Енциклопедії історії України) // Українська біографістика. 2015. № 12. С. 392–405.

РОЗДІЛ І:

ЕНЦИКЛОПЕДИЗМ
ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РУХ:
ВІД ПРОСВІТНИЦТВА ДО ІНФОРМАЦІЙНОГО
СУСПІЛЬСТВА

1.1 СЕРЕДНЬОВІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА СХОДУ: МУСУЛЬМАНСЬКА ТРАДИЦІЯ

Серед жанрів середньовічної арабо-мусульманської літератури особне місце посідають довідково-енциклопедичні праці, ретельно дібрані компендіуми тогочасних знань. Дотепер дослідницька увага прикута здебільшого до антологій адабу, арабської поезії, історичних хронік, збірників хадисів, трактатів з різних галузей наук, натурфілософських праць і коментарів до них, богословської полеміки, проте порівняно мало розвідок з мусульманської енциклопедистики як деякого особного історико-культурного та інтелектуального явища, способу трансляції накопичених знань та різновиду «професійної діяльності».

У розвитку середньовічної енциклопедистики на мусульманському Сході можна простежити кілька етапів.

Перший етап, умовні межі якого означимо VIII–X ст., як і переважна більшість початкових стадій назагал, є етапом становлення, зародження енциклопедичної традиції, пошуку власних епістемологічних та парадигмальних засад упорядкування і структурування комплексу знань. Саме в цей період склалися важливі соціокультурні передумови для майбутньої енциклопедичної праці, уґрунтованої на синтезі знанневих скарбів тих народів і держав, що опинилися під владою Халіфату.

Формування та піднесення нової мусульманської імперії, особливо за панування Аббасидів, стало визначальним чинником сплеску наукової культури т. з. Золотої доби ісламу: вперше від часів Александра Македонського величезний мультикультурний регіон був знову (і відтепер на тривалий історичний час) інтегрований політично та економічно. Усунення політичних кордонів, динамічне торговельне й адміністративне сполучення різновіддалених земель, швидка урбанізація (а Багдад до X ст. зберігав статус найбільшого міста в світі), творення спільного лінгвістичного простору створило умови для комунікації та взаємовпливу етнічно й культурно розмаїтих знанневих осередків, філософських шкіл, протонаукових традицій.

Релігія й мова, що стали основними ідентичностями новоствореного космополітичного світу, заступали значимість етнічних, племінних, регіональних ідентичностей. Розширення імперії на Схід і Південь, зустріч з південно-африканською, перською, індійською, китайською цивілізаціями відкривало нові джерела і галузі знань, а разом з тим і можливості їхнього синтезу, перетравлення та ефективного технологічного використання (історики науки вказують, зокрема, на виняткове значення широкого застосування винайденого в Китаї паперу, що зробило відтворення книг дешевим та ефективним, заохочувало наукові записи й поезію, уможливило нову культуру листування і діловодства тощо).

Окрема роль належить цілеспрямованій і добре організованій перекладацькій справі — вже до X ст. арабомовний світ отримує з Багдада доступ до майже всього збереженого грецького корпусу праць з медицини, математики, астрономії, натурфілософії, що стає фундаментом для подальших досліджень. За значимістю для розвитку арабської науки цей здобуток порівнюють зі впливом італійського Відродження чи наукової революції XVI–XVII ст. на західноєвропейський світ (хоча сама ренесансна культура завдячує проникненню на Захід арабської науки та арабських перекладів античних джерел).

Вагому роль для розвитку енциклопедистики в мусульманській культурі відіграли й духовно-евристичні засади раннього ісламу. Вартують згадки релігійно умотивовані спонуки до пошуку й накопичення знань, покликані наблизити людину до осягнення Бога і Його творінь: так, за вченням ісламу Боже об'явлення Мухаммаду починалося з вимоги/заклику «Читай!» (що дотепер є запитаним аргументом мусульманських просвітників); Коран, за підрахунками ісламознавця Франца Розенталя, близько 750 разів згадує термін «знання» (ільм) та похідні від цього кореня, вбудовуючи їх серед ключових понять у свідомість слухачів; Пророк Мухаммад закликав одновірців шукати знання постійно і занурюватися так глибоко, наскільки вони могли його осягнути. Практично від доби раннього ісламу знання і

пізнання вважалися важливими чеснотами мусульманина. Навіть з огляду на те, що йшлося насамперед про знання релігійне, за сприятливих соціокультурних обставин ці спонуки ставали каталізаторами дослідницької активності.

З утвердженням Аббасидів потужна підтримка, надана правителями та соціальною елітою освітнім і дослідницьким закладам, мечетям (що діяли і як культурно-освітні осередки), медресе, бібліотекам, школам перекладачів, обсерваторіям тощо уможливила активне засвоєння культурних досягнень різних цивілізацій Давнього світу й стимулювала власні розвідки. Практика меценатства осередків освіти і вченості набула унікальних для середньовіччя масштабів і стала прикладом інтелектуально продуктивного руху в історії Халіфату.

Що важливо, це був період початкової інституалізації середньовічної науки. Будинок Мудрості у Багдаді (Бейт аль-Хікма), заснований за аббасидського халіфа Абдуллаха аль-Мамуна (786–833), часом порівнюють із першою науковою академією на мусульманському Сході. І для цього є вагомі підстави: він не просто створив умови для системної перекладацької роботи та розміщення великої бібліотеки, але вививив освоєння всієї античної науки до рівня державницької справи і став прототипом для подібних осередків у східних провінціях ісламського світу — Мосулі, Басрі, Ширазі, а також у Каїрі, Алеппо, Тріполі та ін. великих містах. Вже за кілька десятиліть доступними для арабського читача стали праці Аристотеля, Платона, Евкліда, Архімеда, Гіппарха, Менелая, Гіппократа, Галена; зусиллями Аль-Хорезмі (бл. 780–850) зорганізовано емпіричну перевірку наявних астрономічних відомостей та запроваджено систематичні астрономічні спостереження в обсерваторіях. Доробок Аль-Кінді (бл. 801–873) став взірцем поліматичної ерудиції: його численні трактати присвячені різноманітним галузям знання і досвіду — від метафізики й логіки до медицини, математики, астрономії, метеорології, оптики, парфумерії тощо.

Поряд із бібліотеками при мечетях (мактабату масджід) виникають бібліотеки при медресе (мактабату мадрасат), що втілили нові науково-організаційні тенденції, зокрема цілеспрямо-

ване формування та розвиток фондів (з часом саме цей тип книгозбірень стане прототипом європейських університетських бібліотек із широким спектром функцій та особливою інфраструктурою), а також устальюється особливий тип бібліотек — публічні (мактабату амат). Вже до X ст. тільки в Кордобі діяло 70 доступних книгозбірень, найбільша з яких містила понад 600 тис. книг, де були акумульовані знання Афін, Александрії, Вавилону, Індії, Китаю. Керівництво бібліотеками було однією з привілейованих державних посад, на яку обирали тільки визначних ерудитів. З 859 р. у Фесі засновано медресе-протоуніверситет Аль-Карауїн; освітні заклади в Багдаді, Каїрі, Басрі, Мосулі, Бухарі, Самарканді, Термезі, Куві тощо збирали охочих до знань з усієї мусульманської ойкумени.

Переклад, систематизація, перевірка, збагачення, критика і доповнення накопичених древніми знань закладали той фундамент, на якому зводилася арабо-мусульманська наука. Понад те, це період, коли дослідження мусульманських учених долають канони й кордони античної науки (зокрема, космології Птолемея та антропології Галена) і перевищують її досягнення; а внесок нових поколінь, для яких арабська мова стала головною мовою науки, помітно переважає над запозиченим.

Підкреслимо, що чинником розвитку мусульманської науки поставав складний синтез накопичених інтелектуальних скарбів Сходу і Заходу, який генерував певну нову якість знань. До прикладу, саме завдяки творчому сполученню знань східної й західної цивілізацій — індійської системи запису чисел з грецькими математичними поняттями, стала можливою нова математична наука, створення алгебри, прорив у тригонометрії. За визнанням дослідників, медицина, астрономія, алгебра, хімія, фізика, оптика — ті галузі, що є свідченням не запозиченої, не просто «всотоної» ісламською культурою іноземної спадщини, а принципово новаційної, оригінальної думки молоді мусульманської цивілізації.

Зумовлена арабським завоюванням зустріч культур, виплечаних на теренах Арабського халіфату, Візантії, Індії, Китаю, у царині знань мала складником і зустріч енциклопедичних тра-

дицій греко-римської культури та Східної (зокрема, китайські антології й словники відомі принаймні з 3 ст. н. е.).

Вагоме значення для зародження енциклопедичної справи мала і виформувана традиція існаду (співвіднесення із першоджерелами), що стала важливим принципом збереження і трансляції знань, умовою його авторитетності. Значущою була й роль адабу, який задавав певний взірць ерудованості, кодував вимоги до теоретичної й практичної освіти, етикету, поведінки¹. Діяльність катибів (записувачів, секретарів), що набула виняткового професійного значення у мусульманському світі, вимагала знань не тільки граматики, лексикографії, мов, а й права, дипломатії, Корану і хадисів, поезії, політичної теорії, науки адміністрування, тобто енциклопедичної освіченості й компетентності.

Розширення кола вчених і зацікавлених знаннями та збільшення галузей знань, де внесок мусульманської науки ставав усе вагомішим, доволі швидко вигострили проблему класифікації дисциплін. Саме в цей період вироблюються різні підходи і методи класифікації наук, що є принципово важливим для визначення принципів укладання і внутрішньої логіки енциклопедичних праць (поціновано доробок Аль-Фергані, бл. 798–861; Аль-Фарабі, бл. 870–950, з ім'ям якого пов'язують започаткування системного розгляду проблеми класифікації наук; Аль-Хорезмі та ін.). Ісламська культура народжує цілий спектр типологічних підходів: науки теоретичні (Божественні, або «вище знання»; математичні, або «середнє знання»; природничі, або «нижче, найближче знання») і практичні (етика, сімейний уклад, політика); ісламські й неісламські; шаріатські (від Пророка і праведних халіфів) і нешаріатські (умоглядні, на кшталт математики); «науки розумові», або раціональні (калам, фальсафа) і «науки переказу», або традиційні (до прикладу, логіка, астрономія, каліграфія) тощо². Так, Аль-Фарабі у книзі «Каталог наук» («Ihsa' al-'ulum») виділяє п'ять царин знання: мовознавство, логіка, ма-

---

¹ Grunebaum G. E., von. *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation*. 2nd. ed. Chicago; London : University of Chicago Press, 1953. P. 253.

² Веляти 'Али Акбар. *Исламская культура и цивилизация* / Пер. с фарси Д. А. Бибаева. Москва : Феория: Дизайн. Информация. Картография, 2011. С. 44–45.

тематика, природничі та Божественні науки (їх учений поміщає в одну групу — науки про Творця та Його творіння), а також практична мудрість, або етика. Аль-Хорезмі натомість ієрархізував науки залежно від їхньої пізнавальної цінності та місії: деякі вважав метою, тоді як інші — засобами її досягнення (відтак перші помістив вище за другі). У книзі «Ключі до наук» («Maḥāṭiḥ al-‘Ulūm»), що часом характеризують як довідник термінів і назв, він чи не вперше обґрунтовує поділ наук на автентично-ісламські та іноземні: перші виникали на мусульманській території та в лоні ісламської культури (зокрема, юриспруденція, грамати́ка, поезія, історія), другі — брали свої витоки у Греції, Індії, Ірані тощо, але своїм розквітом зобов’язані мусульманським вченим (філософія, логіка, медицина, геометрія, астрономія, музика, механіка тощо). Аж до кінця арабського «Золотого віку» остаточної чи загальноприйнятої класифікації так і не було вироблено, але настанова на розмежування «вітчизняного» та «іноземного» знання стає доконечною. А поряд із формуванням уявлень про «ільм» як царину знань і мудрості, що має Божественне джерело й охоплює найрізноманітніші види пізнавальних зусиль, викристалізовується методологічно важлива проблема співвідношення філософії, науки, теології (каламу) й релігії.

І саме в цей період з’являються збірки і серії трактатів з різних галузей знань і практичної діяльності, які претендують на певну універсальність. Першою відомою збіркою, яка задала взірець багатьом пізнішим енциклопедіям, найчастіше називають працю Ібн Кутайби (828–889) «Книга вибраних переказів» («Kitāb ‘uyūn al-akhbār»). Поважна збірка складалася з 10-ти книг, що охоплювали широке коло відомостей, — від питань влади і війни до молитви та їжі. Ібн Кутайба залучив до переказу історичні приклади, афоризми, арабські поезії. Саме цю книгу згодом візьме за основу Ібн Абд Раббіх (860–939/940), укладаючи своє «Дорогоцінне намисто» («‘Iqd al-farīd»), доповнене відомостями з історії та літератури.

Серед значимих праць цього етапу: енциклопедія наук Ар-Разі (бл. 865–923), його ж 25 томів «Усеосяжної книги з меди-

щини»; «Історія пророків і царів» Ат-Табарі (839–923); філософські й соціально-політичні праці Аль-Фарабі; історичні, географічні, етнографічні трактати Аль-Масуді (бл. 896–956) та ін.

Другий етап умовно охоплює сер. X–XII ст. Цей період синергійного розвитку освіти й культури Золотої доби ісламу, творення загально мусульманського культурного обширу включає і т. з. Східний Ренесанс в Мавераннахрі та Хорасані. Географія центрів освіти й науки на цю добу охоплює Аравію, Іран, Північну Африку, Центральну Азію, Закавказзя, Андалусію. Саме на цей період припадає творчість найвпливовіших поліматів — Ібн Сіні (980–1037), Аль-Біруні (973–1048) та створення цілої низки «ранніх енциклопедій», що переважно ставали авторитетними канонами у тій чи тій галузі знань. Завдяки творчій діяльності плеяди великих інтелектуалів і вчених-природознавців мусульманський світ випередив Європу на кілька століть.

Умовним відліком цього етапу можна вважати створення першої енциклопедичної колективної праці — «Послання братів чистоти і друзів відданості» («*Rasā'il Ikhwān al-Ṣafā' wa khillān al-wafā'*»), знаної також як «Енциклопедія Братів чистоти». Енциклопедія була укладена в м. Басрі близько 960-х років членами закритого науково-філософського й релігійно-політичного товариства. Склад її авторів дотепер лишається достеменно невідомим: автори тримали свої знання в таємниці і так само таємно поширювали свою працю (до складу «Братів чистоти» входили мислителі з Ірану, Іраку, Сирії, Азербайджану, серед найкрупніших відомих представників — Абу Сулейман аль-Бісті, Абуль-Хасан аз-Занджані, Абу Ахмед аль-Махараджані, Мухаммад ан-Нахраджурі, аль-Ауфі та ін.). Мусульманські просвітники поділяли переконання, що істина досягається колективними, а не індивідуальними зусиллями, прагнули прищепити філософські й наукові знання серед широкого загалу, сприяти моральнісному очищенню суспільства. В енциклопедичні послання увійшло 51 або 52 трактати (питання щодо автентичної кількості є дискусійним), поділені на чотири частини (число «4» мало глибокий символічний зміст, як і 4-ступенева ієрархія самих «братів»): 14 — з математичних наук (арифметика, геоме-

трія, астрономія, географія, музика), логіки й етики; 17 — з природознавства та філософії (матерія і форма, металургія, метеорологія, класи тварин і рослин тощо), 10 — з метафізики (про душу і розум), а також з теології (Божественні закони, шариат, види релігійних сект), астрології й магії. Таке енциклопедичне зібрання математичних, алхімічних, теологічних, філософських знань, а також практичних настанов з усіх царин діяльності, стало прообразом пізніших компендіумів, які ширилися в ісламському світі. У змісті простежують вплив неоплатонічних традицій, ідей Аристотеля, неопіфагорійців, Птолемея і Галена.

«Послання» витримані в дусі опозиції до богословування сунітського ісламу (мутазилітів, ашаритів), проте конфесійна ідентичність самих братів (ісмаїліти, суфії?) лишається предметом дебатів. Власне, як і етнічна: цікаво, що ідеальна людина визначена в «Расаїлі» як чоловік східно-перського походження, «арабської віри», вавилонянин (іракець) за освітою, євреї за кмітливістю, Христовий учень за поведінкою, сирійський монах за благочестям, грек у природничих науках, індус у тлумаченні таємниць і передусім суфій у своєму духовному світогляді. Гігантський як для тих часів збірник, що претендував на всеохопний характер, був перекладений турецькою і перською мовами.

Цей же період відзначений працями двох мусульманських вчених, які на той час не мали аналогів у історії світової науки за масштабністю завдання, — «Канон лікарської науки» («Al-Qānūn fī al-Ṭibb», у 5 кн.) Ібн Сіні, що на століття визначив шляхи розвитку медицини і понад 500 р. зберігав значення фундаменту медичної освіти на Заході; і «Канон Мас'уда» («Al-Qānūn al-Mas'ūdī») Аль-Біруні, визнаний астрономічною енциклопедією середньовіччя. Власне кожен з творів Аль-Біруні, чи-то присвячений хронологічним системам Давнього світу, чи-то геодезії, мінералогії, Індії тощо, поцінований як свого роду енциклопедія з відповідної галузі знань. На цю ж добу припадає дослідницька й науково-систематизаторська діяльність Ібн Рушда (1126–1198), праці якого (понад 20 тис. сторінок) охоплюють широке коло питань грецької та ісламської філософії й бого-

слов'я, логіки, медицини, математики, астрономії, граматики, біології, права (і за кількістю перекладів стали головним презентатором мусульманської науки для латиномовного світу); Ібн аль-Хайсама (965 – бл. 1039) із його енциклопедичною «Книгою оптики» («Kitāb al-Manāẓir», у 7 кн.) тощо.

Завважимо, якщо середньовічні європейські енциклопедії — це продукт знань і зусиль окремих християнських ченців (на допомогу яким працювали групи послушників, бібліотекарів, переписувачів, перекладачів з братії монастиря), то середньовічні мусульманські енциклопедії створювалися зусиллями не тільки різноетнічної, а й різноконфесійної наукової спільноти. Окрім того, поліматизм мусульманських учених-енциклопедистів, чиї інтелектуальні здібності, інтереси, діяльність не обмежувалися однією цариною знань, але одночасно охоплювали різноманітні галузі науки та публічної активності (чиновницька діяльність, суддівство, медицина, освіта, література), оцінюють і як інакший спосіб мислення та світосприйняття, передвiщення сучасних мережевих зв'язків³. Їхні різноманітні компетенції й практики, авторитетне володіння різними формами знання втворювало нове наукове середовище — носіїв спільної форми інституалізованої високої культури.

Слід визнати, що у добу вчених-енциклопедистів IX–XII ст. напевно важко розрізнити праці, які вважати ранніми енциклопедіями (протоенциклопедіями), а яким відмовити в енциклопедичності. Фактично всі вони уклалися як певна «сума» накопичених на той час знань і прагнули охопити щонайбільше різних аспектів науки. Радше їх можна розрізнити за цільовою аудиторією, що впливало на зміст і внутрішнє структурування контенту. Так, ранні арабомовні енциклопедії умовно поділяють на дві групи: 1) укладені для зацікавлених читачів, які прагнули освіченості, бажали примножити знання, збагатитися культурними здобутками; 2) призначені для державних чиновників (ці праці ставали щедалі запитанішими разом із поширенням влади Халіфату на нові терени).

---

³ Pickett J. Polymaths of Islam: Power and Networks of Knowledge in Central Asia. Ithaca : Cornell University Press, 2020. P. 240–243.

Чинниками появи енциклопедично-довідкових праць для потреб навчальної діяльності ставали освітні заклади університетського типу (зокрема, з кінця X ст. розпочав свою діяльність Аль-Азгар). Каїр, Дамаск, Газна, Бухара, Хорезм Смараканд, Ісфахан, Кордоба, Нішапур та інші східні міста в різні періоди ставали центрами освітньої й наукової діяльності.

Що важливо, означений період став часом виформування і тимчасового домінування специфічного типу раціональності, де поняття раціонального знання одночасно було насичене глибокими сакральними сенсами. Згадане вище «ільм» — це насамперед знання Божого Слова, глибини Його об'явлення і мистецтво узгоджувати свої дії й погляди з авторитетом цього об'явлення. Переорієнтація на розум, зокрема і в прирощенні знань, убачала цей розум «вірувальним», відблиском Розуму Божественного, інструментом, спрямованим на пізнання Його творінь і величі⁴. Дійсно, відсутність догматичної ортодоксії в ісламі прочиняла двері для широких філософських і богословських інтерпретацій. Утім Бог, навіть перетворений у трансцендентно-іманентний принцип універсальної закономірності світу, не втрачав сакральності; за системою взаємозв'язків і причинової залежності проглядала воля Аллаха, а наукове мислення (сполучення філософського розуміння з теоретичними розвідками і дослідною практикою) не означало нерелігійності. Спроби віднайти основоположний, єдиний принцип організації світу та відповідної енциклопедичної організації знання були суголосні холистичному монотеїзму ісламу, прямуванню шляхом пізнання єдності Бога й Божого творіння.

Розпад імперії Аббасидів, що став позірним вже в XII ст., та її знищення монгольською навалою поклали край і унікальному соціокультурному середовищу, яке сприяло розвитку науки⁵. Під ударами хрестоносців із Заходу і татаро-монголів зі Сходу мусульмани втратили не тільки освітні осередки, бібліотеки, а й

---

⁴ Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе / Пер. с англ. С. А. Хомутова. Москва : Наука, 1978. С. 118–119.

⁵ Ofek H. Why the Arabic World Turned Away from Science. On the lost Golden Age and the Rejection of Reason // The New Atlantis. 2011. Num. 30. P. 3–23.

зв'язок між науковими центрами, обмін ідеями та літературою. Зруйновано фінансову підтримку науки, яка надалі залежатиме від примхи й допитливості султанів і халіфів. Світоглядні перепони для плідного розвитку науки пов'язують і зі зміцненнями ашаризму, який від кін. X ст. став однією з основних шкіл каламу в сунізмі. Відбувається поступовий процес де-еллінізації та де-раціоналізації високої арабської культури. Традиції незалежного судження та критичного мислення помітно згасають і в правознавчій науці та юриспруденції разом із «зачиненням брами іджтихаду». Освітні мусульманські центри, які не мали прав автономної корпоративної інституції, потрапляють під загальну догматизацію ідейного впливу. Період активного продукування знань поступається періоду їхньої систематизації та добору за принципами відповідності шаріату й корисності для регулювання суспільного життя. Але саме ця нова парадигма зіграла визначальну роль для розвитку енциклопедистики як особливого жанру систематизації, презентації та трансляції знань.

Третій етап (XIII–XV ст.), хоч і припав на занепад «Золото-го віку ісламу», але став певним зенітом арабської енциклопедистики, особливо в Єгипті та Сирії за султанату Мамелюків (1250–1517). Цей період в історії мусульманської цивілізації метафорично характеризують як «вибух компіляцій», «палімпсест ісламської інтелектуальної історії», «барокові бризки» згасаючої арабської культури, аби щовиразніше підкреслити істотні відмінності постмонгольської довідково-енциклопедичної літератури від творів високої класики⁶.

Вочевидь, запит на енциклопедичні праці у цей період був соціокультурно обумовленим, але його природа стала принципово інакшою. У поясненні причин нового сплеску інтересу до енциклопедичної літератури посиляються, зокрема, на катастрофічні наслідки монгольської навали, що породили алармістські побоювання втрати інтелектуальної спадщини арабо-мусульманської цивілізації та відчайдушне прагнення її вберегти, рівним чином як і на відчуття перенасичення, пере-

---

⁶ Muhanna E. *Encyclopedism in the Mamluk Empire // The World in a Book: Al-Nuwayri an the Islamic Encyclopedic Tradition*. Princeton : Princeton University Press, 2017. P. 3.

вантаження інформацією та пошук нових джерел, жанрів і практик знань⁷. Радше за все, різні за змістом та якістю типи енциклопедичної літератури задовольняли й розбіжні суспільні потреби.

Так, у цей період знаходимо численні взірці значних за обсягом праць універсального характеру, які намагалися охопити й підсумувати кращі здобутки арабо-мусульманського світу. Серед них:

- «Сума історії» («Al-Kāmil fī al-tārīkh», у 12 т.) Ібн аль-Асіра (1160–1233);
- грандіозна праця «Кінцева мета у мистецтві ерудиції» («Nihāyat al-arab fī funūn al-adab», у 31 т.) Аль-Нувейрі (бл. 1272–1332), що містила відомості з географії, астрономії, метеорології, хронології, історії, геології, анатомії, зоології, ботаніки, літератури, людського буття тощо;
- «Шляхи розпізнавання» («Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār») Аль-Умарі (бл. 1301–1348);
- «Вступ» («Muqaddimah») Ібн Хальдуна (1332–1406), який за багатством відомостей визнано однією з найцінніших історико-географічних, етнографічних, соціально-філософських, політико-економічних енциклопедій середньовіччя;
- «Світанок для сліпих» («Ṣubḥ al-aʿshā») Аль-Калкашанді (бл. 1355–1418), що охоплювала географію, політичну історію, природознавство, зоологію, мінералогію, космографію та хронологію;
- «Пошуки досягнень в кожному з красних мистецтв» («Mustaṭraf fī kull fann mustaẓraf») Аль-Ібшіхі (1388 – бл. 1446) — антології, яка містила широкий спектр відомостей: від релігії й етики ісламу до ремесел, музики, природознавства, медицини;
- «Програма наук» («Unmudhaj al-ulum») Джалаладдіна Давані (бл. 1427–1502); а також доробок Ат-Тусі, Ібн аль-Байтара, Ібн-Абі Оссейбії та ін.

Всі ці праці включали тисячі сторінок і синтезували відомості з різних галузей знань. Та поряд з ними в Мамелюцькому султанаті ширилися і численні пересічні посібники, довідники,

---

⁷ König J., Woolf G. *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2013. P. 357–378.

антології, словники, збірники та енциклопедії, які здійснювали функції документування і класифікації накопиченого й прирощуваного знання.

Демографічна, адміністративна та інституційна централізація поч. XIV ст. спонукала до посилення ролі енциклопедичного типу літератури (синтез знань і практичних настанов, адабу і адміністративних компетенцій), призначеної для виховання, освіти і виформування нової суспільної верстви чиновництва, державної бюрократії.

В кожному разі, цей період демонструє саме перехід «від енциклопедій до енциклопедистики»: зміну принципів і стратегій добору, упорядкування, структурування знань та їхньої цільової аудиторії. Тут чи не вперше враховуються очікування потенційних користувачів, режим читання, спосіб роботи переписувачів; актуалізовано довідково-інформативні функції; відчутнішою є гібридність тексту і різножанровість залучених джерел. Енциклопедичні праці все менше нагадують антології, хроніки чи збірники трактатів як такі, натомість набувають ознак деякого компілятивного, змішаного жанру.

Змінюється й авторство: упорядниками енциклопедій постають не видатні вчені чи наукові спільноти, а переважно державні службовці, частина мамелюцької бюрократії, які адресували свої праці адміністративній та освітній когорті. Важливо врахувати, що саме в цьому середовищі вироблювалися методи й технології збирання даних, сполучення, сортування, компіляції, архівування знань і джерел, які вплинули на особливості тогочасної енциклопедичної справи. В силу доступу до демографічних, фінансових, історичних, юридичних тощо відомостей адміністративна еліта мала унікальну можливість впливати на політичні практики. Тому енциклопедичного типу поінформованість і обізнаність ставала запитаним складником успішної адміністраторської діяльності та чиновницької кар'єри.

Знищення султанату та остаточне закріплення геополітичного лідерства за Османською імперією історично завершує цей період.

Відтак мусульманський світ, який на кілька століть перебрав на себе функції інтелектуального провідника, пасіонарія вченості, філософії, медицини, освіти, виплекав і власні енциклопедичні традиції, що віддзеркалювали етапи його розквіту і трансформації.

У підсумку кількість вагомих та оригінальних арабських праць енциклопедичного характеру, що дійшли до нашого часу, істотно більша, ніж сукупна кількість грецьких і латинських. Переклад арабських книг івритом та латиною, особливо з X по XIII ст., мав, як відомо, виняткове значення для формування нового інтелектуального ландшафту середньовічної Європи, відродження науки та розвою енциклопедичної справи. Від XII ст. книги арабських поліматів не просто цитуються латиномовними європейськими енциклопедіями, але включені туди цілими розділами і списками. А питання ісламського впливу на культурний розвиток середньовічної та ренесансної Європи примусило переглянути європоцентричні засади філософії й соціології науки.

1.2. РОЗВИТОК ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ У КАНАДІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У сучасному світі позиціонування держав на міжнародній арені пов'язано не тільки з показниками політичної, економічної та безпекової політики. Важливу роль на початку ХХІ ст. відіграють такі виміри як освіта, культура, наука, спорт, мистецтво тощо. Наявність власної національної енциклопедії є одним з вагомих показників ствердження держави та нації, її самоідентифікації як всередині країни, так і у зовнішніх зносинах. Дослідження національних енциклопедій, створених у різних країнах світу, дозволяє дізнатися додаткові виміри, що зумовлюють специфіку розвитку цих суспільств, їх взаємини з іншими суспільствами, надає можливість краще зрозуміти сучасний стан та тенденції розвитку інших народів.

Особливо цікавим є дослідження енциклопедій тих країн, які сформувалися як суспільства мігрантів, історичні корені яких походять з інших регіонів світу. Однією з таких країн є Канада, країна Кленового листка, країна переселенців із різноманітних куточків Старого та Нового світів. Поєднання англо- та франко-мовних сегментів в освіті, науці, культурі та мовленні; політика мультикультуралізму, яка стала візитівкою цієї держави з 1970-х років; пошук власної самобутньої ідентичності та відносини з іншими країнами формують основу сучасного канадського культурного середовища та відображаються у культурній дипломатії, мета якої розкрити світові унікальність Канади. Одним з важливих вимірів цієї культурної дипломатії є проєкт Канадська енциклопедія (The Canadian Encyclopedia), якому присвячено цей матеріал. Однак, перш, ніж здійснити огляд цього проєкту, варто стисло окреслити суспільно-політичний вимір, в рамках якого виникла та розвивалася Канадська енциклопедія.

З-поміж інших гравців на сучасній міжнародній арені Канада вважається «середньою» державою (middle power)¹, чия історія тісно пов'язана з історією Великої Британії з одного боку, та Сполученими Штатами Америки — іншого. Офіційна дата народження Канади — 01 липня 1867 р., коли набрав чинності Конституційний Акт, відповідно до якого з окремих колоній Канада, Нью-Брансвік та Нова Шотландія була утворена федерація з правами домініону та назвою Канада. Спочатку Канада отримала повноваження самостійно формувати внутрішню політику, у той час як зовнішні відносини ще довгий час залишалися під контролем Лондона. Навіть з утворенням у 1909 р. Департаменту закордонних справ канадська участь у міжнародних справах на початку ХХ ст. ще довгий час перебувала у фарватері британської зовнішньої політики. По завершенню Другої світової війни Канада поступово перейшла під вплив іншої країни — США, що було обумовлено необхідністю координувати безпекову політику, а також зумовлювалося тисними економічними, торговельними, політичними та іншими зв'язками. Тому у Канаді наприкінці ХХ ст. поширеною була думка про те, що Канада увійшла у ХХ ст. британською колонією, а покидає його як американська, як наприклад це зазначалося у відомому канадському виданні *Toronto Star* (квітень 1999 р.)².

Спільні сторінки історичного минулого, мова, релігія тощо істотно впливали на культурну взаємодію між означеними країнами. Прагнення відстояти власну ідентичність та продемонструвати окремішність від метрополії та найближчого сусіда стали характерною ознакою розвитку Канади упродовж її більш ніж 150-річної історії. Специфікою історичних трансформацій Канади можна назвати те, що ця країна довгий час розвивалася у своєрідній «тіні» своїх найближчих союзників: спочатку — Великої Британії, а з початку ХХ ст. — США.

---

¹ Калитчак Р. Г., Антохів–Сколосдра О. М. Теоретичні аспекти позиціонування Канади на міжнародній арені // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 101. С. 519–523. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_101_139 (дата звернення: 26.09.2021).

² From Colony to Colony // The Toronto Star. 1999. April 4. Sect.F.

Якщо відносини між Великою Британією та Канадою розвивалися у контексті поступового відокремлення та збільшення суверенітету останньої, то у відносинах із США навпаки: помітною була інтенсифікація різноманітних зв'язків у багатьох сферах та зростання домінування інтересів США у певних питаннях внутрішньо-економічного розвитку Канади. Тож у канадському суспільстві та політикумі упродовж усього ХХ ст. можна помітити співіснування двох протилежних імпульсів: бажання та, водночас, побоювання тісних економічних та інших зв'язків зі Сполученими Штатами, що розглядалося як можливість призвести до американського панування і навіть анексії³. Ці дискусії у канадському суспільстві особливо активізувалися наприкінці ХХ ст. у зв'язку з переговорами та підписанням угод про вільну торгівлю з США, та, згодом, із США та Мексикою. Однак, варто зазначити, що дискусії розвивалися не тільки у сфері економіки, торгівлі та працевлаштування.

Одним з викликів, з яким зіштовхнулася країна Кленового листка — це відстоювання власної самобутності та постійна боротьба із культурними впливом з боку США. Перші прояви такого впливу стали помітними ще на початку ХХ ст. через активне проникнення американських приватних радіостанцій до канадського ефіру у 1920-х роках. Саме 1920-ті — 1930-ті рр. вважають часом початку тісних взаємовідносин Канади та США у сфері культури та постання проблеми захисту канадського культурного простору, на що канадський уряд був вимушений відреагувати запровадженням заходів задля регулювання системи мовлення та встановлення контролю над проникненням США у цю сферу.

Вплив американської популярної культури у Канаді ставав відчутним, у першу чергу, через радіо, кіно та видавничу сферу. Зростання присутності США у культурному полі Канади спровокувало тривалі дебати про канадську ідентичність, через те, що наявно ставала американізація масової культури, що роз-

---

³ Бессонова М.М. Проблема американського впливу на канадський культурний простір: досвід подолання в умовах глобалізації // *Scriptorium nostrum* 2016. № 3 (6). С. 233-234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/scno_2016_3_13 (дата звернення: 23.09.2021).

почалася з радіопрограм, продовжилася розповсюдженням американського кінематографу та американськими друкованими виданнями. Так, в описі історії Канадської телерадіомовної корпорації (*Canadian Broadcasting Corporation* — CBC) розповідається, що американські радіостанції були більш популярні серед канадських споживачів⁴, тож аби запобігти використанню американцями канадських радіохвиль у 1923 р. була прийнята поправка до Закону про радіо та телеграф 1905 р., яка надавала право на отримання ліцензій на мовлення у Канаді тільки британським підданним⁵. Можна навести багато інших прикладів, які ілюструватимуть той факт, що важливими вимірами державної політики, започаткованими ще з 1920-х років, стали підтримка та захист канадського культурного суверенітету.

Енциклопедистика стала одним з тих вимірів, який мав проілюструвати особливість Канади та її відмінність від інших країн. Перші енциклопедії, присвячені Канаді, були опубліковані на основі реферативних матеріалів. Так, самим першим канадознавчим енциклопедичним виданням була «Канада: енциклопедія країни» (*Canada, an encyclopaedia of the country*) у шести томах, опублікованих упродовж 1898–1900 рр. Головним редактором був Джон Кастел Гопкінс, журналіст та енциклопедист⁶. Це видання було побудовано за тематичним принципом і матеріал був зібраний за такими темами: відкриття та дослідження Канади; основні історичні події; французи та англійці; війни між Великою Британією та США; індіанці; торгівля і тарифи; банки і банківська справа; топоніми Канади; компанія Гудзонової затоки; історія залізниць та транспортна інфраструктура; історія релігій та церков у Канаді; повстання 1837 р. і конституційний розвиток; провінційні освітні системи; шахти та корисні

---

⁴ Our History // URL: <http://www.cbc.radio-canada.ca/en/explore/our-history/> (дата звернення: 16.10.2020).

⁵ Бессонова М.М. Політика підтримки власного культурного продукту: канадський контент та досвід для України / М.М. Бессонова // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. Випуск XXXI. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. С.300.

⁶ Evans D. John Castell Hopkins. URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/john-castell-hopkins> (дата звернення: 19.08.2021)

копалини; університети та системи вищої освіти; мистецтво, музика та скульптура; міліція та військова історія з 1837 р.; аграрні ресурси та розвиток; література та публіцистика; головні міста Канади; фінансова історія, кредитні компанії та страхування; природознавство; розвиток промисловості, лісів і рибальства тощо⁷.

Наступною спробою була «Енциклопедія Канади» (The Encyclopedia of Canada), яка вийшла друком у британському видавництві Макміллан (Macmillan). Її шість томів редагував Вільям Стюарт Уоллес, відомий канадський історик, бібліотекар, редактор та викладач. Уоллес був головним редактором і написав більшість статей для цієї енциклопедії⁸. Тогочасних бібліотекарів можна порівняти із сучасними «пошуковими» машинами, тож їхні довідкові роботи мали неоціненну важливість для канадських досліджень. «Енциклопедія Канади» була упорядкована вже за алфавітним принципом, і включала численні біографії та описи місць. Вона вийшла друком упродовж 1935–1937 рр., а у 1949 р. вийшов додатковий том про Ньюфаундленд, складений Робертом Блекберном, відомим у Канаді бібліотекарем. Додатковий том був присвячений тому, що у 1949 р. Ньюфаундленд увійшов як провінція до складу канадської федерації. Крім детального опису географії та історії цього регіону, були запропоновані ґрунтовні статті присвячені економічному, політичному, культурному, освітньому та релігійному життю нової провінції⁹.

«Енциклопедія Канади» згодом була продана американському му видавництву (Grolier Society), яке спеціалізувалося на енци-

---

⁷ Hopkins J. Castell. Canada, an encyclopaedia of the country. Toronto Linscott. 1898-1900. URL: <https://www.worldcat.org/title/canada-an-encyclopaedia-of-the-country-the-canadian-dominion-considered-in-its-historic-relations-its-natural-resources-its-material-progress-and-its-national-development/oclc/1041453923> (дата звернення: 13.09.2021).

⁸ Blackburn R.H. William Stewart Wallace // The Canadian Encyclopedia, 22 December 2015, Historica Canada. URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/william-stewart-wallace>. (дата звернення: 17.09.2021)..

⁹ Kerr D.G.G. The Encyclopedia of Canada: Newfoundland Supplement ed. by Robert H. Blackburn (review) // The Canadian Historical Review, University of Toronto Press, Volume 32, Number 3, September 1951, pp. 279-280. URL: <https://muse.jhu.edu/article/623594/pdf> (дата звернення: 21.08.2021)

клопедичних публікаціях. Саме статті «Енциклопедія Канади», побудовані на довідниковій роботі, якою опікувався вже згадуваний Вільям Стюарт Уоллес, були покладені в основу наступного видання — «Енциклопедія Канадіана» (*Encyclopedia Canadiana*)¹⁰. Нове десяти томне зібрання, що вийшло друком у 1957-1958 рр. під редакцією освітянина, директора Статистичного бюро Канади, енциклопедиста Джона Еверетта Роббінса, належало до особливої групи країнознавчих енциклопедій, сфокусованих на описі континентів і країн. «Енциклопедія Канадіана» знайомила своїх читачів із природою, населенням, народним господарством, охороною здоров'я, культурою Канади тощо. Крім означених багатотомних видінь, публікувалися і довідникові збірники та тематичні видання. «Енциклопедія Канадіана» була перевидана у 1975 р.

1960-ті роки були часом становлення ідей мультикультуралізму у Канаді, що згодом стало основним підґрунтям для побудови політики у сфері культури, освіти, мовлення тощо. Спочатку питання полягало у необхідності зрівняти англійську та французьку мову, що було своєрідною реакцією на зростання квебецького сепаратизму та «Тихої революції». Так у 1963 р. була утворена Королівська комісія з двомовності і бікультуралізму, яка мала дослідити стан двомовності та бікультуралізму у Канаді та запропонувати рекомендації щодо рівноправного партнерства обох націй-засновників Канади з урахуванням внеску інших етнічних груп у культурне збагачення країни. У 1964 р. канадський сенатор українського походження Павло Юзик виступив із доповіддю «Канада — багатонаціональна країна»¹¹, в якій був запропонований підхід розбудови подальшого розвитку Канади на засадах не бікультуралізма, а саме мультикультуралізма. Тож, суспільно-політичний розвиток цієї країни у 1960-х роках мав низку внутрішніх викликів.

---

¹⁰ Marsh J.H. A History of The Canadian Encyclopedia (2005) // James H. Marsh site, 19 July, 2011. URL: <https://web.archive.org/web/20101224225809/http://www.jameshmarsh.com/encyclopedia.pdf> (дата звернення: 23.08.2021)

¹¹ Senator Paul Yuzyk. In the footsteps of nationbuilders. // Honorable Senator Paul Yuzyk website. 2021. URL: <https://yuzyk.com/> (дата звернення: 23.08.2021)

Водночас, суттєвими були і зовнішні виклики, які також вплинули на появу нових підходів у сфері культури, що і відобразилося на канадській енциклопедистиці. З кінця 1960-х, з приходом до влади нового прем'єр-міністра П'єра Еліота Трюдо, якого вважають батьком сучасної Канади, активізувалися процеси, спрямовані на підтримку канадського культурного продукту. Особливо активними були процеси у сфері культури та мовлення, спричинені прагненням зменшити вплив американської масової культури, які сприймалися як небезпека та загроза для Канади. Так, заповнення канадського інформаційного простору американською продукцією мало під собою пряме економічне підґрунтя (вигіднішою була купівля прав на трансляцію вже готового американського телевізійного продукту, ніж створення власного), наслідком це мало те, що більшість канадців віддавала перевагу американським шоу, аніж власне канадській телепродукції. Так, дві найбільш популярні канадські програми зайняли у рейтингу лише 17-е та 18-е місця¹². Власники та представники приватних канадських телеканалів аргументували тим, що власне виробництво подібних шоу у Канаді коштувало значно дорожче і що вони істотно залежать від американських шоу, якими вони наповнювали ефір¹³. У сфері радіомовлення була схожі обставини, коли не-канадські мовники заповнювали канадський ефір. Так, наприкінці 1960-х найбільша англомовна станція у Монреалі була власністю Великої Британії, а найбільша франкомовна радіостанція у місті Квебек належала американській організації¹⁴. Наслідком такого напливу іноземної, передусім американської продукції стала ситуація, яку яскраво охарактеризував канадський телекритик Блейк Кірбі у середині 1970-х років, який відзначав, що як резуль-

---

¹² Popularity of U.S. TV Fare Nettles Canada Nationalists // Sarasota Herald Tribune. 1 December, 1975. P. 30. URL: <http://news.google.com/newspapers?nid=1755&dat=19751201&id=gAEkAAAAIAJ&sjid=KmcEAAAAIBA&pg=5042,316500> (дата звернення: 21.09.2021)

¹³ Бессонова М.М. Проблема американського впливу на канадський культурний простір: досвід подолання в умовах глобалізації // Scriptorium nostrum. 2016. № 3 (6). С. 235. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/scno_2016_3_13 (дата звернення: 23.09.2021)

¹⁴ Pierre Juneau, former CRTC and CBC chief, dies : As CRTC's first chair, Juneau was passionate champion of Canadian content // CBC.ca. 21 February, 2012. URL: <http://www.cbc.ca/news/arts/story/2012/02/21/pierre-juneau-obit.html> (дата звернення: 01.10.2021)

тат читання американських книг та журналів, перегляду американських фільмів та своєрідного «оніміння» від американських шоу — канадці знаходяться у небезпеці перетворитися на «американців другого гатунку»¹⁵.

Одним з вимірів політики по збереженню канадської самобутності, культури та культурного суверенітету стало впровадження політики підтримки «канадського контенту». Спочатку були запроваджені квоти на кількість канадського культурного продукту. А згодом, у 1971 р. була створена та почала реалізовуватися нова система правил «канадського контенту», яка містила не тільки кількісні, а й якісні параметри вимірювання національного культурного продукту. Ці правила відомі тепер як система MAPL (аббревіатура якої нагадує англійське слово maple — «клен», а кленовий лист є символом Канади). В рамках системи MAPL оцінюється наявність канадського походження музики (M — music), її виконавців (A — artist), місця виступів (P — performance) та лірики (L — lyrics). Згідно цієї системи з 1971 р. нормою в ефірі було 25 % музики канадського походження, у 1980-х роках відсоток збільшився до 30 %¹⁶.

Вважається, що з 1971 р. мультикультуризм став офіційною ідеологією канадської політики, що проводилася під гаслом «Одна нація, дві мови, багато народів та культур». Можна виокремити два головних напрями нової політики, започаткованої у той період. Перший — спрямований на забезпечення національної єдності всередині держави. Державна політика у цьому вимірі полягала насамперед у створенні рівних умов для збереження та розвитку різних мов та культур в рамках політики мультикультуралізму. Другий напрям був зорієнтований на захист канадського культурного суверенітету у контексті вимушеного спротиву американській масовій культурі.

---

¹⁵ Popularity of U.S. TV Fare Nettles Canada Nationalists // Sarasota Herald Tribune. 1 December, 1975. P. 30. URL: <http://news.google.com/newspapers?nid=1755&dat=19751201&id=gAEkAAAAIBAJ&sjid=KmcEAAAAIBAJ&pg=5042,316500> (дата звернення: 21.09.2021)

¹⁶ Бессонова М.М. Політика підтримки власного культурного продукту: канадський контент та досвід для України // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. Випуск XXXI. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. С. 301.

Саме на такому суспільно-політичному фоні зародилася ідея створення нової канадського енциклопедичного збірника. Відсутність власної національної енциклопедії після видання 1957–1958 рр., її вже застарілий матеріал, який по суті ґрунтувався на матеріалах «Енциклопедії Канади» 1930-х років підштовхнули до необхідності створення нової енциклопедії. Її головним ініціатором вважається Мел Гертіг, видавець з Едмонтона, прихильник канадського націоналізму, який у своїх мемуарах відзначив, що вперше у нього виникла ідея нової канадської енциклопедії, коли він відчув брак канадських довідникових видань, працюючи якимось в одній із шкільних бібліотек¹⁷. Перші спроби знайти фінансування та виконавців цієї амбітної ідеї були здійснені у 1975–1976 рр., однак реалізувати ідею енциклопедії обсягом інформації на 3 мільйони слів за умови одночасного випуску англо- та франкомовного томів — не вдалося. Повторна спроба була більш вдалою. У 1978 р. Мел Гертіг звернувся до уряду Альберти з ідеєю підтримати підготовку та публікацію нової енциклопедії як «подарунок Канаді», присвячений 75-річчю утворення цієї провінції та її входження до складу федерації. Фінансування було надано, і після підбору редакторського складу робота розпочалася. Головним редактором цього багатотомного видання став Джеймс Харлі Марш, який очолював редакційну колегію Канадської енциклопедії (The Canadian Encyclopedia) з 1980 по 2013 рр. За роботу над цим виданням Дж.Х. Марш був названий «канадцем, який змінив світ»¹⁸.

У своїх спогадах Дж.Х. Марш розкриває подробиці організації роботи над Канадською енциклопедією, акцентує увагу на тому, що було складно набрати відповідний штат редакторів, вивчити досвід створення енциклопедій у Великій Британії та США, врахувати позитивний досвід попередніх енциклопедичних видань, присвяче-

---

¹⁷ Marsh J.H. A History of The Canadian Encyclopedia (2005) // James H. Marsh site, 19 July, 2011. URL: <https://web.archive.org/web/20101224225809/http://www.jameshmarsh.com/encyclopedia.pdf> (дата звернення: 23.08.2021)

¹⁸ Two Canadians who changed the world. // The Globe and Mail, 28 March, 2013 URL: <https://web.archive.org/web/20170211160455/http://www.theglobeandmail.com/opinion/editorials/two-canadians-who-changed-the-world/article10517362/> (дата звернення: 29.08.2021)

них Канаді. Так, головний редактор звертав увагу на те, що у попередніх енциклопедіях зовсім не розкривалася урбаністична, жіноча, наукова чи політична проблематика¹⁹. Крім того, у попередніх виданнях мало уваги приділялося різним етнічним групам, що тепер не відповідало політиці мультикультуралізму.

Результатом наполегливої роботи, про яку його головні творці писали як про «найбільший видавничий проєкт в історії Канади», стала підготовка та видання трьох окремих томів, які вийшли друком у 1985 р. Він містив близько трьох мільйонів слів, авторами яких стали понад 2 500 дописувачів, і включав понад 9 000 статей. Перший тираж складався з 154 000 примірників, які були розпродані за півроку, тож згодом довелося збільшити до 463 500 примірників, щоб задовольнити попит. Друге видання вийшло у 1988 р., воно включало 500 000 нових слів. У 1990 р. була опублікована п'ятитомна «Молодіжна енциклопедія Канади» (The Junior Encyclopedia of Canada), а у 2003 р. Канадська енциклопедія включила зміст Енциклопедії музики в Канаді, яка включала близько 3000 статей та 500 ілюстрацій²⁰. Серед матеріалів сучасних випусків з'явилося багато статей, присвячених всім етнічним спільнотам, які робили та продовжують робити свій внесок у розвиток цієї країни.

Із еволюцією засобів масової комунікації та мережі Інтернет це видання було опубліковане у цифрових форматах. Так, у 1995 р. вийшла перша цифрова версія Канадської енциклопедії на CD-ROM. Слід згадати, в одній з доповідей, де робився огляд урядової зовнішньої політики «Канада у світі» (1995 р.) було анонсовано просування канадських цінностей і культури на міжнародному рівні як один з центральних елементів канадської зовнішньої політики²¹. Своєрідним втіленням цієї політики став

---

¹⁹ Marsh J.H. A History of The Canadian Encyclopedia (2005) // James H. Marsh site, 19 July, 2011. URL: <https://web.archive.org/web/20101224225809/http://www.jameshmarsh.com/encyclopedia.pdf> (дата звернення: 23.08.2021)

²⁰ The story of the Canadian Encyclopedia// The Canadian Encyclopedia site. URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/about> (дата звернення: 19.09.2021)

²¹ Canada in the World. A Review and Analysis of the Government's Foreign Policy Statements (February 1995) // http://www.ccic.ca/_files/en/archives/fp_1995_canada_in_the_world_analysis_fp_statement.pdf

офіційний сайт Канадської енциклопедії, відкритий з 2001 р., безкоштовний доступ до якого має будь-хто, підключений до Інтернету. Цей сайт відвідують понад одинадцять мільйонів читачів щорічно, які у сукупності здійснюють понад 25 мільйонів переглядів сторінок²². Новими елементами енциклопедії стали понад 30 000 мультимедійних елементів, включаючи зображення, карти, ігри, аудіо та відео, що є затребуваним серед сучасної аудиторії користувачів. Зараз, Канадська енциклопедія є безкоштовним двомовним онлайн-ресурсом, який вважається єдиною створеною національною енциклопедією у світі. Електронним варіантом опікується *Historica Canada*, найбільша незалежна організація, що займається підвищенням обізнаності про історію Канади та громадянство²³.

Таким чином, канадська енциклопедистика є своєрідним віддзеркаленням розвитку самої Канади, її двомовної специфіки та мультикультурної сутності. Її сучасні видання є потужним джерелом інформування світової громадськості про специфіку Канади, а використання сучасних цифрових технологій забезпечує просування, збереження та розвитку унікальної канадської культури як в самій країні, так і за кордоном, що є важливим підґрунтям для збереження культурного суверенітету Канади.

---

²² The story of the Canadian Encyclopedia// The Canadian Encyclopedia site. URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/about> (дата звернення: 19.09.2021)

²³ The Canadian Encyclopedia // *Historica Canada*. URL: <https://www.historicacanada.ca/thecanadianencyclopedia> (дата звернення: 12.09.2021)

1.3. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В АВСТРАЛІЇ

Українська діаспора в Австралії є однією з найменш чисельних (у 2020 р. вона нараховувала близько 38 000 осіб)¹ і найбільш молодих (перша хвиля українських мігрантів приїхала в країну наприкінці 1940-х років). Попри це, вона завжди відчувала себе частиною великої спільноти українців на етнічній Батьківщині, тимчасово розділених кордонами та ідеологічними установками і вірила, що прийде час, коли Залізна завіса впаде. Прагнучи зберегти свої культурні надбання та інтегрувати їх у скарбницю великої української культури, а також увічнити передових представників закордонного українства, що їх творили, з 1980-х до початку 2000-х років наші співвітчизники в Австралії створили чотири енциклопедичних видання. Вони присвячених українській діаспорі у світі й на теренах австралійського континенту зокрема. На даний час Австралія є єдиною країною, де існує така кількість довідкових видань, пов'язаних з Україною. З огляду на той факт, що на даний час ці видання не стали предметом ґрунтовного наукового дослідження, у цій розвідці ми маємо намір заповнити існуючу лакуну, що є метою цієї розвідки.

Предметом нашого вивчення є такі видання: «Альманах українського життя в Австралії. Альманах українського часопису «Вільна думка» та фундації українознавчих студій в Австралії»², «Українці в Австралії. Енциклопедичний довідник» (ЕДУА)³, 4-й том «Енциклопедії української діаспори»⁴, 2-й том енцикло-

---

¹ Українці в Австралії. Посольство України в Австралії. URL: <https://australia.mfa.gov.ua/spivrobitnistvo/320-ukrajinci-v-avstraliji> (дата звернення 20.09.2021).

² Альманах українського життя в Австралії. Альманах українського часопису «Вільна думка» та фундації українознавчих студій в Австралії / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней: «Вільна думка»; Фундація Українознавчих Студій Австралії, 1994. 936 с.

³ Українці в Австралії. Енциклопедичний довідник / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней: «Вільна думка» і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. 674 с.

⁴ Енциклопедія Української Діаспори / за заг. ред. В. Маркуся. Київ: Наукове Товариство ім. Шевченка, НАН України, 1995. Т. 4: Австралія — Азія — Африка. 248 с.

педії «Українці в Австралії»⁵. Зафіксована в них інформація сто-сується, у першу чергу, українських емігрантів, які прибули в Австралію після закінчення Другої всвітової війни, їхніх нащад-ків й організацій.

У 1994 р. у Сіднеї побачила світ «Альманах українського життя в Австралії. Альманах українського часопису «Вільна думка» та фундації українознавчих студій в Австралії (936 с.). Ідея видати літопис українського життя на континенті зародилась у липні 1989 р. під час урочистого відзначення 40-річчя пер-шої україномовної газети в Австралії, яка почала виходити з 10 липня 1949 р. — щоденника «Вільна думка». Спершу планува-лось створити збірку різних статей, репортажів і нарисів, які були надруковані в газеті протягом сорока років. Однак у про-цесі підготовки концепції стало зрозуміло, що розрізнені фраг-менти інформації не зможуть повноцінно відобразити життя української громади. Тому було вирішено розробити іншу фор-му видання й новий зміст, який, однак інтегруватиме частково початкову ідею. Найприйнятнішим варіантом визнали енцикло-педичний довідник, який би зміг вмістити стислу інформацію про багатогранне життя українців.

Підготовка видання співпала з організацією святкування 40-річчя появи української громади на теренах континенту та ювілею створення багатьох суспільно-політичних, культурних і церковних організацій, зокрема Союзу Українок, Пласту, СУМу. Співвидавцем енциклопедії, крім видавництва «Вільна Думка», стала Фундація Українознавчих студій в Австралії, яка прагнула таким чином відзначити своїх жертодавців і фундаторів. Пер-шими з організацій, які подали інформацію про себе, є Україн-ська Громада та Союз українок в Австралії. Протягом подаль-ших років більше сотні організацій й окремих відомих публічних осіб надіслали до редакції видання інформацію про себе. У цьо-му контексті варто наголосити, що ця енциклопедія започатку-вала традицію підготовки українською діаспорою в Австралії видань такого типу, у рамках якої публічні особи та організації є

---

⁵ Українці в Австралії. Т. 2 / за заг. ред. М. Павлишина. Мельбурн: Союз українських орга-нізацій в Австралії, 1998. 1101 с.

авторами статей про самих себе. Енциклопедія складається з таких розділів: вступ; «Вільна думка» - із архівів; співробітники «ВД»; Фундація українознавчих студій в Австралії; загальноавстралійські організації та різне; НПВ (Нова Південна Австралія); Вікторія; Південна Австралія; Квінсленд; Австралійська столична територія; Тасманія; Західна Австралія; окремі статті.

Беручи до уваги спрямованість видання, розміщені у вступі статті відображають погляд авторів на сорокалітнє життя українців на континенті. Вони є емоційно насиченими і відтворюють почуття авторів, сприйняття проблем, труднощів і здобутків українців, спогади та рефлексії, а також погляд на розвиток української громади та української преси. Серед авторів цього розділу — статті Володимира Шумського — основоположника і видавця тижневика «Вільна думка» і Марка Шумського — його видавця з 1990 р.

У розділі «Вільна думка» — із архівів» вміщено найбільш цікаві, на думку авторів, матеріали, надруковані в тижневику в різні часи. Більшість з них стосується підведення підсумків життя українців на континенті, на що вказують такі назви, як «Наша перша декада»⁶, «У 25-ліття видавництва»⁷ тощо. У цьому розділі також присутній список жертодавців і меценатів «Вільної думки», без яких існування газети було би неможливо.

Розділ, присвячений співробітникам «Вільної думки», розкриває картину становлення газети на теренах Австралії, головні напрями діяльності, а також біографічну інформацію окремих її співробітників. Деякі статті сповнені роздумами про минуле і майбутнє українців в Австралії або містять ностальгічні нотки, які можна зрозуміти з огляду на багаторічний досвід роботи цих авторів. Інші розділи мають переважно регіональний фокус і включають інформацію про організації українців у

---

⁶ Альманах українського життя в Австралії. Альманах українського часопису «Вільна думка» та фундації українознавчих студій в Австралії / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней: «Вільна думка»; Фундація Українознавчих Студій Австралії, 1994. С. 116.

⁷ Альманах українського життя в Австралії. Альманах українського часопису «Вільна думка» та фундації українознавчих студій в Австралії / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней: «Вільна думка»; Фундація Українознавчих Студій Австралії, 1994. С. 132.

штатах країни, їхню діяльність, найактивніших членів і їхні родини.

Видання «Українці в Австралії. Енциклопедичний довідник» (ЕДУА) (673 с.), що вийшло друком у Сідней в 2001 р. за участі газети «Вільна думка» і Товариства збереження української спадщини в Австралії, є у певному сенсі продовженням попередньої енциклопедії. Його редакторами є Володимир і Марко Шумські.

Це видання було створено з нагоди 50-ліття української громади в Австралії. Його появу зумовила не лише потреба оновити інформацію про здобутки українців на континенті протягом десяти років, що минули після видання попередньої енциклопедії, створеної з нагоди 40-річчю існування української громади. Автори поставили завдання «подати максимально повно імена всіх живих і померлих, праця яких була достойним внеском у загальний фонд досягнень». Поступовий природний відхід у вічність багатьох членів української громади актуалізував проблему безповоротної втрати достовірних джерел інформації про історію поселення наших співвітчизників в Австралії, громадське та особисте життя багатьох членів діаспори. Це спонукало до появи ідеї щодо потреби якомога повніше зберегти для майбутніх поколінь інформацію про діяльність української спільноти в Австралії та Новій Зеландії й тим самим увічнити імена та діяльність її представників.

Помітним здобутком цієї енциклопедії, що відрізняє її з поміж інших видань, є інформація не лише про відомих діячів, але й про «малопомітних осіб, які заслуговують на відзначення їхньої плідної участі в громадському, церковному і культурно-освітньому житті спільноти». Виконуючи це завдання, редакція провела надзвичайно велику роботу, адже було виявлено кілька тисяч недостатньо відомих широкій громадськості осіб, які своєю щоденною працею розбудовували українську громаду і творили 50-літню історію українського поселення в Австралії. Завдяки залученню волонтерів, вдалось отримати й опублікувати коротку інформацію про 16 тис. осіб.

Одним із завдань, яке поставили автори видання, є збереження історії української громади для Батьківщини — України,

яка у 2001 р. відсвяткувала 10-літню річницю незалежності. На це вказує така фраза зі вступної статті: «Десять останніх років — важливий відтинок часу, сповнений новими зрушеннями у зв'язку з державобудівництвом незалежної Батьківщини»⁸, а також і звернення до українського народу. У ньому автори ідентифікують себе з Україною і звертаються до Президента і Верховної ради України з проханням допомогти наступним поколінням української діаспори в Австралії «не відриватися від батьківського коріння, щоб вони ніколи не забували, чиї вони сини і дочки, внуки і правнуки». Також вони висловлюють надію, що матеріальні і духовні надбання української діаспори будуть надійно збережені і стануть загальноукраїнським здобутком⁹. Це опубліковане в енциклопедії звернення підписали 200 ще живих на той час основоположників української громади в Австралії.

Структура цього енциклопедичного довідника загалом є подібною до структури попереднього видання. Вона складається з таких розділів, як передмова; гасла українців в Австралії і Новій Зеландії; НПВ; Вікторія; Південна Австралія; Квінсленд; Західна Австралія; Нова Зеландія; Тасманія; список 16 тисяч українців Австралії і Нової Зеландії.

Вступ починається зі вступного слова Генерального консула України в Сідней Василя Козаченко і вже згаданого Звернення піонерів українського життя до Українського народу. Інші статті цього розділу розкривають перші кроки українців в Австралії, внутрішню і зовнішню діяльність української громади, діяльність газети «Вільна думка», зв'язки діаспори з Україною та характеризують перших відвідувачів країни з Батьківщини. Також до нього включено список спонсорів ЕДУА, яких розділено за такими категоріями: спонсори-філантропи, спонсори-меценати, спонсори — добродії, спонсори-фундатори.

---

⁸ Українці в Австралії. Енциклопедичний довідник / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней: «Вільна Думка» і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. С. 3.

⁹ Українці в Австралії. Енциклопедичний довідник / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней: «Вільна Думка» і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. С. 5.

На відміну від попереднього енциклопедичного видання у цьому довіднику викладена детальна історія відкриття та колонізації Австралії європейцями, економіко-географічна характеристика регіону, а також інформація про перших українців на континенті від XVIII ст. до 1948 р., коли до країни прибула перша хвиля українських мігрантів.

У розділі «Зв'язки австралійської діаспори з Україною» Марічка Галабурда-Чигрин розкрила складну й суперечливу позицію багатьох представників української діаспори Австралії щодо контактів з офіційними особами, митцями і мистецькими колективами з Української РСР, які відвідували країну, починаючи з 1960-х років. Як пише авторка, українська спільнота за кордоном розділилась на два табори: «одні уважали, що зі «зрадниками» або «представниками офіційної комуністичної України» діаспора не повинна зустрічатися, а виступи визначних мистецьких одиниць треба бойкотувати. Інші ж дотримувалися протилежної думки і вважали за потрібне встановлювати і розвивати відносини з представниками своєї етнічної батьківщини. Водночас австралійські українці активно підтримували українських радянських дисидентів — Леоніда Плюща, який відвідав країну у 1978 р., Надію Світличну, яка прибула на континент наступного року, а також брали участь у акціях, організованих українською діаспорою у Північній Америці на захист інших радянських дисидентів.

У 1989 р., коли в Україні повним ходом йшла перебудова й українські письменники почали виступати за розширення використання української мови, Австралію відвідали десять українців у складі делегації «Миру з СССР». У липні 1989 р. на запрошення частини громадськості в країну приїхав голова Товариства Української Мови Дмитро Павличко; у серпні 1989 р. — на запрошення Владики УКЦеркви Кир Івана Прашка загостив до Австралії дисидент, церковний діяч з України Йосип Тереля; наступного року прибула дисидентка Оксана Мешко. У листопаді-грудні 1989 р. країну відвідав Володимир Яворівський. Починаючи з 1990 р., кількість гостей з України суттєво зросла, й до Австралії почали приїжджати українські політики, громадські

діячі, кіноактори, режисери, мистецькі колективи. У статті подано їх детальний перелік з 1990 по 2000 рр. з датами приїздів і від'їздів¹⁰. Ця інформація вказує на велике значення, яке українська діаспора в Австралії приділяла зв'язкам зі своєю етнічною батьківщиною, а також на прагнення презентувати себе як частину українського народу. У наступних розділах енциклопедії розміщені короткі довідки біографічного характеру про членів української громади.

У 1995 р. Товариство імені Шевченка в Австралії разом з Національною Академією Наук України видали 4-й том «Енциклопедії української діаспори» (ЕУД) (264 с.), в якому вміщено інформацію про зарубіжних українців в Австралії (близько 95% інформації), Азії та Африці. Це видання стало частиною амбітного проекту української діаспори з видання 7-томної енциклопедії, кожен том якої мав бути присвячений окремій країні: 1 — Сполученим Штатам Америки, 2 — Канаді, 3 — Південній Америці, 4 — Австралії, Азії та Африці, 5 — Західній Європі, 6 — Центральній-Східній Європі, 7 — країнам колишнього СРСР. Цей, 4-й, «австралійський» том став першим, який побачив світ. Головним редактором цього видання є Василь Маркус. Лише у 2009 р. було видано кілька томів, присвячених українцям на теренах США. Інші томи так і не були видані.

Автори позиціонують Енциклопедію Української діаспори як галузевий енциклопедичний довідник про одну ділянку українознавства, а саме - минуле й сучасне українського етносу поза межами України. За своїм характером, вона перегукується з подібними галузевими енциклопедіями, які видавалися в Україні в часи її перебування в Радянському Союзі (Радянська Енциклопедія Історії України, Українська Літературна Енциклопедія, Географічна Енциклопедія України тощо).

Водночас з ідеологічної точки зору велику роль у творенні цього довідника відіграла Енциклопедія Українознавства (ЕУ), яка видавалась у 1940-1990-х рр. у Німеччині під егідою Науко-

---

¹⁰ Українці в Австралії. Енциклопедичний довідник / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней : «Вільна Думка» і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. С. 44.

вого товариства імені Шевченка в Європі (її головними редакторами були український історик, географ, енциклопедист, видавець, громадсько-політичний діяч Володимир Кубійович; український мовознавець, бібліограф, фольклорист, історик, журналіст, етнограф, редактор, видавець, громадський діяч Зенон Кузеля; український історик, громадський і політичний діяч Аркадій Жуковський). Це видання готувалося українською діаспорою у часи існування Української РСР, яка входила до складу СРСР, де згадки про українську діаспору супроводжувалися зазвичай негативними конотаціями. Тому зарубіжні українці поставили завдання «представити у правдивому світлі увесь комплекс знань про Україну, заповнити прогалини й включити в контекст українознавства заборонені ділянки про українську діаспору». Енциклопедія призначалася для користування насамперед українцями, що проживали за межами своєї етнічної батьківщини, тому місце діаспори у збереженні національної культури та ідентифікації в ньому дещо перенаголошене.

Ідея створення ЕУД, як можливого продовження загальної ЕУ, належить Володимиру Кубійовичу, однак розробити більш детальну візію нового видання він не встиг. Авторський колектив ЕУД виходив із концепції досить широкого трактування поняття діаспори. До неї було віднесено «як емігрантів з України, так й етнічних українців поза Українською державою, себто українські меншості у суміжних з Україною державах»¹¹. Тому головними складовими енциклопедії стали біографії українців, що проживали в інших країнах, як політично активних емігрантів другої і третьої хвилі української міграції, так і етнічних українців та їхніх нащадків на теренах інших країн. Водночас видання містить інформацію про низку постатей неукраїнців, які тим чи іншим чином впливали на життя української діаспори.

Наступною категорією статей є географічні поняття, що охоплюють країни, провінції та їхні територіально-адміністративні одиниці — штати, області, міста й поселення української діаспори, так звані українські осередки-громади чи колонії. Ши-

---

¹¹ Енциклопедія Української Діаспори / за заг. ред. В. Маркуся. Київ : Наукове Товариство ім. Шевченка, НАН України, 1995. Т. 4: Австралія — Азія — Африка. С. 7.

роке географічне охоплення відображає прагнення авторів зафіксувати присутність українців в усіх куточках земної кулі і підкреслити внесок українства не тільки у національний і регіональний, а й у глобальний розвиток.

Значна увага у виданні приділена різним формам організації життя українців за кордоном — громадським, культурним, науковим, освітнім, мистецьким, творчим, харитативно-допомоговим, спортивним, професійним, молодіжним тощо. Водночас в ЕУД зафіксовані й прояви організованого діаспорного суспільства — школи, видавництва, бібліотеки, музеї, створені українцями, а також установи, створені фондovanі представниками інших етнічних груп, що мали відношення до українства.

Белику групу складають статті, присвячені цілим ділянкам суспільного та культурного життя зарубіжного українства (театр, музична творчість, шкільництво, спорт тощо), а також поняттям соціологічного, політичного, економічного і демографічного характеру (наприклад, переписи населення, асиміляція, натуралізація, мовна практика)¹².

Узагальнюючи інформацію про структуру цього видання, наголосимо, що воно охоплює надзвичайно широке коло категорій, якими можна описати життя української діаспори — географію, історію, релігію, етнографію, мовознавство, літературу, політологію, соціологію, економіку, право, освіту, науку, мистецтво, спорт і фізкультуру, видавництво, пресу тощо.

Щодо методології підготовки енциклопедичного матеріалу, то як і у попередніх виданнях, вона базувалась на анкетуванні людей, установ, організацій, осередків та діаспори. Для уникнення повторів широко застосовувалась техніка посилань. Для унеможливлення неточностей та помилок щодо змісту інформації з огляду на непрофесійність авторів, було використано метод подвійної перевірки. Він полягав у тому, що статті, написані співробітниками редакції, перевірялись і доповнювались фахівцями з регіонів, про які йшла мова, і навпаки. Це дещо зменшило суб'єктивізм, притаманний попереднім виданням.

---

¹² Енциклопедія Української Діаспори / за заг. ред. В. Маркуся. Київ : Наукове Товариство ім. Шевченка, НАН України, 1995. Т. 4: Австралія — Азія — Африка. 248 с.

У 1998 р. за сприяння Союзу українських організацій Австралії, Фондації українознавчих студій Австралії, фінансової підтримки Української кредитної спілки «Карпати» (м. Сідней) та Української кредитової кооперативи «Говерла» (м. Аделаїда) було надруковане енциклопедичне видання «Українці в Австралії», том 2 (1101 с.). Його головним редактором став австралійський літературознавець, українець за походженням, професор і багатолітній куратор українських студій у Школі мов, культур та лінгвістики в університеті ім. Монаша в Мельбурні Марко Павлишин.

Це видання стало продовженням першого тому з одноійменною назвою, виданого ще у 1966 р. у Мельбурні. Робота над другим томом тривала більше десяти років. Ще у 1984 р. XVII з'їзд СУОА прийняв рішення про підготовку цього видання. До 1994 р. редакційну колегію очолював Мирослав Балух, якого змінив на цій посаді Марко Павлишин. Специфіка цієї енциклопедії полягає у висвітленні українського життя в Австралії через призму діяльності організаційних структур, адже більшість матеріалу висвітлює історію українських церков і установ. Як в усіх попередніх виданнях, переважна більшість статей була написана самими представниками цих організацій, що оприлюднили інформацію, яку вважали найважливішою. Окремі статті були написані канадським істориком родом з України Сергієм Єкельчиком, який на той час перебував в Австралії, на основі довірених йому матеріалів.

Якщо у першому томі видання головним чином висвітлюється інформація щодо усталених форм українського організованого життя на континенті до кінця 1960-х років, то провідною темою другого тому, за визначенням авторів, є «спроби передати ці надбання в «молоді руки» — членам нової генерації, людям, які приїхали до Австралії дітьми або там народилися». Відповідно у виданні вміщено історію українських організацій в Австралії до початку 1990-х рр., яку автори енциклопедії розглядають як другий вимір історії українців в Австралії. У статтях простежується прагнення продемонструвати динаміку їх діяльності з урахуванням впливу асиміляційних процесів та політики мульт-

тикультуралізму, яку австралійський уряд почав проводити з початку 1970-х років.

Ця інформація дозволяє зробити висновок, що деякі організації (ветеранські, політичні, спортивні), виконавши свою функцію у перші десятиліття становлення української громади в Австралії, з часом зникли або перетворились на загальноавстралійські, зберігаючи в окремих випадках невеликий український відтінок. Ті з них, що займалися суспільною опікою, почали орієнтуватися на осіб старшого віку, до того ж, зросла кількість організацій, що орієнтувалися на цю цільову категорію населення. Церкви усвідомили потребу реагувати на два паралельні процеси: старіння перших поколінь емігрантів і зменшення ролі церкви у житті молодих поколінь. Українське шкільництво, пройшовши тернистий шлях становлення в австралійській системі шкільної, позашкільної та вищої освіти, адаптувалося до нових умов і виробило найбільш ефективні форми освіти, спрямованої, в тому числі, і на збереження національної ідентичності. Багато з різноманітних українських культурних і мистецьких організацій та гуртків (хори, танцювальні колективи, музичні групи) не зменшили своєї популярності і продовжили привертати молодь до своїх лав¹³.

Енциклопедичне видання складається з таких розділів: українські церкви в Австралії; загальногромадські теми; українські громади та громадське життя в стейтах; освіта, наука, культура; організації молоді, Союз українок, кооперативи; ветеранські, військові, професійні, політичні та спортивні організації; хроніка та бібліографія¹⁴.

Водночас через нестачу матеріальних і людських ресурсів, редакція видання не змогла перевірити точність змісту статей або коректність окремих фактів, дат, написання прізвищ та імен; також між авторами не було узгоджено попередньо зміст статей, що привело до низки повторів, які однак відображають ставлення до подій різних представників української діаспори.

---

¹³ Українці в Австралії. Т.2 / за заг. ред. М. Павлишина. Мельбурн : Союз українських організацій в Австралії, 1998. С. X, XI.

¹⁴ Українці в Австралії. Т.2 / за заг. ред. М. Павлишина. Мельбурн : Союз українських організацій в Австралії, 1998. 1101 с.

Як і в попередньому виданні, згідно з традицією української діаспори, редколегія орієнтувалася на Харківський правопис (затверджений 6 вересня 1928 р. народним комісаром освіти УСРР Миколою Скрипником) і Правописного словника Григорія Голоскевича (виданий за нормами українського правопису ВУАН у 1929 р.). Водночас у деяких статтях, відповідно до побажань авторів, залишено оригінальний правопис (наприклад, використовується прикметник «советський», іменник «діяспора», англомовні терміни — «стейти» (на англ. — штати) тощо).

Отже, енциклопедії української діаспори, видані в Австралії, є унікальними виданнями, які дають розлогу інформацію про життя наших співвітчизників в цій країні протягом більш ніж пів століття — з кінця 1940-х — до початку 2000-х років. Вони дозволяють відтворити проблеми і труднощі становлення організаційного життя української громади в Австралії та специфіки інтеграції її членів до австралійського суспільства, зусилля і здобутки у збереженні національної ідентичності. Недоліком цих видань є певний суб'єктивізм, зумовлений тим, що, як правило, редколегії використовували інформацію, яку організації та особи самі про себе подали. Відповідно вони відображають погляд на розвиток української громади зсередини. Почуття лояльності до своєї спільноти змушувало авторів відображати лише позитивні сторони життя закордонних українців. Як зазначає Марко Павлишин, незважаючи на відсутність свідомо виражених дослідних концепцій чи орієнтирів, окремі статті в цих збірниках дивовижно узгоджені щодо цінностей, що в них відбиті, і типу наративів, які вони подають¹⁵. До таких загальних цінностей належать відданість політичному ідеалові незалежної України, готовність втримувати українську самосвідомість, самовіддана праця в структурах української спільноти. Тому статті цих енциклопедичних видань стосуються в основному намагаються створити й зберегти інститути для збереження української мови й культури, патріотичних форм історично-політичного самоусвідомлення, а також спроб ознайомити широкий загал в

---

¹⁵ Павлишин М. Українці в Австралії: стан досліджень // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2006–2007. С. 812–813.

різних країнах світу з українською проблематикою. Ця інформація не втратила актуальності й сьогодні. Крім того, вона є цінним науковим джерелом для вивчення історії закордонного українства і культурним здобутком української нації.

1.4. АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА ТА МЕРЕЖЕВА ПРИРОДА СУЧАСНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ДИСКУРСУ

Розвиток сучасного енциклопедичного дискурсу відбувається у горизонті антропологічних, соціокультурних і технологічних викликів мережевого соціуму, якому притаманна інтенсифікація медіакомунікацій, вплив на життєдіяльність індивідів і спільнот цифрових технологій, різноманітні варіанти співвідношення віртуального/реального у соціальних стосунках. Важливим чинником трансформацій енциклопедистики виступає формування мережевої ідентичності і соціальності.

Актуальність філософського осмислення впливу антропологічних викликів мережевого суспільства на розвиток сучасного енциклопедичного дискурсу пов'язана із необхідністю виявлення орієнтирів для її розвитку та окреслення тенденцій змін у розумінні її смислу у майбутньому, що дозволяє помітити, як енциклопедистика може зберегти сутнісні характеристики і водночас бути актуальною як в мережевій науковій комунікації, так і в ширшому соціокультурному контексті.

Метою нашого розгляду є характеристика антропологічних викликів мережевого суспільства, котрі впливають на розвиток сучасного енциклопедичного дискурсу, визначаючи специфіку його відповідей на запити сучасності і увиразнюючи його власну мережеву природу. Її реалізація потребуватиме звернення до методологічного потенціалу теорій мережевого суспільства і теорій медіа кінця 20–початку 21 століть, підходів сучасної філософії до осмислення комунікації, соціальних мереж, цифрових технологій. Серед досліджень, присвячених розгляду впливу специфіки мережевого соціуму на актуальний розвиток енциклопедистики, виділимо розгляд веб-аналітики як основи розвитку енциклопедичного проєк-

ту Тетяни Крайнікової¹, перспектив енциклопедистики в інформаційному суспільстві Володимира Бабки², застосування мультимедійності у висвітленні феноменів культури Тетяни Броварець³, ролі фактчекінгу у формуванні енциклопедичного контенту Олександра Шевчука⁴. Вказівки на контекст ціннісних і мережевих трансформацій спорадично з'являються під час окреслення орієнтирів для української енциклопедистики у працях Алли Киридон⁵, Алли Арістової⁶, Сергія Трояна⁷, різні аспекти розвитку енциклопедичного дискурсу в глобалізованому світі постають в колективній монографії «Енциклопедії як глокальні медіа»⁸, акцент на мережевій природі енциклопедистики помітний у дослідженнях Дмитрія

---

¹ Крайнікова Т. С. Веб-аналітика — основа розвитку енциклопедичного проекту // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 133–141.

² Бабка В. Л. Виклики та перспективи енциклопедистики в умовах переходу до інформаційного суспільства // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу: монографія / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 195–200.

³ Броварець Т. М. Мультимедійне висвітлення феномена епіграфічної вишивки: від інтерактивного покажчика до електронної енциклопедії // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 288–297.

⁴ Шевчук О. Г. Транслітерація та фактчекінг — обов'язкові процедури у формуванні енциклопедичного контенту з астрономії // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 160–169.

⁵ Киридон А. М. Концептуальні особливості «Великої української енциклопедії» як першої універсальної енциклопедії незалежної України // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 121–133.

⁶ Арістова А. В. «Європейський словник філософій» як виклик і віха філософської енциклопедистики // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу: монографія / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 319–329.

⁷ Троян С. С. Формування енциклопедичного контенту з тематики міжнародних відносин (на прикладі сучасних революцій) // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 255–265.

⁸ Енциклопедії як глокальні медіа : Колективна монографія. / За ред. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 304 с.

Куликова⁹ і Євгенія Закаблуківського¹⁰. Філософське осмислення енциклопедичних проєктів сьогодні помітно активізувалося, але поєднання осмислення впливу на них антропологічних викликів мережевого суспільства із характеристикою їх власної мережевої природи потребує розробки. Подібна перспектива розгляду увиразнить мережевий характер, котрий визначав становлення енциклопедичного дискурсу протягом століть і визначає його нині.

Медіамережеві комунікації із цифровою технологічною основою — основа існування нового соціального порядку сучасності із його швидкістю передачі інформації, глобальним характером охоплення індивідів і спільнот завдяки інтернету, мобілізаційною силою нових медіа і поширенням менеджменту знань. Сьогодні медіамережі виступають продовженням тілесності і свідомості суб'єкта, адже їм він або вона передоручають свою пам'ять, підтримування соціальних зв'язків, персональне і колективне знання. Прикметами повсякдення стали віртуалізація соціальних зв'язків індивідів, посилення нестабільності соціальних структур і гібридизація можливого/дійсного, переплетіння віртуального/реального і поширення кліпової свідомості. Більшість антропологічних викликів сучасності вкорінені у комунікативній і пізнавальній специфіці людського існування. У нинішньому надмірі повсякденних медіакомунікацій проявляє себе відома аксіома прагматики комунікації «Жодний не може не комунікувати», а сама вона вкотре засвідчує свій статус «всезагального медіуму існування»¹¹. У такому горизонті енциклопедичний дискурс дедалі частіше оприсутнює свою сутнісну мережеву природу, яка в світі розмаїття медіа і цифрових технологій має шанси розгорнути безліч потенцій. Так енциклопедії як ме-

---

⁹ Куликов Д. В. Сообщество французских энциклопедистов как медиумная социальная сеть // Молодая наука в классическом университете. Тезисы докладов научных конференций фестиваля студентов, аспирантов и молодых учёных. Иваново, 2003. Ч. IV. С. 75–76.

¹⁰ Закаблуківський Євгеній Вікторович. Виртуальные сетевые сообщества: Философско-антропологический анализ. Автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 — философская антропология, философия культуры. Нижний Новгород, 2015. 26 с.

¹¹ Бистрицький Євген, Зимовець Роман, Пролеєв Сергій. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 30.

режі знань і комунікацій отримують можливості бути способом побудови систем фонового знання, передачі і отримання інформації та презентувати нові форми/формати її обробки і використання. Мережевий характер енциклопедичного дискурсу дозволяє йому розвивати нові способи комунікації, визначати орієнтири нових типів раціональності, в тому числі і комунікативної (Юрген Габермас). Тож ключем до розуміння особливого статусу, який може отримати енциклопедистика у мультимережевому світі, є мережевий підхід до неї самої.

Мережева логіка, притаманна енциклопедії-мережі, зародилася задовго до появи мережевого соціуму, тому вона може як явище культури бути співмірна тенденціям його сучасного розвитку. Інтерес науковців до дослідження мережевих форм комунікації підвищився у середині 20 століття, коли в соціальних науках поширився термін «соціальна мережа», вперше застосований 1954 американським соціологом Джоном А. Барнсом в описі соціальних зв'язків¹². Увага до мережевих структур породила і підходи антропологічного мережевого аналізу, який, за словами Джеремі Буасвена¹³, спрямований на розгляд кіл родичів і друзів, різноманітних коаліцій і спільнот у бізнесі, індустрії і навіть держави як мережі — сукупності поєднаних лініями крапок, де другі позначають одиниці аналізу (індивіди, групи), а перші — соціальні стосунки. У такій перспективі варто задавати питання про зміст і характер зв'язків, специфіку патернів їх формування і стосунку до поведінки та акцентувати на осмисленні взаємозалежностей. Навіть побіжний огляд мережевого підходу засвідчує, що він може розкрити деякі аспекти комунікацій і взаємодій, які виникали в енциклопедичних проєктах 19–20 століття. Означення Джоном А. Барнсом соціальної мережі як сукупності

---

¹² Barnes J. A. Class and committees in a Norwegian island parish // *Human Relations*. 1954. Vol. 7. Pp. 39–58; Barnes J.A. Networks and Political Process. *Social Networks in Urban Situations: Analysis of Personal Relationships in Central African Towns* / Ed. C. J. Mitchell. Manchester: Manchester University Press, 1969. Pp. 51–76.

¹³ Boissevain J. Network Analysis: A Reappraisal // *Current Anthropology*. 1979. Vol. 20. No. 2. Pp. 392–394.

зв'язків, котрі формуються між парами людей на основі спорідненості, дружби і знайомства, розкриває і деякі аспекти медіамережвих комунікацій, хоча в них ми стикаємося зі складною еволюцією подібних структур. Проте виявлені дослідником особливості можуть увиразнити і мережеву природу діяльності спільнот, пов'язаних із підготовкою енциклопедичного контенту, як у горизонті культури книгодруку, так і в культурі медіарозмаїття сучасності.

По-перше, спільноти у енциклопедичному дискурсі як мережі не мають кордонів і нерідко виходять за рамки координуваних організації, демонструючи розмаїття особистих зв'язків.

По-друге, їх учасники постійно оновлюються, причому деякі стосунки можуть бути розірвані, а деякі — підтримуватися лише умовно.

По-третє, довкола кожного Я формується і унікальна особиста мережа стосунків, причому кожен має шанси вбачати в собі центр мережевої структури, хоча насправді вона не має центру.

По-четверте, формується широке коло «друзів друзів», із якими учасники мережі можуть і не контактувати особисто.

У 1970-1980-ті зростає увага науковців до осмислення мережевих соціальних структур із застосуванням аналогії з комп'ютерними мережами, хоча таке використання поняття мережі для осмислення сучасного соціуму можна назвати метафоричним. Сьогодні філософи, соціологи, психологи й економісти говорять про мережеву культуру, віртуальні і соціальні мережі, мережі знання і когнітивні мережі. За влучним спостереженням Валерії Василькової «знання про мережі у сучасному соціальному пізнанні являє собою складний ландшафт, на якому співіснують різні за формами і рівнями узагальнення конструкти»¹⁴. Творець однієї із макротеорій мережевого суспіль-

---

¹⁴ Василькова В. В. Сети в социальном познании: от метафоры к метатеории // Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Том XV. № 5 (64). С. 23.

ства Мануель Кастельс¹⁵ неодноразово звертав увагу на те, що мережеві структури існували дуже давно, однак в минулі століття низький інтерес до них та можливостей, які вони відкривали, був пов'язаний із їх підкоренням логіці вертикальних організацій. У результаті давні мережі комунікації мали меншу ефективність в умовах функціонування доелектронних комунікаційних технологій, натомість новітні, становлення яких почалося у другій половині 20 століття із розвитком інформаційних інновацій, завдяки їх адаптивності, здатності до самоналаштування та інтерактивності вже могли масштабуватися й інтенсифікувати свої впливи. Мануель Кастельс¹⁶ пропонує розглядати мережу як сукупність взаємопов'язаних вузлів, значення яких залежне від доступу до інформації та ефективності її обробки. Соціально-мережева структура сучасного суспільства передбачає, що відкриті мережі можуть розширюватися за рахунок залучення нових вузлів, якщо ті здатні використовувати певні комунікативні коди (задачі або цінності). Формування та інституалізація медіамереж роблять їх основними формами організації і взаємодії індивідів і спільнот, а мережева логіка поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства (повсякдення, політику, економіку, виробництво, культуру), внаслідок чого з'являються нові типи ідентичності (проективної, мережевої) і розвиваються нові форми управління знаннями.

Частину антропологічних викликів мережевого суспільства можна схарактеризувати фразою: «Ми тонемо в морі інформації, але не можемо втамувати спрагу розуміння»¹⁷. Горизонт іс-

---

¹⁵ Кастельс Мануель. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2000. 608 с.; Кастельс Мануель. Власть коммуникации. Пер. с англ. Н. М. Тылевич ; под науч. ред. А. И. Черных; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. Дом Высшей школы экономики, 2016. 568 с.

¹⁶ Кастельс Мануель. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2000. 608 с.

¹⁷ Hopkins B. and Schadler T. Digital Insights Are the New Currency of Business (2018). URL: <https://forrester.com>

нування індивідів і спільнот спонукає дослідників до конструювання нових понять — у їх працях йдеться про мережеву соціальність і техносоціальність, мережеву і «хмарну» ідентичність¹⁸, «датафікованих суб'єктів»¹⁹ й індивідів-інтерменів²⁰. Наприклад, Тетяна Кравченко²¹ означає сучасне суспільство як інформаційно-мережеве, становлення якого зумовлене появою нової інформаційно-мережевої парадигми, мережевої науки, нелінійного мережевого мислення, масової залученості індивідів до мережевої взаємодії і мережевої організації соціальної дійсності. Услід за Елвіном Тоффлером і Мануелем Кастельсом дослідниця наголошує на тому, що в ньому важливими цінностями виступають знання та інформація, інформаційно-технічна діяльність є потребою техногенного суб'єкта. Проте у такій оптимістичній візії знаходиться місце і для фіксації антропологічних викликів, адже у інформаційно-мережевому суспільстві «людина є інформаційно залежною, «масова особистість» отримує дозовану інформацію в потрібний час, в потрібному місці; інформація на просторах глобальної мережі в багатьох випадках є недостовірною і хибною»²². Серед цінностей, котрі виходять на перший план у новому типі суспільства, особливе місце посідають цінності інновацій і прогресу, а наука переходить на рівень мережевої, із притаманною їй мережевою комунікацією, яка зумовлює поширення додаткових викликів: зростає кількість недостовірної і хибної інформації, індивіди можуть стикатися із обмеженістю доступу до інформації якісної. У соціаль-

---

¹⁸ Уханов Е. В. Облачная идентификация в сетевых коммуникациях // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 984. Серія Філософія. Філософські перипетії. Вип. 44. С. 129–136.

¹⁹ Cheney-Lippold John. We Are Data: Algorithms and the Making of Our Digital Selves, New York: New York University Press, 2017. 320 p.

²⁰ Девтеров И. В. Сетевой интеллект и эволюция общественного сознания в цифровую эпоху // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. 2020. № 1 (31). С. 10–15; Девтеров И. В. Феноменология социокультурных практик цифровой ноосферы // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. 2019. № 2 (30). С. 5–9.

²¹ Кравченко Т. О. Становлення цінностей сучасної людини в добу інформаційно-мережевого суспільства // Філософія науки: традиції та інновації. 2014. № 2 (10). С. 141–151.

²² Кравченко Т. О. Становлення цінностей сучасної людини в добу інформаційно-мережевого суспільства // Філософія науки: традиції та інновації. 2014. № 2 (10). С. 143.

них мережах увиразнюється право особистості на власну точку зору і висловлення її на різних платформах, зворотнім боком чого стає зростання конфліктогенності мережових комунікацій, поширення різноманітних форм цькування і хейтерства.

Частина антропологічних викликів мережевого соціуму пов'язана зі змінами у процесах самоідентифікації особистості. Мануель Кастельс²³ покладає великі надії на появу проєктивної ідентичності, в основі якої лежить креативний потенціал індивіда. Натомість Зігмунт Бауман²⁴ стверджує, що у наш час дедалі частіше можна зіткнутися не з процесом ідентифікації, а з процесом індивідуалізації людини, суть якого полягає у звільненні від вродженої або успадкованої обумовленості соціальної ролі і перетворенні ідентичності у завдання. Відбувається занепад відомих здавна форм соціальності, що виступає причиною і наслідком фрагментації життя суспільства й окремого індивіда. Український філософ Сергій Пролеєв скептично оцінює пронизаність сучасного соціокультурного простору межіамережевою комунікацією і пропонує означити глобальний світ сьогодення як «Світ без дійсності»²⁵, в якому візуалізація стала синонімом дійсності, самодостатнє інформаційне середовище поглинуло людину, дійсність усувається сукупністю гетерогенних ефектів. У такому горизонті формується феномен інфовлади як влади деперсоналізованого інформаційного простору і технологій, а наслідком означених процесів дослідник називає віртуалізацію соціальності, котра видається йому одним із найважливіших антропологічних викликів сучасності. Натомість Ілля Девтеров²⁶ під час аналізу специфіки мережевого суспільства як кіберсоціуму наголошує на тому, що головним фактором його

---

²³ Кастельс Мануель. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2000. 608 с.

²⁴ Бауман З. Индивидуализированное общество. Пер. с англ. Под. ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2002. С. 181.

²⁵ Бистрицький Євген, Зимовець Роман, Пролеєв Сергій. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 281.

²⁶ Девтеров И. В. Феноменология социокультурных практик цифровой ноосферы // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. 2019. № 2 (30). С. 5–6.

розвитку є цифрова ноосфера, проявом якої виступають різноманітні нові соціокультурні практики — людина активно впливає на її розвиток, а вона впливає на становлення нового типу людини, котра вже інакше працює із інформацією та має відмінні цінності і способи досягнення цілей. Важко не погодитися із дослідником, що цифровий світ є проєктивним, може змінюватися і водночас є незалежним від нашої свідомості. Мабуть тому для розуміння когнітивних викликів цифрової мережевої доби Ілля Девтеров пропонує ввести поняття мережевого інтелекту²⁷ — синтезу електронного інтелекту, нейромереж та інтелектуальних систем ухвалення рішень різного рівня сили, інтегрованої з базами даних, котрі принципово неможливо порівняти ані за обсягом, ані за функціональними можливостями. Означений феномен фіксує переміщення значної частини пізнання, діяльності і комунікації у медіамережі, що супроводжується і появою нових можливостей самореалізації. Але неминучим наслідком дедалі глибшого вкорінення людських комунікацій у мережеве середовище є і поширення численних варіантів цифрової залежності, кліпової свідомості із блокуванням вміння утримувати мимовільну увагу та звички співставляти отриману інформацію, нездатності сприймати складну аргументацію і довгі тексти, зростання конфліктогенності мережевого спілкування і навіть розвитком у індивідів «цифрової деменції» (англ. *digital dementia*, вперше описане Манфредом Спітцером у 2012 році).

Євгеній Закаблуковський²⁸ вказує, що інформаційне суспільство продовжує притаманні добі Просвітництва парадокси, котрі можна спостерігати і в антропологічному проєкті мережевої людини. Частина антропологічних викликів мережевого соціуму розгортається вже з 1990-х. Один із них — розвиток віртуальної реальності та інтенсифікації її прикмет у кіберкомунікації.

---

²⁷ Девтеров И. В. Сетевой интеллект и эволюция общественного сознания в цифровую эпоху // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. 2020. № 1 (31). С. 11.

²⁸ Закаблуковський Евгений Викторович. Виртуальные сетевые сообщества : Философско-антропологический анализ. Автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 — философская антропология, философия культуры. Нижний Новгород, 2015. С. 10.

Серед робіт філософів, присвячених феномену віртуальності і його зв'язку із бурхливим розвитком цифрових технологій, достатньо і сповнених алярмістських висновків. Багато дослідників з 1990-х не наголошують на тому, що віртуальність замінить собою реальність, а акцентують на неминучості їх взаємодії. Прикметно, що у 1993-му в одній з перших монографій, присвячених віртуальній реальності, «Метафізика віртуальної реальності» Майкл Хейм²⁹ характеризував її як реалізацію філософської ідеї множинності світів і стверджував, що її сприйняття потребує мінімальної «метафізичної стійкості» та впевненості в об'єктивності реального світу. Ще на самому початку формування масових медіамереж він пропонував розглядати цифрові комунікації з позиції форми руху змісту комунікації — «поток» (англ. flow) або темпорально-просторового ковзання (з сайту на сайт, з платформи на платформу), яке конституює атмосферу медіамереж і увиразнює парадоксальність віртуальної інтерсуб'єктивності. Інший дослідник віртуального суспільства Стівен Вулгар³⁰ зафіксував п'ять правил, які допомагають краще зрозуміти його специфіку, звернувши увагу передусім на взаємозалежність віртуальності і реальності.

По-перше, розуміння і використання віртуальних технологій залежить від локального соціального контексту.

По-друге, страхи і ризики, пов'язані із ними розподілені нерівномірно.

По-третє, віртуальні технології доповнюють, а не замішують реальну дійсність.

По-четверте, чим більше віртуального, тим більше реального, і тим більший вплив вони чинять на реальну дійсність. По-п'яте, чим більше глобальне, тим більше локальне (зникнення відстаней, глобальні цінності).

У перелічених особливостях співвідношення віртуального/реального варто шукати підґрунтя того, що на початку третього десятиліття 21 століття більшість викликів загроженості суб'єк-

---

²⁹ Heim M. The Metaphysics of Virtual Reality. New York, 1993. 175 p.

³⁰ Woolgar S. Five Rules of Virtuality. Virtual Society? Technology, Cyberbole, Reality. Oxford: Oxford University Press, 2002. 349 p.

та у мережевому соціумі виростають з «фатального перетину між суб'єктом даних і фізичним тілом»³¹. Починаючи з Web 3.0 в повсякденні і медіадосвіді індивідів поширюється активна взаємодія медіамереж із фізичним світом, котру можна означити як офлайн/онлайн-взаємодію або *Phygital-взаємодію* (об'єднання фізичної і цифрової реальностей : Physics + Digital = Phygital). Так проявляє себе специфіка віртуальності, притаманної світу цифрових технологій. Сучасне тотальне взаємопроникнення онлайн- та офлайн-реальності підтримується гнучкістю медіамереж, котрі демонструють подвійну дифузію. Масова мобілізація індивідів за допомогою цифрових технологій забезпечення мобільності із використанням персональних гаджетів уможливорює проникнення у повсякденний життєвий простір віртуальної хмарності, а мережеві комунікації рухаються в напрямку «від суто віртуального, до гомогенізації віртуального і реального»³². На локальному і глобальному рівні культура медіамереж впливає на соціальне, культурне і політичне життя, в тому числі і розширює діапазон війни як кібервійни за допомогою цифрових технологій, що стає можливим із появою «датафікованого суб'єкта»³³ як ідентичності, створюваної на підставі активності індивіда у цифрових мережах, що передбачає збирання воедино цифрових ідентифікаторів, котрі збігаються з соціальними кодами й індикаторами, накладаючись, додаючись або й витісняючи їх. Нік Даєр-Візефорд і Світлана Матвієнко справедливо вказують, що доступ до такого нового типу суб'єкта одночасно розширює діапазон впливу цифрової пропаганди, мережевого шпигунства, атак на життєво важливу інфраструктуру, бойових цифрових систем, тотального цивільного нагляду) і здійснюється це передусім завдяки мере-

---

³¹ Даєр-Візефорд Нік, Матвієнко Світлана. Кібервійна і революція / Авториз. пер. з англ. Андрія Бондаря. Київ : Критика, 2021. С. 32.

³² Уханов Е. В. Облачная идентификация в сетевых коммуникациях // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 984. Серія Філософія. Філософські перипетії. Вип. 44. С. 136.

³³ Cheney-Lippold John. We Are Data: Algorithms and the Making of Our Digital Selves, New York : New York University Press, 2017. 320 p.

жам, які передбачають «нову когнітивну й емоційну близькість через технологічні системи»³⁴.

Перелічені зміни не можуть не впливати на розвиток наукової комунікації та популяризації наукового знання. Сучасні науковці пізнають, діють, ідентифікують власну позицію і артикують її в культурному просторі співіснування різних медіа, тому вони повинні мати високий рівень медіакомпетентності і бути відкритими до нового у медіадосвіді. Як активні медіакомуніканти, вчені і популяризатори науки часто мають справу із різними ступенями репрезентації реальності у медіамережах, причому ефекти нових соціальних медіа часто важко відслідкувати через їх невидимість. Медіаконтекст розвитку сучасного наукового дискурсу нині визначається тим, що наукова комунікація відбувається в горизонті культури, позначеної високим ступенем мультимедійності і полімедіальності досвіду, причому високий рівень медіакомпетеності науковця передбачає не лише належний рівень практичних навичок використання найновішої комп'ютерної техніки або вмінням комунікувати в медіамережах, а й достатній рівень критичного мислення та здатність розуміти смисл медіаповідомлень і специфіку «вмонтованих» у їх формати різних видів медіа. Медіамережева комунікація підвищує можливості віддаленого спілкування між науковцями з різних країн, але часто мінімізується їх увага до особистісних характеристик комунікантів, знижуються шанси спілкування, необхідного для появи нових ідей, рішень, винаходів. Трансформації мережевої інтерактивності також відіграють важливу роль в науковій комунікації, коли на перший план виходять проблеми академічної етики. Сьогодні з'являються і жанрові інновації, пов'язані із відповіддю на виклики зростання швидкостей, притаманні мережевому суспільству, і поява подібних інновацій у науковій комунікації часто суголосна тенденціям в розвитку медіамережевої комунікації.

Тетяна Кравченко наголошує на існуванні у всесвітній мережі двох типів мережевих спільнот — наукових і позанаукових,

---

³⁴ Даєр-Візефорд Нік, Матвієнко Світлана. Кібервійна і революція. Авториз. пер. з англ. Андрія Бондаря. Київ : Критика, 2021. С. 38.

зараховуючи до перших такі, що об'єднують «поєднують людей за певним фактором наукової співпраці — професійні мережеві спільноти (об'єднання людей, що належать до однієї спеціальності)»³⁵, а до других — розмаїття об'єднань людей за сферою інтересів, за приналежністю до певної субкультури або гендеру, мовні і конфесійні мережеві співтовариства, спільноти хакерів, геймерів, громадських активістів, осіб творчих професій. Застосувавши такий простий підхід до розгляду актуальних медіамережевих спільнот, можна помітити, що в них ми можемо зустрітися із існуванням означених варіантів у чистому вигляді, проте нерідко спостерігаємо гібридні форми. Продовжуючи міркування, можна вийти на фіксацію важливого виклику, який постає сьогодні перед медіакомунікантом, котрому у мережах часто важко відрізнити наукове знання від псевдонаукового, причому поширення фейкового науково-популярного контенту може мати загрозливі масштаби, що можна було спостерігати під час першого року пандемії COVID-19. Тому сьогодні виникає потреба в фігурі особи-медіума, котрий би «перекладав» мову науки для поширення наукових знань. Таким чином актуалізуються функції, притаманні здавна енциклопедистиці, причому пізнавальна, просвітницька, ціннісна і комунікативна виходять на перший план. Незайве додати, що об'єднання індивідів у медіамережі часто відбувається і завдяки підвищенню ролі емоційної комунікації, своєрідної спів-налаштованості, у результаті чого мережева спільнота постає вже як «біонічна система»³⁶ або новітня екосистема. Потоковість інформації у медіамережах обумовлює перехід від цілеспрямованих дій до фіксації станів й зростання ролі емоційної участі, коли основою соціальної взаємодії стає «постійна комунікативна імпровізація, обумовлена з одного боку можливостями і обмеженнями мережевої технології, а з іншого — співучастю, співпереживанням і зворотнім зв'язком з боку інших користувачів, котрі перебувають у тому ж

---

³⁵ Кравченко Т. О. Становлення цінностей сучасної людини в добу інформаційно-мережевого суспільства // *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 2 (10). С. 143.

³⁶ Царева А. В. Человек в сети: смена веб-поколений // *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2012. Том XV. № 5 (64). С. 51.

комунікативному потоці»³⁷. Ці особливості, зокрема, можна спостерігати у феномені популярності блогів і відеоблогів, що може бути активно використане в науковій комунікації та в енциклопедичному дискурсі.

Акцент на мережевій природі енциклопедистики, яка в горизонті викликів мережевого суспільства постає як продуктивна можливість розвитку, співмірний із сучасними тенденціями зміни базових метафор в історії науки, адже «сучасні трансформації основоположних основ наукового знання історії науки пов'язують із метафорою мережі»³⁸. Бруно Латур³⁹ серед переваг використання поняття мережі у пізнанні соціальних структур називає можливість описати за його допомогою заплутані і гібридні явища, бо воно більш гнучке, історичне й емпіричне, ніж поняття системи, складності, структури. Дослідник акцентує, що мережа постає не як стійка структура, а як процес утворення зв'язків та їх випробувань, тому може існувати лише в процесі самоконструювання, що передбачає постійне зв'язування і плетіння. І саме такий аспект мережевої природи енциклопедистики отримує нині шанси проявитися у мультимедійних енциклопедичних проєктах на різноманітних цифрових платформах. Мережева природа енциклопедичного дискурсу і енциклопедистики як проєкту, міцно пов'язаного із культурою Просвітництва, пролонгованого у актуальних горизонтах існування індивідів і спільнот, передбачає увиразнення різноманітних процесів утворення зв'язків та їх випробувань, самоконструювання і творення. Енциклопедії-як-мережі розвиваються нині в комунікативній реальності, утвореній внаслідок взаємодії людини й інформаційно-цифрового середовища. Серед особливостей цифрових технологій варто назвати орієнтацію на досягнення

---

³⁷ Царева А. В. Человек в сети: смена веб-поколений // Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Том XV. № 5 (64). С. 51.

³⁸ Василькова В. В. Сети в социальном познании: от метафоры к метатеории // Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Том XV. № 5 (64). С. 15

³⁹ Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с фр. Д. Я. Калугина; Науч. ред. О. В. Хархордин. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2006. 296 с.

неперервності і постійності підключення індивіда до інформаційного поля, їх залученість до інформаційно-комунікаційних стосунків у просторі-часі та подвійну роль особи як актора цифрових електронних комунікацій (прагнення діяти активно, креативно, незалежно і свідомо та «зв'язаність» правилами і формами, котрі задані технологіями і програмами). Анна Царьова наголошує на тому, що технології цифрової комунікації увиразнюють «особливу картину габітулізації»⁴⁰, адже протягом часу свого розвитку вони динамічно змінювалися, стали частиною повсякденності людей різного віку, а їх медіальні особливості сьогодні здатні впливати на процес соціальної комунікації та соціально-психологічні і фізіологічні характеристики користувачів, причому соціалізація у цифровому мережевому просторі передбачає засвоєння специфічних форм сприйняття, концентрації уваги, роботи з інформацією. Аналізуючи особливості веб-поколінь з «покоління творців» 1970–1980-х, дослідниця звертає увагу на вплив на розвиток комп'ютерних медіамереж цінностей культури університетських кампусів — свободи, незалежності, інтелектуального пошуку, що зумовило сприйняття нових мереж комунікації як засобів вільного спілкування, отримання сили інформації і звільнення від влади корпорацій і держави. Інтенсивний розвиток мережевих комп'ютерних технологій у другій половині 1970–першій половині 1980-х супроводжувався інституціоналізацією специфічної комунікативної культури. На момент появи перших веб-сайтів із притаманною їм візуалізацією інформації особлива мережева культура по суті вже була сформована і центральним її принципом став принцип інформаційної свободи. Деякі її особливості зберігаються і донині — децентралізованість і відсутність стабільної ієрархії, формування уявлень про співрозмовника на основі його повідомлень і статусу учасників спільнот на підставі їх технологічної, інформаційної і комунікативної компетенції, цінність колективного інтелекту, культура дискусій і консультацій з представниками певних спільнот, творення враження та фор-

---

⁴⁰ Царева А. В. Человек в сети: смена веб-поколений // Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Том XV. № 5 (64). С. 39.

мування іміджу і репутації на основі інформаційного внеску медіакомунікантів і результатів їх мережевої активності/діяльності. У 1990-ті «покоління споживачів» отримало можливості візуалізації, веб-чатів і форумів, а синхронність комунікації і значне збільшення кількості медіакомунікантів сприяли формуванню нових особливостей медіамереж і нових цінностей — потоковості, концентрування уваги на тут-і-зараз, можливості різноманітних ігор із ідентичностями зі змінами мережевих масок, свободи поширення інформації незалежно від її змісту і якості. Поруч із цим з'явилася і потреба у регулюванні всесвітньої мережі, адже її почали використовувати у освіті, тож для регулювання кордонів між віртуальним і реальним світом бізнесу стали громадські організації, котрі прагнуть стати медіаторами у новому мережевому просторі і захищати його цінності. Проте наприкінці 1990-х частина означених цінностей втратила актуальність внаслідок активної комерціалізації інтернету та поширення гібридних взаємодій між медіамережевим простором і офлайн-реальністю, тому у 2000-х «покоління підключених» отримало розвиток соціальних медіа, блогосфери, хмарних технологій та зміни у мотивації і цінностях. Web 2.0 постає як «новий принцип соціальної організації комунікації»⁴¹. Відтепер перед індивідом відкрилися можливості публікувати авторську інформацію, моніторити в онлайн-режимі оновлення обраних ресурсів, безкоштовно отримувати текстовий і мультимедійний контент у умовах подальшого його розповсюдження, брати участь у створенні колективних баз знань, оптимізувати інформаційний пошук на основі попередніх запитів. У результаті медіамережі на базі Web 2.0 змогли втілювати майже будь-яку сферу соціального і персонального життя, проте їх відкритість зумовила зростання кількості антропологічних викликів, пов'язаних із бурхливим розвитком мережевих онлайн-структур, що породили «можливість для груп, котрі контролюють технологічні системи, отримувати все більшу владу над тим інформаційним полем, яке створюють люди, а за посередництва цього — і

---

⁴¹ Царева А. В. Человек в сети: смена веб-поколений // Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Том XV. № 5 (64). С. 47.

над самими людьми»⁴². Таким чином конструювався зв'язок, актуальний і донині у медіамережевому просторі — залежність між можливостями і залежностями, адже у горизонті Web 2.0 індивід вже не просто споживав інформацію, а перебував у постійно поновлюваному процесі співучасті, конструювання, корегування, комбінування.

Характеризуючи специфіку мережевих комунікацій, Євгеній Закаблуківський вказує, що доба Просвітництва та один із ключових її проєктів Енциклопедія «постійно виникають на ідеологічних рубежах кіберпростору»⁴³. Та й сам інтернет можна розглядати як технологічний етап розгортання проєкту Просвітництва із ключовими для нього цінностями свободи і знання. Важко не погодитися із Тетяною Кравченко, котра наголошує на довідковому характері комунікації в інтернет-середовищі, але часто комуніканти не враховують контексти, в яких вона відбувається, водночас «у людини формується селективність мозку, вибірковість, що дозволяє їй активно використовувати бази даних Інтернет з великою ефективністю та потужністю»⁴⁴. Дослідниця звертає увагу і на поширення у індивідів поверхневих форм асоціативного сканування інформації без її глибокого осмислення, коли людина має вільний доступ до інформації, але головним її завданням є тільки пошук інформації, котра в багатьох випадках виявляється недостовірною. Це супроводжується появою нового пошукового асоціативного типу пам'яті, характерною особливістю якого є непов'язаність зі змістом запам'ятованого інформації.

У такому контексті енциклопедичний дискурс не втрачає актуальності. Завдяки своїй мережевій природі, поєднанню в ньому річищ наукового, просвітницького і науково-популярно-

---

⁴² Царева А. В. Человек в сети: смена веб-поколений // Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Том XV. № 5 (64). С. 48.

⁴³ Закаблуківський Євгеній Вікторович. Виртуальные сетевые сообщества : Философско-антропологический анализ. Автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 — философская антропология, философия культуры. Нижний Новгород, 2015. С. 10.

⁴⁴ Кравченко Т. О. Становлення цінностей сучасної людини в добу інформаційно-мережевого суспільства // Філософія науки: традиції та інновації. 2014. № 2 (10). С. 144.

го та яскраво вираженій його медіальній специфіці він є тим дискурсом, в якому можуть народитися парадоксальні і дієві відповіді на означені виклики. У перетвореному вигляді ми можемо зустрітися із прикметами енциклопедичного дискурсу у мультимедіапродуктах, які першопочатково не позиціонуються як енциклопедичні, але у парадоксальній формі увиразнюють саму ідею енциклопедистики із апеляцією до актуального медіа-досвіду індивідів. Прикладами можуть бути проєкт «150 імен Лесі Українки» (однойменний сайт і виставка в Українському домі), енциклопедичний за суттю радіосеріал «Леся Українка. 30 історій» за сценарієм Мирослава Лаюка (транслявався на «Українському радіо» і «Радіо культура» у лютому – березні 2021 року), сайт проєкту СтусЦентр (www.stus.center) із орієнтацією на поєднання енциклопедичного, наукового, культурного і науково-популярного спрямувань діяльності та творення середовища-мережі. Глобальний простір онлайн/офлайн-взаємодії сьогодні створює безліч можливостей для діалогу культур, розвитку форм і механізмів збереження культурної пам'яті та новітнього розвитку політик пам'яті. Енциклопедичний функціонал тут проявляється у латентній формі, тому і медіамережах можна зустрітися із елементами енциклопедичного дискурсу, нехай і у фрагментованій формі, у поширеній нині віртуальній музеалізації. Як зазначає Андрій Фененко⁴⁵, віртуалізація суспільного життя визначила появу феномену віртуальної музеалізації — нової форми музеальності (специфічного музейного ставлення до реальності) через актуалізацію її носіїв у віртуальному просторі з метою збереження культурної пам'яті, котра реалізується як в інституційній, так і в поза інституційній формах. Музейна актуалізація культурної пам'яті через створення мережових музейних публікацій та віртуальну комунікативну взаємодію нерідко демонструє апеляції до енциклопедичного дискурсу, та поки що нечастим є використання його спільноті із дискурсом музеалізації, а гібридні формати енциклопедичних і

---

⁴⁵ Фененко А. О. Віртуальна музеалізація як засіб збереження культурної пам'яті. Автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.05 — Музеєзнавство. Пам'яткознавство. Харків, 2021. С. 7–8.

музейних проєктів, на жаль, не надто поширені, хоча мають потужний комунікативний й інформаційний потенціал.

Сьогодні когнітивний і комунікативний потенціал енциклопедичного дискурсу має шанси проявитися по-новому, розширити функціональність і стати відповіддю на суперечності, характерні для складної і крихкої актуальної реальності. За влучним спостереженням упорядників антології філософських текстів «Філософія комунікації»⁴⁶ комунікація завжди є більшою, ніж окремі її прояви, і містить в собі вихід комунікатора за власні межі. У випадку із науковою і науково-популярною енциклопедистикою цей момент особливо виразний. Еволюція енциклопедичного дискурсу передбачає розвиток притаманних йому з часів його зародження сутнісних мережево-комунікативних особливостей, а рушієм розвитку є формування відкритих соціально-мережових структур, основою розширення яких виступають спільні проєктні задачі або цінності.

Когнітивною детермінантою сучасної енциклопедистики можна назвати помірковану міждисциплінарність, котра має спонукати учасників енциклопедичних проєктів бути більш уважними до розвитку різноманітних мультимедійних гібридних форм і форматів трансляції енциклопедичного знання, що може стати альтернативою поширенню різноманітної фоновіої псевдонаукової інформації, фейків, пропагандистських продуктів. З такої перспективи стає зрозумілим, що саме енциклопедичний дискурс на інноваційних медіамережових платформах має шанси бути ще й потужним засобом протистояти негативним ефектам медіамережевого розвитку, неунікним у сучасному мережевому соціумі.

---

⁴⁶ Philosophy of Communication. Ed. By Chang B. G., Butchart G. C. Cambridge, MA, London : The MIT Press, 2012. 688 p.

РОЗДІЛ II:
БІОГРАФІКА
ТА ПОДІЄВА ІСТОРІЯ
НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ
ВИДАНЬ

2.1. ПРЕДСТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII СТ.) В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ

Гетьманат — державне утворення, яке постало на українських землях в роки революційних подій середини XVII ст. та проіснувало в окремих своїх проявах аж до кінця XVIII ст., часто притягувало до себе інтерес фахівців різних галузей (істориків, політиків, дипломатів, тощо)¹. Протягом декількох століть інтерес до цієї проблематики не вщухає, оскільки вона є невід’ємною складовою ідеологічної та політичної сфери. Під впливом останнього в суспільстві породжувались різні історичні міфи, які часто закріплювались на сторінках наукових публікацій. До поняття української державності (періоду середини XVII – кінця XVIII ст.) ставились по-різному, вбачаючи за зразок певного «золотого часу», вбачали модель української державності (історики початку XX ст.), або ж дискримінувались владними структурами.

До різних аспектів історії Гетьманщини звертались О. Лазаревський, В. М’якотін, І. Крип’якевич, О. Оглоблін. Але великий прорив у дослідження політичної історії гетьманської держави зробили історики кінця XX – початку XXI ст., серед них В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, О. Гуржій, Т. Чухліб, В. Горобець, П. Сас, О. Сокирко, Т. Яковлева, та інші. Найбільше уваги в цей час припало на дослідження політичних процесів, зовнішньополітичної діяльності гетьманських урядів, соціально-економічних відносин тощо².

---

¹ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. С. 5.

² Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ. 1999; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ. 1999; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). Київ, 2000; та ін.

Політична система, що склалась на українських землях з середини XVII – кінця XVIII ст. відзначалась трансформацією політичних моделей. В. Смолій відзначав, що «власне, нова держава увійшла в простір ранньомодерної європейської цивілізації під самоназвою «Військо Запорозьке», тобто, означувалася терміном (як це є нині загальноновизнаним) з поліваріантною семантикою. Питання ж подальшого застосування з метою ідентифікації створеного у роки Української революції XVII ст. національного державного організму інших політонімів або ж історико-географічних назв (Гетьманат, Гетьманщина, Україна, Україна-Русь, Малоросія чи Мала Росія) становить дискусійну наукову проблему...»³.

Простежимо генезис основних термінів, якими означувалась українська козацька держава (середини XVII – кінця XVIII ст.) на сторінках енциклопедичних видань (з кінця XIX ст. до сьогодення). Зауважимо, що з енциклопедичної статті вибирається інформація, що стосується вказаних хронологічних меж.

Актуальність дослідження полягає в тому, що новітні виклики спонукають до переосмислення державотворчих процесів, що відбувались на теренах сучасної України (особливо переломної доби XVII ст.), зокрема трансформація ідеологічних впливів та породження історичних міфів.

На сучасному етапі інформаційного розвитку важливу роль відіграють енциклопедичні видання. Енциклопедія — довідкове видання, що містить узагальнені основні відомості з однієї, кількох чи всіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей, розташованих за абеткою їхніх назв чи в семантичному порядку⁴. Енциклопедія фіксує рівень знань людства на певному етапі його розвитку, досить часто статті відображають вплив офіційної ідеології (характерно для радянського періоду).

---

³ Смолій В. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 8

⁴ Видання. Основні види. Терміни та визначення понять: ДСТУ 3017:2015 [Чинний від 2016-07-01]. Київ : ДП «УкрНДППЦ», 2016. С. 14.

Перші енциклопедичні українознавчі довідки з'явилися у російськомовній енциклопедії «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» (1890–1907 рр.; Санкт-Петербург). Хоча за основу було взято німецьке видання, статті про російську історію займали значний відсоток. Редактор Словника професор І. Андреевський зазначив, що «Все статьи, касающиеся России, ... помещаются в Словаре совершенно самостоятельные, представляющие обширный и свежий материал, самобытно и совершенно заново обработанный почтенными русскими учеными, принявшими участие в составлении этого Словаря»⁵.

У Словнику наявна стаття «Гетманщина — такъ назыв. страна, подчиненная гетманскому рейменту или управлению, сперва правобережная и левобережная Малороссія, въ отличіе отъ Слободской Украины, потом Малороссія левобережная, въ отличіе отъ правобережной и Слободской»⁶. Окремо додано статтю «Гетманъ (малорусск.)» автором якої був історик В. Мякотин (1867–1937 рр.). Відповідна риторика зрозуміла, оскільки в 1893 р. українські землі входили в склад інших держав, в тому числі — Російської імперії. Вплив цензури, після Емського указу 1876 р., знайшло свій відбиток в риторичі укладачів енциклопедичного словника. Звичайно, до Словника увійшло офіційна назва державного утворення «Малороссія (ист.), Россія Малая».

Окремим блоком варто розглянути українознавчі розвідки, що оприлюднювались в діаспорі. Фундаментальною працею з україністики є «Енциклопедія українознавства» (далі ЕУ) створена під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка у Європі. В словниковій частині ЕУ містяться короткі статті в алфавітному порядку. Стаття «Гетьманська держава... відома також під назвою Гетьманщина (в 17 в. вона називала себе Військо Запорозьке), існувала 1648–1764 рр.». Тобто в цій статті наведено самоназву козацької держави, яка не зазначалась в попередній енциклопедії. Серед іншої характеристики — визначено, що

---

⁵ Энциклопедический словарь / ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. СПб. : Семановская Типография (И. А. Ефрон), 1890. Т. I : А — Алтай. С. 2.

⁶ Энциклопедический словарь / ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. СПб. : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1893. Т. VIII А: Германия — Го. С. 600.

форма правління змінилась від республіканського до монархічного типу; охарактеризовано територію (відповідно до укладених договірних статей); соціально-економічне життя тощо. Більш детально історію Гетьманської держави описано в ЕУ I (С. 443–460; державний огляд на С. 643–646)⁷. Ця стаття підготована редакційним колективом, на відміну від статті «гетьман», автором якої став відомий дослідник державних інституцій Гетьманщини Л. Окіншевич (1898–1980 рр.). Звичайно діаспорні науковці не були обмеженими цензурою, яка існувала в УРСР, що позначилось на якості викладеного матеріалу. Про цю проблему зазначалось в передмові до I тому. Редколегія ЕУ в передмові пояснювала, чому до словникової частини увійшли переважно гасла з гуманітарних наук, бо в Україні на той момент вони розвивались гірше, аніж природничі, технічні тощо. Тому відомості історії, історії церкви, різних ділянок культури в УРСР, або «цілком не можуть з'являтися, або з'являються в тенденційно спотвореному вигляді»⁸.

Український публіцист, етнолог, енциклопедист Є. Онацький (1894–1979 рр.) створював в еміграції «Українську малу енциклопедію» (1960 р.), яка звичайно відрізняється від традиційних і скоріше відображає його суб'єктивне ставлення до подій та персоналій. В статті «гетьман» він деталізує, що від 1648 р. це «досмертний президент *української козацької республіки* [курсив Н.Г.]»⁹. Звичайно, риторика Є. Онацького щодо терміну «Малорсія, або Мала Росія» просякнута негативним ставленням автора. Він характеризує його як штучний термін «церковно-грецького походження для визначення частини української території, який з часом був використаний московськими імперіалістами, як ознака нашого національного поневолення»¹⁰.

---

⁷ Енциклопедія українознавства. Словникова частина (АУ–II). Париж, Нью-Йорк, 1955. Т. I: Абаза Микола — Голов'яноко Зиновій. С. 376.

⁸ Там само. С. 5–10.

⁹ Онацький Є. Українська мала енциклопедія : у 8 т., 16 кн. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1958. Кн. 2. Літери В–І. С. 243.

¹⁰ Онацький Є. Українська мала енциклопедія: у 8 т., 16 кн. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960. Кн. 7: Літери Ле–Ме. С. 903.

У статті простежується тяглість цього терміну, зміни які відбулися в політичному становищі козацької держави після Андрусівського трактату 1667 р. На останок автор підсумовує «Український нарід ніде і ніколи не називав своєї землі “Малоросією”. В піснях українського народу ми бачимо тільки “Україну”, або “Гетьманщину або стародавню нашу назву “Русь” (особливо в Галичині і Буковині)»¹¹.

Енциклопедії, що були створені в радянський період, незважаючи на їх політичну заангажованість, залишаються вагомим досягненням для історичної науки. В першій україномовній енциклопедії, що виходила протягом 1930–1935 рр. «Українська загальна енциклопедія: книга «Знання» теж присутня згадка про «козацьку державу» в статті «гетьман». При характеристиці поняття «Гетьманщина» в дефініції коротко зазначено, що це «... давнє означення лівобічної частини України, по лівім боці Дніпра, губ. Полтавської й Чернігівської; гл. Лівобічний Низ»¹², не характеризуючи її політичний устрій, самоназву, обмежившись лише територією.

В «Українській радянській енциклопедії» (далі УРЕ) також вміщено статтю «Гетьманщина», як «територію» Лівобережної України включно з м. Києвом, яка увійшла до Російської імперії після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. та існувала до 1782 р. Назва її походить від «гетьмана», який очолював її. В енциклопедичній статті не позначено, чи це державне утворення, але означено — лад Гетьманщини характеризується відносною «автономією»¹³. Також цікаво простежити риторичну у статті «гетьман», де у дефініції означено — «в 17–18 ст. — правитель України... У ході визвольної війни українського народу 1648–54 гетьман Б. Хмельницький з поч. 1648 став правителем *України*. Після возз'єднання України з Росією 1654 Г. обирала на невизначений строк генеральна військова рада з наступним затверджен-

---

¹¹ Там само. С. 904.

¹² Українська загальна енциклопедія: Книга Знання: в 3 т. / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия : Рідна школа. 1930–1933. Т. 1: А-Ж. С. 767.

¹³ Гетьманщина // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан. 1974–1985. <https://leksika.com.ua/16660213/ure/getmanschina>

ням царським урядом... Всі Г. були великими феодалами, вели політику покріпачення селян, їх визискування [курсив Н.Г.]»¹⁴. Натомість ми зустрічаємо поняття «Малоросія», що набув «офіц. значення після возз'єднання України з Росією 1654 і виражав великодержавницьку політику царизму щодо України й укр. народу. В рад. історіографії не вживається»¹⁵.

«Радянська енциклопедія історії України» (далі РЕІУ) була оприлюднена в 1969–1972 рр. Якщо порівнювати з УРЕ, то статті дублюють одна одну. В РЕІУ зазначено авторство статті «гетьман» (В. А. Дядиченко)¹⁶ та «Гетьманщина» (А. Г. Слюсарський). Текст статті «Малоросія» теж ідентичний до матеріалу УРЕ¹⁷. Сучасна вітчизняна історіографія доволі скептично оцінює науково-інформаційний рівень РЕІУ, адже минуле України подавалося винятково з погляду доцільності й неминучості єднання («возз'єднання») з Росією¹⁸. В кожній розглянутих статей автори роблять акцент на початок україно-російського «возз'єднання», що є прикладом впливу офіційної радянської ідеології та утвердженні в суспільстві, так званого «Переяславського міфу».

Новітня Українська держава постала на багатовіковій традиції національної державотворчості. Проголошення незалежності України 1991 р. дало поштовх до нових досліджень, що вплинуло на нові трактування та переосмислення вже існуючих понять. Поглиблений інтерес до минулого, В. Смолій назвав «історичним ренесансом» та наголошував, що лише «гола» інформація може підготувати суспільство до належного національного усвідомлення¹⁹. Відповідні зміни відображувались в довідкових виданнях, енциклопедіях тощо.

---

¹⁴ Там само. URL: <https://leksika.com.ua/14661211/ure/getman>

¹⁵ Там само. URL: <https://leksika.com.ua/15140915/ure/malorosiya>

¹⁶ Радянська енциклопедія історії України: в 4 т. / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1969. Т. 1. С. 417.

¹⁷ Радянська енциклопедія історії України: в 4 т. / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1971. Т. 3 : Летичів — Розкопки. С. 76.

¹⁸ Борчук С. М. «Радянська енциклопедія історії України» — перша історична енциклопедія в УРСР // Український історичний журнал. 2013. № 4. С. 192.

¹⁹ Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ : Либідь, 1997. С. 7.

Зміну риторики, порівняно із енциклопедіями радянського періоду ми бачимо в «Довіднику з історії України» (1995 р.). Гетьманщина (Гетьманська держава) трактується, як «усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, що існувала впродовж 1648–1782. Офіційна назва держави — Військо Запорізьке. Царський уряд уникав вживання терміну Г. і в офіційних документах називав її — Малоросією»²⁰. Крім того упорядники довідника вносять гасло «Військо Запорізьке», в одному із значень «офіційна назва-відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 української національної держави — Гетьманщини та її збройних сил»²¹. Як бачимо, відбувся перегляд змісту українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. За точку відліку вже не береться заідеологізований 1654 р. та «доленосне» для України «возз'єднання» з Росією.

У «Малому словнику історії України» (1997 р.) вміщено довідкові статті — «гетьман» В. Смолія (означено трансформацію його повноважень від командувача військовими формуваннями до ліквідації посади 1764 р.)²² та «Гетьманщина — напівофіційна назва» (автор О. Гуржій)²³. Окремо вміщено інформацію про «Військо Запорозьке — від середини XVII — назва Української козацької держави» (автор О. Струкевич). О. Гуржій в статті «Малоросія (Малоросійський край)» змінює усталене трактування минулих видань та характеризує практику використання цієї назви по відношенню українських територій, підсумовує таким чином: «У сучасній науці цей термін практично не вживається як такий, що породжений великодержавною політикою

²⁰ Гетьманщина (Гетьманська держава) // Довідник з історії України: в 3 т. / ред. І. З. Підкова, Р. М. Шуст. Київ : Генеза, 1995. Т. 1.

URL: <http://history.franko.lviv.ua/Ig.htm>

²¹ Військо Запорізьке // <http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm>

²² Смолій В. Гетьман // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. С. 111

²³ Гуржій О. Гетьманщина // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ : Либідь, 1997. С. 112.

царизму щодо українців»²⁴. Особливістю цього видання є те, що на початку вміщено «Короткий історичний нарис» С. Кульчицького, що значно доповнює стислу інформацію основної частини довідника.

У червні 1997 р. Президія Національної академії наук України ухвалила постанову про підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України» (далі ЕІУ). До її створення долучений великий масив авторитетних дослідників минулого українців, в тому числі за її межами. Кістяк авторського колективу склали працівники установ НАН України гуманітарного профілю. Відбулося докорінне переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання міфологем радянського періоду. Ці трансформації простежуємо на прикладі вже розглянутих понять. Ми не ставимо за мету переповідати основний зміст статті, оскільки з ним можна ознайомитись у відповідному виданні, але хочемо показати якісні зміни, які відбулись під час укладення статей фахівцями. Звичайно, окреме місце посідає стаття «Військо Запорізьке»²⁵ (автор П. Сас) у якій розглянуто усі значення цього поняття, додано ілюстративний матеріал. Ю. Мицик у статті «гетьман» знайомить читача з походженням терміну, дає визначення як «керівник Війська Запорозького, з 1648 — також правитель держави (Гетьманщини)»²⁶. На відміну від попередніх енциклопедій, окремими статтями подано: «гетьман великий коронний», «гетьман наказний», «гетьман польний коронний», «Гетьманат інститут» тощо.

Як і в «Малому словнику історії України» автором статті про «Гетьманщину» є історик О. Гуржій, який окреслює період існування від середини XVII ст. до 1764, відповідно з кінця XVIII ст. цей термін втрачав своє значення та вживався лише в історіографії та історичних творах²⁷.

---

²⁴ Там само. С. 248.

²⁵ Сас П. Військо Запорізьке // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2003. Т. 1 : А–В. С. С. 542–545

²⁶ Мицик Ю. Гетьман // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2004. Т. 2 : Г–Д. С. 99.

²⁷ Гуржій О.І. Гетьманщина // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2004. Т. 2 : Г–Д. С. 102–103.

«Мала Русь (Мала Росія, Малоросійська Україна, Малоросія, Малоросійський край) — термін для позначення укр. земель у 14–20 ст.». Історик О. Ясь детально розтлумачує появу цих назв, особливості застосування їх в різні історичні періоди. Від середини XVII ст. «Мала Русь» використовувалась в «етнополіт. контексті щодо Гетьманщини, а згодом — Наддніпрянської України — для позначення не стільки території, заселеної певним етносом, скільки політ. статусу цих земель»²⁸. Уже в законодавчих актах цей термін з'явився після Переяславського договору 1654 р. Приклад цієї статті доводить важливість оновлення інформації, яка оприлюднюється на сторінках енциклопедичних видань, оскільки автором зроблено ретроспективу з акцентом на практику використання поняття «Мала Русь» (або «Малоросія») в XIX–XX ст., що ми простежили на прикладі аналізу енциклопедій періоду Російської імперії та СРСР.

Бурхливий розвиток гуманітарних наук в незалежній Україні призвів до появи великої кількості галузевих енциклопедій, відповідні терміни зустрічаються у більшості із них, наприклад, в «Юридичній енциклопедії» (2001 р.)²⁹.

«Велика українська енциклопедія» як універсальний звід знань покликана донести до читача найновіші знання з різних галузей, в тому числі з історії України. Укладачами тематичного реєстру гасел з напрямку «Історичні науки» передбачено вже усталені в науковому середовищі поняття, що означають козацьку державність від другої половини XVII–XVIII ст. у різні періоди³⁰.

На сьогодні загально відомо, що головною рисою енциклопедичного жанру є наукова об'єктивність та достовірність фактичного матеріалу. Для стилю науково-популярної довідкової

---

²⁸ Ясь О.В. Мала Русь (Мала Росія, Малоросійська Україна, Малоросія, Малоросійський край) // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. Т. 6: Ла–Ми. С. 464.

²⁹ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.».

³⁰ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Історичні науки» (Історія України. Всесвітня історія) / Укладачі: Гірік С. І., Киридон А. М., Троян С. С.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 240 с.

літератури неприпустиме однобічне (суб'єктивне) висвітлення інформації, що ми побачили на прикладі використання термінів для означення козацької державності на теренах України від другої половини XVII–XVIII ст. (самоназва Військо Запорізьке). Ми простежили, що і російська імперська, а також комуністична влада в різні часи існування спекулювали та намагались викорінити в української нації почуття окремішності, власної історії. Заміна назви козацької держави «Військо Запорізьке» в історіографії на «Малоросія» чи тому подібні, породжувала комплекс меншовартості. Сучасні виклики перед незалежною Україною майже не змінились, оскільки поняття «Малоросія» починає звучати по-новому в XXI ст. Оскільки енциклопедія відображає рівень розвитку науки та культури своєї епохи, то її потрібно періодично оновлювати, узгоджувати з новими дослідженнями, подіями тощо.

2.2. ВПЛИВ М. МАРКЕВИЧА НА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

Історія української енциклопедистики знає чимало імен славетних осіб, які доклали значних зусиль для її становлення. До них з повним правом можна віднести знаного історика, музикознавця, композитора, поета, мемуариста, етнографа, фольклориста М. Маркевича. Вченого також називають першим українським енциклопедистом¹, зважаючи на підготовлений ним енциклопедичний словник. Не дивлячись на те, що праці дослідника написані російською мовою, вони неодноразово ставали об'єктом цензурного контролю через патріотичний контекст та вболівання за долю України.

До характеристики наукової спадщини історика та укладання ним енциклопедичного словника звернувся 1929 р. В. Маслов². Життєвому шляху та творчому доробку діяча присвятили увагу вітчизняні науковці А. Блануца³ та О. Ясь⁴. Незавершені та маловідомі праці М. Маркевича висвітлив В. Ульяновський⁵. Однак у даній розвідці відсутні відомості про вказаний словник. Краєзнавчий аналіз колекції документальних матеріалів дослідника з історії України XVI-XVIII ст. здійснила Ж. Тоцька⁶. Загальна інформація про роботу особистості над енциклопедич-

---

¹ Бондаренко О. 7 лютого 1804 року народився український історик, поет, етнограф Микола Маркевич. URL: <https://ridna.ua/2020/02/7-lyutoho-1804-roku-narodyvsya-ukrajinskyj-istoryk-poet-etnohraf-mykola-markevych/> (дата звернення: 31.08.2021).

² Маслов В. І. М. А. Маркевич. Прилука : Видання Прилуцького окружного музею, 1929. 15 с.

³ Блануца А. Маркевич Микола Андрійович // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К : Парламентське видавництво, 2011. С. 423.

⁴ Ясь О. В. Маркевич Микола Андрійович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К : Вид-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_M_A (дата звернення: 08.09.2021)

⁵ Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. 1994. Вип. 2. С. 42–62.

⁶ Тоцька Ж. М. А. Маркевич та його колекція документальних матеріалів з історії України кінця XVI–XVIII ст. у краєзнавчому аспекті // Сіверянський літопис. 2013. № 1. С. 59–69. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44436/08-Totska.pdf?sequence=1>

ним виданням містилася у статті російських авторів І. Заславського, Р. Лейбова⁷ Отже, маємо констатувати, що окреслена тема практично не розкрита як в українській, так і зарубіжній історіографії, що обумовлює потребу її подальшого вивчення.

Діяч побачив світ 7 лютого 1804 р. в с. Дунайці Глухівського повіту Сумської області у сім'ї нащадка старовинного гетьманського роду, поміщика А. Маркевича. Закінчив приватну, «домашню» школу П. Білецького-Носенка в с. Лапинці Прилуцького повіту. У 1817–1820 рр. навчався в «Благородному пансіоні» у складі петербурзького Головного педагогічного інституту, де виявив неабиякий літературний таланти. Протягом 1820–1824 рр. перебував на військовій службі у Курляндському драгунському полку Російської імперії. Вийшовши у відставку, надалі остаточно оселився в Україні, де проживав у власному маєтку (с. Турівка), який, завдяки його господарю, став широко відомим культурним центром тогочасного українського дворянства. М. Маркевич доволі успішно поєднував господарські обов'язки, пов'язані з управлінням помістям, з літературною творчістю, музичними й етнографічними розвідками.

1831 р. у Москві вийшла друком перша книга автора «Українські мелодії», до якої увійшли 36 поетичних творів, що характеризувалися зверненням до фольклорних традицій на основі показу «місцевого колориту».

Важливою справою життя дослідника стало збирання документальних матеріалів і рукописних книг з історії України, зокрема козацької доби XVI–XVIII ст. На основі сформованої колекції, що мала величезне наукове значення (станом на 1851 р. нараховувала майже 12 тис. одиниць зберігання 11 мовами)⁸, М. Маркевич поставив за мету вперше підготувати український енциклопедичний словник.

---

⁷ Заславский И., Лейбов Р. Маркевич Николай Андреевич. Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. Т. 3. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1994. URL: http://az.lib.ru/m/markewich_nikolaj_andreewich/text_1994_bio.shtml (дата звернення: 1.09.2021).

⁸ Фабриченко В. Історик Малоросії: (до 215-ї річниці від дня народження М. А. Маркевича). URL: <http://kachanivka.in.ua/publikacii/22-storik-malorosyi.html> (дата звернення: 01.09.2021)

З позиції сучасного розуміння типології видань, енциклопедичний словник — це праця довідкового характеру, що включає упорядкований за алфавітним чи тематичним принципом реєстр зібраних понять, дефініцій із розкриттям їх основного значення, проте без детального пояснення суті явищ. Приміщені до енциклопедичного словника статті, зазвичай, мають тлумачний характер. Їм властива також стислість викладу⁹.

За задумом автора, майбутнє ґрунтовне видання повинно було включати історичні, географічні відомості, статистичні дані, а також біографії знаних діячів-українців. Таке наповнення мало забезпечити зручність пошуку потрібної інформації будь-ким охочим.

Ретельна робота над словником тривала майже 10 років. Внаслідок того вчений написав більш 100000 статей, які розташував в алфавітному порядку у межах 30-ти зошитів. Загальний обсяг матеріалу, запланованого для опублікування, склав 11 величезних томів. У свою чергу, кожен з них налічував близько 600 сторінок. Втім, з початком видання А. Плюшаром «Енциклопедичного лексикону», автор припинив роботу над словником. Це пояснювалося тим фактом, що низка російських вчених, які брали участь у підготовці «Лексикону», наполягали назвати фундаментальну працю М. Маркевича не інакше, як «Великий історичний, міфологічний, статистичний і літературний словник Російської держави». 1836 р. побачив світ лише перший, пробний випуск матеріалів під назвою «Уривок з Великого історичного словника Російської держави»¹⁰ кількістю усього 50 примірників¹¹ (вмістив частину статей на літеру «А»), видрукований

---

⁹ Березюк Т., Іщенко О., Железняк М., Очеретянко С., Пилипчук Р., Савченко О., Фещенко Н., Шушківський А. Матеріали до словника енциклопедичних термінів // Енциклопедичний вісник України. 2018. Ч. 10. С. 50-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/entsvuk_2018_10_7 (дата звернення: 05.09.2021).

¹⁰ Ясь О. В. Маркевич Микола Андрійович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_M_A (дата звернення: 08.09.2021)

¹¹ Заславский И., Лейбов Р. Маркевич Николай Андреевич. Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. Т. 3. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1994. URL: http://az.lib.ru/m/markewich_nikolaj_andreewich/text_1994_bio.shtml (дата звернення: 21.08.2021). (дата звернення: 30.08.2021).

автором за власні кошти. Однак деякі рецензенти — дослідники з Петербурзької академії наук дотримувалися тієї точки зору, що слід було відібрати до видання лише найкращі статті, або, як альтернативний варіант, включити їх до структури згаданого вище «Енциклопедичного лексикону»¹².

Звернемось до детальнішого розгляду згаданої книги М. Маркевича. На обкладинці наявна віза чиновника Цензурного Комітету Л. Цевтаєва: «Друк дозволяється», датована 5 липня 1834 р. Словник містив передмову, в якій укладач наголосив на корисності видання для «вітчизняної історії», надав інформацію щодо технології роботи над словником, а також розкрив читачеві складнощі підготовчого процесу. Зокрема, у ході опрацювання матеріалу було звірено близько 4000 томів та описано 400000 імен. Втім, за свідченням дослідника, йому бракувало порад професійних істориків, а також допоміжних посібників. Внаслідок самостійної роботи із величезним масивом документів М. Маркевич мусив фактично 6 разів переписувати кожне ім'я і кожену наведену цифру, оскільки через відсутність фінансування праці був позбавлений можливості залучити на допомогу принаймні трьох переписчиків, завдяки чому зміг би зосередитись на розташуванні імен осіб у хронологічному порядку та підготовці статей. Основна мета складання енциклопедичного словника, зі слів автора, полягала у намаганні «...показати об'єм Словника мого, зробити його відомим моїм співвітчизникам, отримати поради, думки, і нарешті здобути засоби виправити, що можливо, і сповна видати працю мою»¹³. Головним критерієм успішності енциклопедичного словника вчений вважав його повноту.

---

¹² Ясь О. В. Маркевич Микола Андрійович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_M_A (дата звернення: 08.09.2021)

¹³ Большой исторический, мифологический, статистический, географический и литературный словарь Российского государства / Сост. Н. Маркевичем. Москва : Тип. Августа Семена при Имп. Мед.-хирург. акад., 1836. 43 с. На шмуцтит.: Отрывки из Большого исторического словаря Российского государства.

Наступним складовим елементом роботи став розташований М. Маркевичем список літератури, використаної у процесі її підготовки, що нараховував 81 назву. Серед наведених позицій фігурували книги, періодика, продовжувані та архівні матеріали. У загальній нумерації був поданий перелік іноземних джерел (26 позицій). Наприкінці списку повідомлялося, що бібліографічні дані щодо міст та років видання літератури планувалося розмістити при повному опублікуванні праці.

Основна частина словника відкривалася літерою «А» («АНА»). Її наповнення сформували статті-довідки та статті-огляди. До статей-довідок, наприклад, можна віднести статтю «Анастасія Ярославівна», яка містила стислі дані про походження княгині та першу згадку правительки в історії. Наприкінці зазначалося джерело з посиланням на сторінки, звідки було взято інформацію. Однак, слід зауважити, що номер позиції за списком не вказувався. У словнику зустрічаються також доволі великі за обсягом статті-огляди. Скажімо, такого роду матеріал, присвячений А. Боголюбському, супроводжувався біографічними та детальними історичними відомостями про боротьбу князя за владу на Русі. Статті-тлумачення, що передбачають трактування терміна та надання етимології щодо його походження, у праці відсутні.

Структурно приміщені статті включали назву та текстову частину з більш широкою інформацією про особу, об'єкт тощо, після чого наводилася бібліографія. Необхідно вказати на те, що у пробному випуску енциклопедичного словника превальювали персоналії, а також географічні назви. Проте статті, що містили біографії осіб, у ряді випадків погіршали неточностями. Стиль викладу тяжів до наукового, однак іноді мав ознаки публіцистичного, оскільки дослідник намагався надати інформацію про історичних діячів шляхом літературної переробки документів. Відомості щодо висвітлення ролі знакових українських постатей наводилися автором у контексті офіційної історії Російської імперії. Як підставово зазначив О. Ясь, «загальноросійська лояльність» автора досить таки успішно поєднувалася «з героїко-патріотичними доміна-

ціями історика» у частині «характеристики української минавшини»¹⁴.

Завершувалася книга своєрідною післямовою, що мала назву «Примітки», де автор виклав невелику передісторію підготовки праці. Звідти також дізнаємось про те, що 500 статей, починаючи від літери «А» до «Алм», не увійшли до видання. М. Маркевич зупинився і на читацькому призначенні енциклопедичного словника, зауваживши, що він стане в нагоді як світським читачам (для ознайомлення широкого кола суспільства з повсякденними відомостями), так і вченим (передусім, історикам), зважаючи на наявність у вказаному виданні переважної більшості історичних статей.

Після появи пробного випуску згаданої праці діяч призупинив подальшу роботу над нею, хоча й визнавав такий крок помилковим. У ході листування з В. Жуковським він скаржився на вимоги з боку російського уряду щодо зміни вмісту словника, наслідком чого стало неодноразове переписування та виправлення рукопису. Проте, за свідченням вченого, повністю реалізувати свій задум і опублікувати багаточисельні зошити він міг лише за сприяння імперської влади¹⁵.

1840 р. у Москві вийшла друком збірка за авторством дослідника під назвою «Народні українські наспіви, покладені на фортепіано».

Протягом 1838–1840-х років М. Маркевич працював над фундаментальною розвідкою «Історія Малоросії», матеріали для підготовки якої почав збирати задовго до того на основі вивчення географії, економіки, фольклору; етнографічних, культурно-побутових особливостей українського народу. Робота, що налічувала 5 томів (2 з них містили авторське подання історичних подій, решта — включали документи, примітки, допоміжний апарат), побачила світ у 1842–1843 рр. Суттєвим здобутком стала розробка діячем власної періодизації історії на основі так

---

¹⁴ Ясь О. В. Раціоналізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика // Історичний журнал. 2007. № 5. С. 62–73.

¹⁵ Маркевич Микола Андрійович. URL: https://wp-uk.wikideck.com/Маркевич_Микола_Андрійович (дата звернення: 31.08.2021).

званого принципу контрастності, де етапи піднесення пере-
межувалися з фазами стагнації й занепаду¹⁶. Вказана праця ха-
рактеризувалася тим, що на відміну від офіційної історіографіч-
ної лінії, декларувала право Малоросії на автономний шлях
історичного розвитку. Власне козацтво розглядалося в ній як ос-
новна визвольна сила.

Невдовзі відомі російські критики (В. Белінський, Й.-Ю. Сенковський та ін.) звинуватили дослідника у недостат-
ній науковості розвідки через її «посередність», відсутність ідеї,
«нудність викладу»¹⁷, а також малоросійські симпатії у процесі
відтворення історії «мікроскопічної країни»¹⁸.

Внаслідок того вчений довгий час не міг видавати свої праці.
Обстоюючи ліберальні погляди, М. Маркевич досить негативно
ставився до миколаївського режиму. Можливість друкувати
власні роботи з'явилася в нього лише після смерті імператора.
Зокрема, 1858 р. була опублікована розвідка «Про козаків», на-
писана ще 1848 р. Надалі, 1860 р. у Києві вийшла книга «Звичаї,
повідір'я, кухня та напої малоросіян. Вилучено з нинішнього на-
родного побуту».

З кінця 1840-х рр. діяч брав активну участь у укладанні укра-
їнсько-російського словника, підготувавши до друку матеріал на
літери «А–В». Вказаний проєкт на практиці так і не був реалізо-
ваний. Деякі праці дослідника також залишилися в рукописному
варіанті та у формі робочих записів¹⁹.

---

¹⁶ Ясь О. В. Маркевич Микола Андрійович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_M_A (дата звернення: 08.09.2021)

¹⁷ Заславский И., Лейбов Р. Маркевич Николай Андреевич. Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. Т. 3. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1994. URL: http://az.lib.ru/m/markewich_nikolaj_andreewich/text_1994_bio.shtml (дата звернення: 1.09.2021).

¹⁸ Тертишна Т. До 215-річчя від дня народження Миколи Андрійовича Маркевича (1804–1860), українського історика, етнографа, поета та музикознавця. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_215_narodzhennia_Mykoly_Markevycha.php (дата звернення: 31.08.2021).

¹⁹ Ясь О. В. Маркевич Микола Андрійович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_M_A (дата звернення: 08.09.2021)

В результаті затяжної хвороби М. Маркевич 21 червня 1860 р. пішов з життя. Похований у родинному склепі церкви Всіх Святих, розташованому навпроти с. Турівка.

Таким чином, за результатами розгляду заявленої тематики можна зробити висновок, що діяльність вченого, щирого патріота України, безпосередньо вплинула на становлення та подальший розвиток української енциклопедичної справи. Наслідком десятирічної роботи автора стало опрацювання ним на базі зібраної документальної колекції матеріалів до першого українського енциклопедичного словника. На підставі аналізу пробного випуску підготовленого М. Маркевичем видання слід констатувати, що його переважно сформували історичного характеру статті-довідки та статті-огляди, присвячені відомим особистостям, а також назвам географічних об'єктів. На жаль, через неприйнятні вимоги з боку імперської влади щодо переорієнтації наповнення енциклопедичного словника відповідно до великодержавного ракурсу та рекомендацій низки «вчених осіб Російської імперії», подальшу роботу над ним діячем було згорнуто.

2.3. МИКОЛА БАЖАН — ПОДВИЖНИК ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СПРАВИ

Незаперечно, що явища (події) культурно-історичного розвитку української нації закономірно обумовлені суспільними процесами. Однак є особистості (справжні титани дії), які здатні пришвидшити ці процеси, наблизити свій народ до втілення його заповітних мрій.

Упродовж XIX — початку XX ст. українці плекали мрію створити й видати власну енциклопедію, яка стала б символом національної ідентичності, акумулювала у своєму змісті історичний досвід і науковий набуток, накопичений у складних умовах національного гніту та ганебних цензурних заборон ученими, діячами культури, дослідниками різних галузей знань. Виключно через несприятливі, почасти навіть трагічні суспільно-політичні обставини енциклопедичні праці стали складовою національної науки і культури доволі пізно — лише у першій половині XX ст.

Свого злету енциклопедична справа досягла у 60–80-х роках XX ст., коли Україна явила світу гроно універсальних, галузевих, спеціалізованих довідкових праць, підготовлених Головною редакцією УРЕ, а ще унікальну «Енциклопедію українознавства» та її англомовні версії («Ukraine. A Concise Encyclopedia», «Encyclopedia of Ukraine»). Усі ці видання стали не лише результатом наполегливих організаційно-творчих зусиль і новітніх науково-методичних підходів (у кожного своїх, особливих), а й віддзеркаленням особистих рис їх головних редакторів. Одним з таких подвижників енциклопедичної справи був Микола Платонович Бажан¹.

Становлення і розвиток національного енциклопедичного книговидання другої половини 20 ст. тісно пов'язані з ім'ям Миколи Бажана — самобутнього українського поета, шанованого громадського діяча, академіка АН УРСР, знаного літературознавця, перекладача, інтелектуала, непересічної особистості з

---

¹Черниш Н. Подвижники енциклопедичної справи: наукові портрети. Львів : ЛА «Піраміда», 2020. С. 110–111.

високим авторитетом у суспільстві та рідкісною обізнаністю майже в усіх сферах людської діяльності. Поетичний доробок одного з найбільших майстрів слова минулого століття, творця української поезії інтелектуальної напруги не обділений увагою дослідників², так само, як і його життєвий шлях³. Однак широке визнання Бажана-поета тривалий час перекривало іншу, не менш значущу сторінку його біографії — 25-річну самовіддану працю на чолі Головної редакції Української енциклопедії⁴. Саме там Микола Платонович — людина дивовижної енергії, справжньої енциклопедичної освіченості, колосальної працездатності, згуртувавши навколо себе однодумців, у складних умовах жорсткої цензури, прискіпливого контролю з боку тоталітарної влади зумів організувати плідну науково-видавничу діяльність потужного енциклопедичного осередку, що забезпечило Україні входження до еліти енциклопедичних країн світу.

Постать М. Бажана викликає нині неоднозначне ставлення. Адже вивчаючи й оцінюючи спадщину діячів минулого, часто користуємося лише однією фарбою (чорною або білою), а ще — навішуємо ярлики (на кшталт «прогресивний» чи «реакційний»). У «прогресивних» зазвичай не помічаємо нічого хибного (маючи на меті «обілити»), у «реакційних» перекреслюємо будь-що позитивне («очорнити» їх легко, адже доба тоталітаризму націлювала насамперед на боротьбу). Однак на-вряд чи можна заперечити, що культурного діяча треба оцінювати не за тим, чого він не зробив (не зміг зробити з тих чи інших причин або ж не вважав за потрібне, оскільки це

---

² Див., зокрема: Агеева В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. 496 с.; Адельгейм Е. Микола Бажан. Москва: Худ. л-ра, 1970. 183 с.; Голубева З. Микола Бажан: нарис творчості. Київ : Дніпро, 1984. 208 с.; Костенко Н. В. Поетика Миколи Бажана (1923–1940). Київ : Вища шк., 1971. 148 с.; Костенко Н. В. Поетика Миколи Бажана (1941–1977). Київ : Вища шк., 1978. 215 с.; Творчість Миколи Бажана в контексті сучасного літературно-мистецького процесу. Київ : Знання, 2000. 104 с.

³ Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. 517 с.; Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Київ, 2004. 380 с.; Майстер карбованого слова. Київ : Рад. письменник, 1964. 247 с.

⁴ Про це див.: Черниш Н. І. Академік Микола Бажан. Редактор. Видавець. Енцилопедист. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2012. 320 с.; Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. 280 с.

суперечило його переконанням), а за його внеском у життя, культуру, поступ свого народу.

Із цих позицій бачимо М. Бажана передусім як творця і керманича енциклопедичного книговидання в Україні, розробника системи національних енциклопедичних видань, до якої ввійшли велика універсальна енциклопедія, низка галузевих, спеціалізованих довідників і фундаментальних науково-довідкових праць, наближених за змістом до енциклопедій. М. Бажан не лише продукував і обстоював ідеї, а й упродовж чверті століття наполегливо працював над їх втіленням. Нині, озираючись на віддалені 1950–1980-ті рр., розмірковуючи над здобутками і нерозв'язаними (переважно з об'єктивних причин) проблемами, можна впевнено говорити про Бажанівську енциклопедичну школу, що її перейшла ціла плеяда діячів української культури, науки, літератури.

М. Бажан прийшов до Головної редакції УРЕ 1958 р., маючи за плечима значний досвід журналістської, видавничої роботи над підготовкою до друку видань української і світової класики, творів молодих письменників, великий авторитет в урядових, наукових, літературних колах, а ще неабиякий життєвий досвід. Зауважмо, що поєднання наукової, літературної та організаційно-громадської діяльності (а саме такою є праця зі створення та видання національної енциклопедії) характерне для видатних українських письменників 20 ст. Так, М. Рильський упродовж багатьох років успішно очолював Інститут мистецтвознавства, етнографії і фольклору АН УРСР, П. Тичина проводив значну роботу як міністр освіти України, згодом директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Безперечно, поєднання в одній особі авторитетного громадського діяча, видатного письменника, добре обізнаного з видавничою справою, людини енциклопедичної освіченості та багатогранних інтересів — оптимальний варіант для головного редактора енциклопедії.

М. Бажан починав як журналіст, репортер і літературний співробітник відомих українських часописів. У 1923 р. переїхав з Умані, де минули юнацькі роки, до Києва, який на той час був центром різновекторного літературно-мистецького життя. Працював репортером у найбільшій і найвідомішій київській газеті

«Більшовик», де на початках публікував відгуки на події культурного життя, готував до друку численні листи робітничих і селянських кореспондентів. У 1923–1925 рр. він увійшов до колективу громадсько-політичного та літературного журналу «Глобус», на сторінках якого побачили світ чимало його власних футуристичних поезій.

1925 р. М. Бажан переїхав до Харкова, на той час столиці України, де поєднував плідну літературну працю й активну журналістську діяльність. Працював секретарем часопису «Сільськогосподарський пролетар», а згодом новоствореного журналу «Кіно», в якому активно виступав з матеріалами, дотичними до актуальних проблем української кінематографії і тогочасного культурного життя. Відвертість, фахова обізнаність, виваженість оцінок та аналітичних оглядів характеризують його численні публікації у цьому виданні. На кінець 1920-х рр. М. Бажан цілком сформувався як журналіст, опанував майстерність публіциста, став яскравою творчою індивідуальністю.

1930-ті рр. — найдраматичніший період у житті й творчій долі М. Бажана: прес звинувачень у націоналізмі та утиски необ'єктивної літературної критики, неперервні цькування змусили його стати «поетом соціалістичної доби», автором низки нехарактерних для його попередньої творчості поем («Безсмертя: Три повісті про товариша Кірова», «Батьки і сини», «Мати»), що уславлювали тогочасний тоталітарний режим. Не забарились і видавничі пропозиції від влади: М. Бажан очолив редакційну колегію новоствореного літературно-публіцистичного журналу «Радянська Україна» (світ побачили два номери — у квітні–травні 1941 р.). У програмі видання — не лише очікуване «відтворення тієї великої та самовідданої роботи, що її проводять передові люди Радянської країни», а й увага до історичного минулого українського народу, розвитку братніх літератур, співпраця з відомими українськими письменниками, знаними літературознавцями, авторитетними критиками. М. Бажанові не судилося втілити ці плани через початок воєнних дій у червні 1941 р.

Зрештою, саме активна журналістська та вдумлива редакторська праця у довоєнні роки сприяли формуванню М. Бажана

як фахового й обізнаного діяча видавничої справи, якого вирізняли повага до культурної спадщини українського та інших народів, уміння організувати й цілеспрямовано керувати творчим колективом, виразна громадянська позиція.

У 1941–1943 рр. М. Бажан очолював редакційну колегію газети «За Радянську Україну!». Він не лише розробив програму видання (визначив специфіку, систему рубрик, форми подання матеріалів та ін.), а й створив у редакції особливу творчу атмосферу, що сприяла ініціативам кожного працівника. Теми помсти ворогам, загарбникам рідної землі, руйнівникам мирного життя, послідовне й переконливе роз'яснення, що несе фашизм, звернення до кращих зразків національної літературної спадщини — творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, поєднане з публікаціями патріотичних віршів М. Рильського, А. Малишка та й самого М. Бажана, оповідань О. Довженка та ін. — центральні для газети «За Радянську Україну!». Це видання стало важливим джерелом достовірної інформації для населення окупованих територій.

Водночас часопис був школою журналістики і для М. Бажана. Тут він утвердився як редактор, набув уміння розглядати друковане видання як цілісність, обирати оптимальну форму публікацій, враховуючи читацьку адресу, виокремлювати постійні та актуальні теми, залучати культурну спадщину українського народу на шпальти газети. Відшліфовувалось і вміння М. Бажана формувати авторський склад, навчати його, згуртовувати в єдиний колектив, що мало особливе значення для подальшої редакторської роботи.

Від кінця 1940-х рр. М. Бажан, залишивши високу посаду в уряді УРСР (у 1943–1947 рр. він був заступником голови Ради міністрів УРСР у справах культури і науки)⁵, почав шукати нові можливості самоствердження у редакційно-видавничій, редакторській, літературно-критичній діяльності, яка набула широкого розмаху після розгортання демократичних процесів «хрущовської» відлиги. Фактично до останніх років життя видатного

---

⁵ Див.: Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. 380 с.

діяча поєднувала з київськими та московськими видавництвами художньої літератури тісна співпраця, що втілилася в укладанні та редагуванні різноманітних збірок і зібрань творів класиків українського (зокрема, І. Франка, Лесі Українки) та світового (наприклад, О. Бараташвілі, А. Міцкевича, Шолом-Алейхема, Я. Івашкевича) письменства. Спектр його літературних зацікавлень, без перебільшення, був безмежний. Однак при всьому розмаїтті імен їх вибір у М. Бажана ніколи не був випадковим, адже редагування творів класиків завжди тісно перепліталось з його літературно-критичною і перекладацькою працею.

Важливе місце у видавничій діяльності М. Бажана посідає робота над серійними виданнями — «Бібліотекою поета», «Бібліотекою всесвітньої літератури» та «Бібліотекою української літератури». Він брав участь у розробці планів, усталенні науково-методичних засад опрацювання текстів, створенні необхідних супровідних елементів (передусім вступних статей із ґрунтовним аналізом творчості письменників і коментарів).

Видавничий доробок М. Бажана засвідчує поступове формування його рис як наукового редактора, які яскраво виявилися пізніше, під час роботи над УРЕ. Йдеться про прагнення до багатогранного та водночас конкретного відображення творчої особистості в її суперечностях та розвитку, без апологетичних замовчувань, драматичних спрощень і вульгаризації. М. Бажан — видавець, редактор, рецензент творів класики — ставив собі за мету всебічне і взаємозв'язане з національними та світовими процесами висвітлення культурних явищ, що має неогінене значення для укладання енциклопедичних матеріалів.

Не менш плідно співпрацював М. Бажан із видавництвами сучасної художньої літератури, передусім київськими — «Радянським письменником» та «Дніпром», рецензуючи і готуючи до друку твори молодшої генерації українських поетів. Очолюючи впродовж багатьох років Спілку письменників України, він уважно стежив за розвитком літературного процесу, глибоко усвідомлював свою відповідальність за майбутнє національного культурного поступу. Справді, традиція співпраці відомих майстрів слова з молодими обдарованими літераторами, щира під-

тримка початківців — характерна ознака історії української літератури.

Серед тих, хто був найближчим М. Бажанові, — поети, що ввійшли в українську літературу наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр., молоді, талановиті представники покоління «шістдесятників»: І. Драч, Л. Костенко, Д. Павличко, М. Вінграновський та ін. У відгуках і рецензіях М. Бажана на їхні поетичні збірки виявилася важлива особливість його концепції книги — вимога вмілого її компонування, формування особливої структури, яка б розкривала самотність автора. Дуже уважно ставився М. Бажан до мови поетичних творів, виступав проти «образних завихрень», суб'єктивістських асоціацій, невиразних епітетів і мовних штампів.

У складних ситуаціях, коли письменникам доводилося переживати несправедливі звинувачення чи навіть огульне цькування (згадаймо «Собор» О. Гончара), поет не раз рішуче ставав на захист молодих талантів. Його позиція завжди була принциповою і вагомою для української літературної громадськості. Неодноразово, коли з приводу виданої книжки висловлювались протилежні погляди (зокрема, про поему «Маруся Чурай» Л. Костенко), саме думка М. Бажана відігравала вирішальну роль.

Робота М. Бажана як рецензента, редактора збірок поетів-«шістдесятників» мала неоціненне значення для поглиблення його підходів до характеристики окремих явищ, тенденцій чи процесів загалом, що, безперечно, важливо в контексті залучення фактичних відомостей енциклопедії, а також формувала майстерність опрацювання мови і стилю текстів.

На час, коли М. Бажан очолив Головну редакцію УРЕ, він мав уже значний редакційно-видавничий досвід, незаперечний громадський авторитет і повагу українського суспільства, а ще був широко зацікавлений у втіленні заповітного бажання українського народу, який упродовж багатьох років докладав великих зусиль для створення і видання власної національної енциклопедичної праці. Мрією працювати над українською енциклопедією М. Бажан ділився з дружиною Ніною Володимирівною Лауер-Бажан ще на початку 1940-х рр. Йому не вда-

лося реалізувати проєкт у повоєнний період, хоча висока урядова посада надавала певні можливості. Лише позитивні зрушення в усіх сферах життя суспільства, що стали відбуватися після XX з'їзду КПРС, та, вірогідно, випуск у Мюнхені «Енциклопедії українознавства» наблизили УРЕ до видавничого втілення.

Не можна не погодитись із думкою, що «одержимість Миколи Бажана проєктом української енциклопедії — це намагання зберегти національну пам'ять»⁶. Варте уваги і твердження, що «якраз Микола Бажан один з небагатьох тоді розумів роль механізму знання як механізму владного — механізму контролю, підпорядкування і поневолення. Саме ця сфера й стала лінією його оборони, його амбітним проєктом протистояння радянській владі»⁷. І все ж головним було щире бажання прислужитися своєму народові, зреалізувати на практиці проєкт універсальної енциклопедії, яка б засвідчила світові незаперечні здобутки в українознавстві, що їх досягла нація. Для Миколи Бажана робота над енциклопедією розкривала незрівнянно широкі горизонти, тамувала інтелектуальний голод, оту питому бажанівську спрагу всепізнання.

Із попереднього досвіду М. Бажан знав, що успіх спільної справи суттєво залежить від колективу — об'єднання фахівців, зацікавлених редакційною працею, які б мали належний науковий доробок. Працівники УРЕ згадують, що «М. Бажан мав щасливий дар оточувати себе талановитими людьми»⁸. Однак перш ніж зарахувати претендента до колективу, він запрошував його до себе на розмову. «Перед першою зустріччю з головним редактором,— згадують працівники головної редакції УРЕ Р. Заєздний і В. Зуц,— претенденти хвилювалися і навіть ніяковіли. Проте хвилювання швидко зникало, коли Микола Платонович

---

⁶ Агеева В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. С. 312.

⁷ Агеева В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. С. 320.

⁸ Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. С. 76.

підводився зі свого крісла і привітно говорив: «Моє вам поважання». Крізь скельця окулярів дивилися уважні, трохи втомлені очі. Після декількох ознайомлювальних запитань Микола Платонович просто й захоплено розповідав про те, якою буде УРЕ, про велику честь і разом з цим відповідальність тих, хто створює енциклопедію. При цьому головний редактор виявляв глибоку обізнаність із фаху, який репрезентував співрозмовник. Це, звичайно, справляло на нас велике враження»⁹.

Вимогливість, принциповість і водночас доброзичливе ставлення до науковців — членів редакційного колективу допомогли М. Бажанові створити висококваліфіковану, дієздатну видавничу структуру, що за досить короткий проміжок часу змогла забезпечити виконання всіх організаційно-методичних заходів, необхідних для видання української універсальної енциклопедії. Яким би авторитетним і висококваліфікованим не був авторський склад будь-якої енциклопедії, основний тягар відповідальності за науковий рівень її матеріалів, методичну якість видання лягав передусім на видавничий колектив УРЕ. Це основоположне твердження М. Бажан виголошував неодноразово, докладаючи чималих зусиль для організації роботи осередку, обговорення на численних офіційних засіданнях найважливіших для долі видання проблем, формування тісних контактів між науковими редакторами Головної редакції і вченими, культурними та громадськими діячами, що входили до складу редколегій енциклопедичних праць.

В. Костенко згадує як зазвичай відбувалися засідання редколегії першого видання УРЕ: «Не можна не сказати хоч би декілька слів про засідання редакційної колегії УРЕ. Ставилися на обговорення дві-три провідні статті чергового тому. Завідувач редакцією доповідав про співпрацю з авторами, про рецензування статей. Члени редколегії, які читали ці статті, давали свої пропозиції. Виступи членів Головної редакційної колегії були для нас повчальними. Микола Платонович підбивав підсумки обго-

---

⁹ Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. С. 192.

ворення, пропонував постанови про затвердження цих статей і тому в цілому»¹⁰.

Такі обговорення були справжньою школою для колективу видавців. П. Білецький, член Головної редакційної колегії УРЕ, зазначав: «Засідання редколегії проходили жваво, оскільки кожний учасник був заздалегідь ознайомлений з матеріалами й питаннями, що мали обговорюватись, а виступаючих голова не обмежував регламентом. Уважно вислухавши всіх, Микола Платонович підбивав підсумки. Його напрочуд вишукана манера триматися, непохитна принциповість, залізна логіка, ораторська майстерність щоразу мене захоплювали. Він говорив так, що не можна було не відчувати з трепетом душевним і гордістю свою причетність до справи всенародного, державного значення. Він говорив не як головний редактор, керівник певної установи, а як справжній трибун»¹¹. Р. Заєздний згадує: «Виробничі наради були короткими. Головний редактор вимагав конкретності, а напруження в потрібні моменти пом'якшувались чудовим бажанівським гумором»¹².

Завдяки виваженій кадровій політиці М. Бажана, його вмінню організувати роботу видавничого колективу, націлити кожного співробітника на загальний результат, зацікавити спільною працею, вдалося налагодити науково-редакційне опрацювання енциклопедичних матеріалів на високому рівні.

З усього розмаїття науково-методичних проблем підготовки довідкових видань М. Бажан ставив на чільне місце створення досконалої і зручної системи посилань. З огляду на це, такі «важливі важелі енциклопедичної справи, як система посилань та лаконічний виклад матеріалу»¹³ опинились для видавців на передньому плані. Якнайповніше свої методичні погляди на систему посилань М. Бажан виклав на початку 1970-х рр., під час

---

¹⁰ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 134.

¹¹ Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. С. 87.

¹² Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. С. 217.

¹³ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 138.

опрацювання «Шевченківського словника». Тоді після успішного завершення випуску УРЕ та УРЕС у головного редактора склалося чітке уявлення про те, як формувати взаємозв'язки між матеріалами в енциклопедії. Передусім М. Бажан вважав за потрібне «на початку словника вмістити загальну статтю про життя і творчість Т. Шевченка, яка має бути конкретною за змістом, із посиланнями на всі узагальнювальні провідні матеріали. Вона повинна стати своєрідним ключем до «Шевченківського словника». Зберігаючи систему посилань, яка традиційно використовується в енциклопедичних виданнях, ця стаття допоможе читачеві відшукати все, що його цікавить»¹⁴. Головний редактор неодноразово наголошував, що саме система посилань є «постійною та рішучою битвою за економний і точний виклад думки», а тому працівники видавництва «повинні максимально використовувати систему посилань. Структура посилань від загального до конкретного і навпаки об'єднує всю енциклопедію в єдину систему, сприятиме економії знаків і уникненню повторів»¹⁵.

Цю чітку та принципову позицію М. Бажан обстоював рішуче, навіть у супереч думці авторитетних рецензентів «Шевченківського словника», що радили видавцям і авторам надавати перевагу об'ємним монографічним матеріалам і не рекомендували вміщувати в довіднику доповняльні статті. Свою точку зору головний редактор аргументував так: «Якщо ми будемо вміщувати лише великі статті..., то наше видання буде схоже скоріш за все на якусь тематичну збірку або на окремі монографії, об'єднані під однією обкладинкою. Специфікою ж енциклопедичного видання є саме такий принцип подання матеріалу, при якому одна якась дрібніша стаття переплітається з загальною та доповнює її, а загальна стаття в якомусь певному питанні скеровує читача до статті конкретнішої з цього питання. Таким чином, система посилань повинна об'єднати всі статті — великі

---

¹⁴ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 138.

¹⁵ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 139.

і дрібніші — і в «Шевченківському словнику». Вступну статтю про Т. Г. Шевченка потрібно опрацювати після того, як буде підготовлений весь матеріал цього видання. Це має бути диспетчерська стаття»¹⁶.

М. Бажан наполегливо й послідовно впроваджував цей принцип у своїй роботі. Зокрема, в розлозі й аргументованому виступі на засіданні редколегії «Шевченківського словника» він категорично не погоджувався вилучити невеликі за обсягом довідки про біблійних і міфологічних персонажів і обмежитися загальними оглядами на кшталт «Біблія в творчості Т. Г. Шевченка» або «Міфологія в творчості Т. Г. Шевченка», скоротити статті про літературних персонажів із творів інших письменників, яких згадує Кобзар (на чому, власне, також неодноразово наполягали рецензенти). Позиція головного редактора зумовила принципове розв'язання цього питання: «Енциклопедична методика повинна ґрунтуватися як на узагальнюючих статтях, так і на статтях про конкретні факти або осіб, пов'язаних між собою системою посилок, що забезпечує використання і дедуктивного, і індуктивного методу подачі інформації»¹⁷.

Особливе зацікавлення викликає методичний аспект, пов'язаний із формуванням взаємозв'язків між матеріалами, вміщеними в 17-му томі першого видання УРЕ (нагадаємо, тут викладено в певній системі розлогі відомості про Україну), та довідками попередніх томів. М. Бажан назвав 17-й том «детальним енциклопедичним портретом Радянської України»¹⁸, позаяк у ньому вперше здійснено спробу дати всеохопну, багатогранну характеристику України — її природи, населення, розвитку економіки, науки, культури, та особисто керував створенням його плану-проспекту й підготовкою матеріалів. На початках він уважав за доцільне розробити й умістити в цьому томі своєрідний

---

¹⁶ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 139.

¹⁷ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 139.

¹⁸ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 138.

звід усіх посилянь та наголошував: «Усі українські діячі мають бути згадані, повинно бути написано, де їх можна знайти в тексті 16 томів»¹⁹. Однак пізніше погляди головного редактора зазнали принципових змін. Дійшовши висновку, що 17-й том варто розглядати як окреме, цілком самостійне довідкове видання, він поставив перед видавничим колективом завдання внести до тексту цього тому необхідні виправлення, щоб читач, користуючись ним, не мав нагальної потреби звертатися до попередніх томів УРЕ.

Принагідно зазначмо, що методичні проблеми стосовно оптимізації взаємозв'язків між систематичною (перші три томи) й алфавітною частинами (наступні десять томів) «Енциклопедії українознавства» постали і перед В. Кубійовичем. Той своєрідно розв'язав проблему: вмістив у статтях-оглядах алфавітної частини таблиці, що узагальнювали попередньо викладене. Такі таблиці, по-перше, цілком задовольняли інформаційні потреби читачів, зокрема тих, які не користувались систематичною частиною енциклопедії, а, по-друге, давали змогу уникнути дублювання відомостей.

З огляду на стиль керівництва колективом, притаманний М. Бажану, можна впевнено говорити про Бажанівську енциклопедичну школу. Очоливши видавництво, М. Бажан із часом створив у колективі особливу творчу атмосферу, де толерантність, повага до автора, доброзичливість нерозривно поєднувалися з вимогливістю, професіоналізмом, відповідальністю за долю видання, стимулювали те дивовижне наукове й творче піднесення, яке супроводжувало нелегку, часом рутинну працю редакторів, коректорів, бібліографів, допоміжних працівників. Ось як згадують співпрацю з Миколою Платоновичем Р. Заєздиний і В. Зуц: «Захоплений новою справою, Микола Платонович працював багато, з юнацькою енергією. Ми — його співробітники — думали спочатку, що М. Бажан, дуже зайнятий громадськими справами та літературною творчістю, буде лише заглядати кілька разів на тиждень в Головну редакцію УРЕ, давати «загальні вказівки». Ми глибоко помилялися! Микола Платоно-

---

¹⁹ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 140.

вич за короткий час розглянув усі тематичні реєстри, доповнив їх низкою термінів і запропонував зняти багато другорядних. Цю роботу він проводив, радячись з завідуючими відповідних редакцій. При цьому було багато дискусій, адже кожному фахівцеві „свої” терміни здавалися найважливішими. Але треба було стояти на позиціях усього видання»²⁰.

Працездатність М. Бажана вражала. В. Костенко пише: «Він уважно прочитав усі 50 тисяч статей та розглянув понад 10 тисяч ілюстрацій. Причому процентів десять статей (тобто тисяч п'ять) повертав на доробку або для уточнення якогось місця в тексті, а потім знову читав... Щоб уявити, який обсяг роботи він виконав при виданні 17 томів УРЕ, треба взяти такий підрахунок: якщо всю текстову частину видання набрати десятим кеглем та видати книгу у десятиаркушевому обсязі звичайним форматом — це було б 140 томів. І не просто прочитати, а відредагувати, переглянути значну частину гранок і чимало текстів у верстці та ще й всебічно проаналізувати сигнальний примірник — це, я б сказав, міг зробити тільки Микола Платонович Бажан»²¹.

За спогадами академіка Л. Новиченка, Микола Бажан «неодмінно читав томи набраних дрібним шрифтом гранок. Коли чоловік, якому вже під сімдесят п'ять, з червоними від напруги очима і катастрофічно підвищеним тиском приходив за свій стіл головного редактора УРЕ і приносить дві тисячі гранок чергового тому, вчитаних ним за три-чотири дні (а перед тим дбайливо правлених ним же в оригіналі), можете не сумніватись: це Бажан»²².

Особистий внесок М. Бажана до створюваних у Головній редакції УРЕ видань, безумовно, неоціненний. Про це свідчать факти, наведені, зокрема, в спогадах П. Білецького про спільну роботу над «Історією українського мистецтва»: «За допомогою

---

²⁰ Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. С. 194.

²¹ Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 143.

²² Цит. за: Агеева В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. С. 314.

М. Бажана Г. Логвин, автор розділу про монументальні розписи, виконані українськими майстрами в Польщі, отримав закордонне відрядження і зміг дослідити ці твори ґрунтовніше, ніж його попередники; за вказівкою М. Бажана перевантажений матеріалами четвертий том був розділений на дві книги; на сторінках усіх томів за його ініціативою з'явилися імена художників, репродукції творів, з тих чи інших причин несправедливо обійдених авторами. Проте, всіляко дбаючи про підвищення наукової якості видання, про його художнє оформлення й поліграфічне виконання, М. Бажан розумів, що досконалість не має меж, тому й вів справу, суворо дотримуючись встановлених термінів»²³.

Під час підготовки матеріалів до «Історії українського мистецтва» головний редактор УРЕ доклав значних зусиль для формування фахового авторського колективу. Водночас зазнав необґрунтованих звинувачень в ідеологічних перекрученнях (тоталітарна влада затаврувала за «український буржуазний націоналізм» низку важливих матеріалів, особливо ті, що дотичні до культурного відродження 1920-х — початку 1930-х рр.). І все ж, попри всі труднощі та перешкоди він досягає максимально можливої за тих суспільно-політичних умов повноти й об'єктивності у висвітленні мистецьких течій і доробку відомих майстрів.

Академік Л. Новиченко охарактеризував «енциклопедичний період» життя М. Бажана так: «Він доклав багато особистих зусиль у здійсненні різноманітних заходів, що збагачували і підносили на вищий рівень усе культурне життя республіки. З численних можливих прикладів згадаю лише три, що стосуються вже «енциклопедичного» періоду діяльності М. Бажана: «Історія українського мистецтва» в 6 томах; «Словник художників України»; двотомний «Шевченківський словник» — видання спеціального, а почасти й зовсім оригінального характеру, не всі з них навіть умовно відповідають енциклопедичному профілю (та ж капітальна історія мистецтва), але всі вони підготовлені редакційним колективом УРЕ і душею кожного з них був невтомний,

---

²³ Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. С. 87.

невгамовний Бажан. Була увага й допомога з боку керівних інстанцій, було велике гроно щиро зацікавлених і компетентних авторів не лише з України, а й зі всіх республік Радянського Союзу (в «Шевченківському словнику» особливо!) — їх теж потрібно було зібрати, об'єднати, заохотити, та всі нитки сходилися в руках немолодого поета, який виявився першокласним організатором наукової праці й видатним ерудитом у різних галузях художньої та загальної культури. Знавці, наприклад, живопису, графіки, скульптури, архітектури, прикладного мистецтва, що брали участь у згаданих виданнях, не раз свідчили, яким авторитетним було слово Головного редактора УРЕ при розгляді навіть найбільш фахових і часом дуже складних проблем: одне — що він таки досконало знає увесь цей мистецький світ, куди його здавна тягли жадібні естетичні інтереси, друге — що вміє знайти місце тому чи іншому художньому фактові у загальносуспільному та культурному процесі, уміє завдяки своєму громадсько-політичному досвіду, філософському кругозору, точному розумінню завдань і вимог сучасності»²⁴.

М. Жулинський пише: «Бачу Бажана, низько схиленого над столом у редакції УРЕ, зануреного в читання чужих рукописів, гранок, безконечних версток, небагатослівного, повсякчас заглибленого в цю каторжну працю над виданням енциклопедії, словникової літератури, творів класичної української літератури. Не всі ці видання сьогодні заслуговують на беззастережне схвалення, бо цензура чітко тримала під ідеологічним контролем кожен енциклопедичну статтю, кожен персоналію. Проте ця титанічна праця Миколи Бажана як головного редактора „Української Радянської Енциклопедії“ не може не викликати подиву і захоплення»²⁵.

Як керівник великого редакційного колективу М. Бажан часто виявляв риси, про які мало знали ті, хто не мав дотичності до енциклопедичних справ. О. Бабишкін, що тривалий час очо-

---

²⁴ Про Миколу Бажана: Літературно-критичні матеріали, есе. Київ : Рад. письменник, 1984. С. 69.

²⁵ Жулинський М. Нація. Культура. Література: Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. Київ : Наук. думка, 2010. С. 396.

лював редакцію мистецтва Головної редакції УРЕ, згадував: «Щоденно зустрічаючись з Миколою Платоновичем на роботі, розкрив для себе такі його риси, які досі знав мало. Про його вимогливість відомо було і раніше, цим мене не здивувати. Але ось про педагогічний такт, уміння виховувати, навчати свого працівника, прищеплювати любов до обраної роботи я дізнався, уже працюючи в УРЕ. Доводилось і вечорами сидіти над рукописами, продовжувати роботу вдома чи в бібліотеці, звіряти, переглядати останні праці з тої чи іншої царини мистецтва, щоб кожна стаття була опрацьована відповідно до найновіших досягнень науки, до найновішого погляду на митця. І все ж щось пропускав. Микола Платонович терпляче з'ясовував те, чого я не знав, але робив це так, ніби нагадував мені те, що я призабув. Це була величезна школа, другий університет»²⁶.

За час роботи М. Бажана в Головній редакції УРЕ влада неодноразово робила приховані, а то й відверті спроби усунути його від енциклопедичної діяльності, створюючи численні штучні труднощі та вигадані проблеми. Не наважуючись відкрито змістити Бажана (нагадаємо — авторитет Миколи Платоновича в українському суспільстві був незаперечний), «доброзичливіці» пропонували йому місце директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (після смерті М. Рильського в 1964 р.). М. Бажан рішуче відмовився, адже чітко усвідомлював небезпеку будь-яких кадрових перестановок для Головної редакції УРЕ та подальшої долі українських енциклопедій.

Уже знесилений хворобами, на восьмому десятку життя М. Бажан писав дружині з лікарні, даючи вказівки щодо передавання для перегляду матеріалів УРЕ, що «без енциклопедії не обійтися не через зовнішні обставини, а з внутрішньої потреби»²⁷. Згадаймо про ту виразну, суто бажанівську спрагу всепізнання, яка супроводжувала його все життя! В окремих життєвих ситуаціях поетові доводилося навіть поступатися власними

---

²⁶ Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. С. 187.

²⁷ Цит. за: Агєєва В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. С. 316.

творчими задумами задля енциклопедичної праці. Так, у листі до Я. Івашкевича від 30.06.1965 р. він писав: «Починаю велику роботу по виданню шеститомної історії українського мистецтва. Тому у відпустку, видно, не поїду, хоча тільки у відпустці міг би закінчити розпочату поему. А вона вже всередині у мене переносена! Мучить мене. От і терзаюсь протиріччями. І «Мистецтво» видавати треба, і поему кінчати хочеться!»²⁸. Вочевидь, ідеться про один із найкращих творів М. Бажана — поему «Чотири оповідання про надію. Варіації на тему Р. М. Рільке», завершену в 1966 р.

Час, що минув після смерті М. Бажана, переконливо засвідчив: в Україні не було і нема досі такого Редактора, який би з таким самозреченням працював на благо української нації, втілюючи в життя її мрію мати власні енциклопедії. Прагнення прислужитися рідному народові, його культурі та прогресу — ось те, що привело М. Бажана до Головної редакції УРЕ та чверть віку (1958–1983) стало сенсом його життя.

---

²⁸ Цит. за: Агєєва В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. С. 317.

2.4. ВЧЕННЯ ПРОФЕСОРА-ІНТЕРНІСТА М. М. БЕРЕЖНИЦЬКОГО В ДИСКУРСІ НАУКОВИХ ТРАДИЦІЙ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ВНУТРІШНЬОЇ МЕДИЦИНИ

В сьогодення медичні пізнання особливо потребують енциклопедичного підходу. Енциклопедія концентрує, систематизує й унаочнює обсяг знань, рівень свідомості, культурний, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства, історичного періоду. Грецький етимон енциклопедія -ἐγκύκλιος παιδεία- в буквальному перекладі означає «циклічне навчання, виховання; цикл, коло знань», а отже, вказує на засадничі ознаки такого роду видань щодо системності уміщених у них знань та їх навчальний, виховний, просвітницький характер. Тож, Всеукраїнська наукова конференція «Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України)» сприятиме належній популяризації знакових постатей українського інтелектуального руху. Зважаючи на те, що ураження серцево-судинної системи при захворюваннях легень є інтегральною медичною проблемою і з нею доводиться постійно зустрічатися в широкій клінічній практиці затребуваним є подання в такому форматі даних про вчення професора-інтерніста Мирослава Миколайовича Бережницького про адаптаціогенез синдрому легеневого серця¹. На жаль, постать цього визначного українського вченого-медика, інтелектуала та енциклопедиста так і залишається на сьогоднішній день недостатньо відомою загалу. Між тим, привнесений Мирославом Миколайовичем феномен спадкоємності наукових традицій Ки-

---

¹ Бережницький М. Н. Гемодинамические сдвиги и состояние коронарного кровообращения у больных с синдромом легочное сердце: автореф. дис. на соискание степени канд. мед. наук. Черновицкий государственный медицинский институт. Черновцы, 1964. 16 с.; Бережницький М. Н. Клинико-анатомические материалы к проблеме хронического легочного сердца: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. мед. н.. Львов. мед. ин-т. Львов, 1971. 38 с.; Бережницький М. Н. Киселева А. Ф., Битарь П.В. [та ін.] Хроническое легочное сердце // Здоровье. 1991. 152 с.; Дземан М. І. Вчення галицького професора-інтерніста М. М. Бережницького про адаптаціогенез синдрому легеневого серця в контексті наукової спадкоємності та сьогоденної актуальності // Терапевтика ім. проф. М. М. Бережницького. Т. 1. № 1 (2020). С. 5–18.

ївської школи внутрішньої медицини в Прикарпатській школі терапевтів став особливо значимим в діяльності останньої.

На благодатному небосхилі Прикарпатської школи внутрішньої медицини зоряна постать професора-інтерніста М. М. Бережницького яскраво спалахнула в середині другої половини ХХ ст. Він є уродженцем Прикарпатського краю та одним із перших вихованців Станіславського (із 1963 р. Івано-Франківського державного медичного інституту, сьогодні — Івано-Франківського національного медичного університету). У авторських публікаціях² детально розглянуто процес становлення особистості творчої лабораторії Мирослава Миколайовича в самотньому етно-історичному середовищі Галичини. У них увагу було акцентовано на сприянні цьому тогочасної атмосфери суспільно-політичної «відлиги», а також важливості успішної розбудови наукової морфологічної школи заслуженого діяча науки УРСР, професора Юхима Петровича Мельмана та привнесення вихованнями Київської школи внутрішньої медицини (професорами А. Д. Аденським-Пінчуком, М. Л. Авіосором та Я. В. Боріним) її традицій у педагогічно-науковий процес та лікувальну діяльність Станіславського державного медичного інституту. У 50-60-х роках минулого сторіччя професор Мойсей Лазарович Авіосор, спостерігаючи за швидким прогресуванням у хворих із хронічними неспецифічними захворюваннями легень рефрактерної серцевої недостатності, пророчо передбачив її надважливу медико-соціальну зачужість. Як вихованець академічної терапевтичної школи Миколи Дмитровича Стражеско, він добре розумів всю складність проблеми та крайню

*Мирослав Миколайович
Бережницький*

²Дзедман М. І. На 90-річчя народин галицького професора-інтерніста Мирослава Миколайовича Бережницького. Част. 1–6 // Практикуючий лікар. 2019. № 1–4; 2020. № 1, 3–4.

Професор М.Л. Авіосор

Рене Лаенек

необхідність ретельного вивчення патогенезу рефрактерності серцевої недостатності, що розвивалась на тлі хронічного прогресуючого ураження легень. Тож, він і поставив перед молодим енергійним інтерністом Мирославом Бережницьким непросте завдання дослідити гемодинамічні розлади та коронарний кровоплин у хворих із синдромом хронічного легеневого серця.

Органи дихання та кровообігу тісно пов'язані між собою фізіологічними функціями і є визначальними в життєдіяльності людського організму. Відповідно, їх взаємодія критично реалізується в межах морфофункціонально єдиного кардіореспіраторного комплексу. Відтак, ураження серцево-судинної системи при захворюваннях легень є інтегральною проблемою клініки внутрішніх захворювань, з якою доводиться постійно стикатися в практиці лікувального процесу. Вчені-інтерністи, починаючи із досліджень французького лікаря Рене Лаєнека (R.Th.H. Laennec) 1819 року³ всебічно вивчають закономірності різнобічного та надскладного впливу

хронічного запального процесу в легенях на стан серцево-судинної системи.

Тож, цілком природно, що направленість наукового пошуку Мирослава Миколайовича професор М. Л. Авіосор бачив

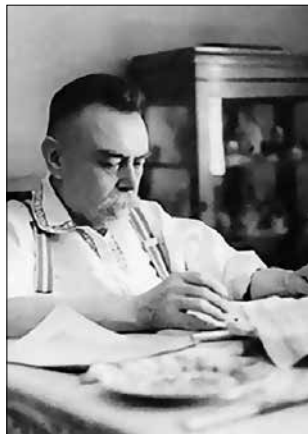
---

³ Laennec, René-Théophile.-Hyacinthe De l'auscultation médiate ou Traité du diagnostic des maladies des poudmons et du coeur, fondé principalement sur ce nouveau moyen d'exploration. T. 1 / R. T. H. Laënnec. Paris: J.-A. Brosson et J.-S. Chaudé, 1819. 456 p.

саме в продовженні традиційного напрямку діяльності наукової школи, вихованцем якої він був - дослідженні стану органів кровообігу за прогресуючого хронічного неспецифічного легеневого процесу. Пригадаємо, що його Вчитель, академік М. Д. Стражеско особливу увагу приділяв клінічно-експериментальному вивченню патології органів кровообігу. Микола Дмитрович розробив вчення про функціональну недостатність кровообігу та спільно з В. Х. Василенком запропонував класифікацію хронічної недостатності кровообігу, якою ми успішно і користувались до кінця минулого сторіччя.

Вивчення легеневої патології є одним із первинних напрямків науково-дослідної діяльності Київської школи внутрішньої медицини. Він був започаткований ще в середині XIX сторіччя першою Київською терапевтичною науковою школою професора Ф. С. Цицурина в Університеті святого Володимира. Його три учні, доктори медицини А. І. Слободзінський, Л. К. Горецький і Л. А. Маровський успішно захистили дисертації присвячені вивченню патології легень. Адам

Іванович Слободзінський у 1850 році захистив дисертацію «Про аспіраційний плеврит і хронічну пневмонію в результаті механічної закупорки легенів». Дисертацію «До питання про харкотиння при пневмонії Рокітанського» Людвіг Казимирович Горецький захистив в 1855 році. А Людвіг-Карл Адольфович Маровський у 1858 році захистив цікаву дисертацію «Зміни контурів грудної

*Академік Микола
Дмитрович Стражеско*

Академік В. Х. Василенко

*Академік Феофіл Гаврилович
Яновський*

*Академік Борис Євгенович
Вотчал*

клітки та розміщених поруч неї частин тіла за акту дихання», яка була присвячена вивченню біомеханіки дихального акту. Тож, в подальшому вивчення легенево-серцевої недостатності та синдрому легеневого серця стало важливим напрямком наукових досліджень Київської школи внутрішньої медицини. Особливо значущим стосовно синдрому хронічного легеневого серця став доробок знаменитого вихованця Київської терапевтичної школи, учня корифея української терапії Феофіла Гавриловича Яновського, академіка Бориса Євгеновича Вотчала. Правда, мрія киянина Бориса Вотчала (сина академіка-ботаніка, вихованця Першої Київської гімназії та медичного факультету Київського університету св. Володимира 1918 року) працювати в Києві, у клініці свого Вчителя, була реальністю тільки до 1924 року. У той непростий час Феофіл Гаврилович зумів посприяти трьохрічному стажуванню обдарованого учня в закордонних клініках (професорів-пульмонологів Л. Браувера і Х. Шотмеллера) одразу ж після успішного закінчення Борисом

Євгеновичем навчання в ординатурі під його керівництвом⁴. Академік Б. Є. Вотчал, як і ще один визначний учень Ф. Г. Яновського — академік В. Х. Василенко, який також був ключовим очільником терапевтичної служби Збройних Сил під час Другої світової війни, після її закінчення отримав призначення завіду-

---

⁴ Кнопов М. Ш., Тарануха В. К., Кузьменкова Л. В. Борис Евгеньевич Вотчал — новатор отечественной терапии (К 120-летию со дня рождения) // Клиническая медицина. 2015. № 7. С. 78–80.

вача однієї із провідних кафедр внутрішньої медицини в Москві. Автору було особливо приємно слухати розповіді одного із фундаторів Київської школи внутрішньої патології другої половини ХХ сторіччя професора Пелешука Анатолія Петровича про його спілкування з академіками Б. Є. Вотчалом та В. Х. Василенком на медичних наукових форумах 60-х років. Анатолій Петрович на той час плідно співпрацював у клінічній нефрології з професором Першого Московського медичного інституту академіком

Професор А. П. Пелешук

Є. М. Тареевим і часто бував у службових відрядженнях у Москві. Він захоплено розповідав та щиро тішився тим, що академіки-терапевти, уродженці Києва, Борис Євгенович Вотчал та Володимир Харитонович Василенко, вже будучи в поважному віці, дбайливо берегли пам'ять про місто свого дитинства і юності й жваво цікавились подіями в ньому.

Протягом двохсотрічної історії дослідження симптомокомплексу ураження серця при неспецифічному бронхолегеневому запальному процесі у науковій літературі використовувалась різна термінологія: «легенева хвороба серця», «емфізематозне серце», «легенево-серцевий синдром», «легенево-серцева недостатність» тощо. На сьогодні офіційно визнаним в усьому світі є термін «легеневе серце» (*cor pulmonale*). Він уперше був запропонований Марко Джіном та Уайтом у 30-х роках минулого сторіччя і понятійно влучно та коротко визначив особливості морфофункціонального статусу серця під час захворювань легень. Правда, певний час і щодо цього терміну також тривала дискусія. Основним запереченням щодо терміну «легеневе серце» був аргумент, що він не повною мірою відображає повноту системних змін в серцево-судинній системі за захворювань легень. Зазначалось також, що при підвищеному тиску у великому колі кровообігу ми застосовуємо терміни «гіпертонічна хвороба» чи «симптоматична артеріальна гіпертензія», а не «гіпертонічне серце».

У 1961 році експертами ВООЗ «легеневе серце» було визначено як «гіпертрофія правого шлуночка на ґрунті захворювань, що ушкоджують функцію або структуру легень, або те й інше одночасно, за винятком випадків, коли ці легеневі зміни є результатом первинного ураження лівого серця або вроджених вад серця». Воно, як бачимо, ґрунтується суто на анатомічному принципі і на сьогодні не відповідає вимогам клініки внутрішніх захворювань. Власне гіпертрофія правого шлуночка є закономірним компенсаторним механізмом при його гіперфункції і забезпечує функціонування кардіореспіраторного комплексу відповідно до підвищених вимог, а зниження скоротливої здатності правих відділів серця настає за їх дилатації. Для клініциста важливою є можливість прогнозування розвитку та визначення наявності ускладнень (скажімо, за даної ситуації — недостатності кровообігу). Академіком Б. Є. Вотчалом у розвиток загального принципу визначення легеневого серця експертами ВООЗ у 1962 році було запропоновано таке: «Легеневе серце — це патологічний стан, який характеризується гіпертрофією і (або) дилатацією правого шлуночка серця в результаті легеневої гіпертензії, зумовленої первинними захворюваннями бронхолегеневого апарату, судин легень або торакодіафрагмальними порушеннями». На XV Всесоюзному з'їзді терапевтів (1964) було прийнято це уточнене визначення ЛС і його класифікація. У клінічній практиці стали прогнозувати стан пацієнтів, зважаючи на рівень тиску в легеневій артерії та морфологічний стан правого шлуночка. У цьому контексті здійснювані в 60-80 роках галицьким інтерністом М. М. Бережницьким клініко-анатомічні дослідження ХЛС були амбітними за своєю науково-практичною значущістю^{5 6 7 8}.

Науковий пошук клініко-анатомічних досліджень Мирослава Миколайовича був продиктований настійною тогочасною ви-

⁵ Бережницкий М. Н. О состоянии коронарного кровообращения у больных с синдромом легочного сердца // Терапевтический архив. 1962. № 12. С. 45–48.

⁶ Бережницкий М. Н. Особенности коронарного кровообращения у больных с хроническим легочным сердцем // Терапевтический архив. 1968. № 5. С. 90–91.

⁷ Бережницкий М. Н. Электрокардиографическая диагностика гипертрофии правого предсердия у больных хроническим легочным сердцем // Врачебное дело. 1968. № 11. С. 16–18.

⁸ Бережницкий М. Н. О профилактике и реабилитации больных с легочно-сердечной недостаточностью // Врачебное дело. 1985. № 2. С. 74–78.

могою вирішення складної проблеми практичної медицини щодо подолання рефрактерної серцевої недостатності в пацієнтів із хронічним прогресуючим запальним захворюванням легень. У 50-х роках застосування антибіотиків дало можливість суттєво підвищити ефективність лікування гострих неспецифічних захворювань легень, що, однак, призвело до значного зростання кількості пацієнтів з їх хронічними формами. У здійснених професором М. М. Бережницьким клініко-анатомічних дослідженнях було встановлено фундаментальні закономірності системної адаптації організму до поєднаної дії легеневої гіпертензії, гіпоксії, інфекційно-токсичного впливу, підвищеного внутрішньогрудного тиску, мікрогемоциркуляторних порушень та ендотеліальної дисфункції. Ними було визначено специфіку ремоделювання морфофункціонального статусу міокарда за хронічного легеневого серця і показано нерозривний взаємозв'язок компенсаторно-приспосувальних реакцій кардіоміоцита із адаптивною перебудовою гісто-гематологічних структур, проміжної сполучної тканини та її трофокапілярної системи. Клініко-анатомічними дослідженнями стану коронарного кровотоку при хронічному легеновому серці було виявлено поряд із слабко вираженим атеросклерозом вінцевих судин характерні морфологічні компенсаторно-приспосувальні реакції кровоплину в міокарді. Вони полягають у розширенні їх основних і вторинних гілок, перебудові правої вінцевої артерії із широкополого у вузькополий тип, збільшенні шляхів васкуляризації зон анастомозів між вінцевими судинами та їх судинної ємності. При цьому стовбур правої вінцевої артерії подовжується і діаметр її збільшується на 30–40%, а сумарна площа поперечного розрізу — на 80–90%. Зміни лівої вінцевої артерії є менше вираженими: діаметр її збільшується на 25%, а сумарна площа поперечного розрізу — на 30%. Сумарна площа гілок вінцевих артерій 1–2 порядку в правому шлуночку збільшується на 91%, а лівому — 26–30%, правому передсерді — 128%, лівому — 47%.

Вивчення особливостей капілярного русла міокарда у хворих із хронічним легеновим серцем показало, що його компен-

саторна перебудова забезпечує найбільш виражене збільшення обмінної поверхні коронарного кровоплину саме в правому передсерді. У лівому шлуночку число капілярів також дещо збільшується, але їх сумарна ємність при збереженні обмінної поверхні все ж дещо зменшується. А от у правому шлуночку (за умов поєднаної дії гіпоксії, перевантаження опором та інтоксикації) спостерігається одночасне зменшення як кількості і ємності капілярів, так і їх обмінної поверхні. Таким чином, уже в процесі формування хронічного легеневого серця, на фоні повноцінних компенсаторно-приспосувальних реакцій мікрогемоциркуляторного русла в обох передсердях та лівому шлуночку у правому формується капілярно-трофічна недостатність, яка призводить до розвитку дистрофічних і склеротичних змін в ньому. Оскільки на такому тлі розгортання компенсаторно-приспосувальних реакцій в умовах гіпоксії та перевантаження опором зміни паренхіматозно-стромальних взаємин неспроможні забезпечити функціональні потреби міокарда в ділянці правого шлуночка, то інтенсивне розростання сполучної тканини дифузного та вогнищового характеру відбувається перш за все в ньому. При цьому процеси склерозу мають місце як у стінці судин мікроциркуляторного русла, так і в периваскулярній сполучній тканині, і, зрештою, поширюються на всю проміжну сполучну тканину міокарда. Встановлена специфіка адаптивно-компесаторної перебудови гемосудинного ложа серця дозволила Мирославу Миколайовичу патогенетично обґрунтувати рідкість у хворих із хронічним легеним серцем миготливої аритмії, незначну вираженість атеросклерозу, рідкість інфаркту міокарда, стенокардії, «теплий ціаноз», наявність беттолепсії (короткочасна втрата свідомості на максимумі кашлю), гіпертензивні кризи малого кола кровообігу на фоні легеневої гіпертензії та швидке прогресування правошлуночкової недостатності кровообігу. Таким чином, фундаментальне з'ясування притаманної для легеневого серця адаптивно-компенсаторної перебудови коронарного кровоплину та морфофункціональних структур міокарда дозволило талановитому практику-інтерністу М. М. Бережницькому віртуозно описати його клінічну картину.

Свої багаторічні оригінальні наукові дослідження Мирослав Миколайович поетапно систематизував та ретельно виклав у дисертаційних роботах «Гемодинамічні розлади та коронарний кровоплин у хворих із синдромом легеневого серця» (1964) та «Клініко-анатомічні матеріали до проблеми хронічного легеневого серця» (1971), комплексній галузевій науково-дослідній роботі (1981) і знаковій монографії «Хроническое легочное сердце» (1990). У них було узагальнено встановлені фундаментальні закономірності адаптивно-компенсаторних механізмів коронарного кровоплину та морфофункціональних змін структур міокарда за легеневої гіпертензії і віртуозно описано клінічну картину їх проявів. У монографії системно викладено актуальні аспекти синдрому легеневого серця з позиції взаємодії функціональних систем та закономірностей багаторівневої реалізації адаптивно-компенсаторних механізмів організму. За цього конкретика реалізації такої взаємодії чітко визначена щодо всіх основних функціональних рівнів — організму, кардіореспіраторного комплексу, окремих систем та органів, трофокапілярного обміну, клітин та субклітинних структур. Відтак для практичної медицини було запропоновано доступні та чіткі критерії оцінки досконалості їх взаємодії, і це надало можливість належно визначати прогноз перебігу легенево-серцевої недостатності в пацієнтів із різними формами хронічного неспецифічного запального захворювання легень. Сьогодні для фахівців-інтерністів ця фундаментальна монографія є бестселером і в сучасності залишається чи не єдиною в царині фундаментального трактування патогенезу синдрому хронічного легеневого серця за канонами системної адаптації організму до поєднаної дії легеневої гіпертензії, гіпоксії, інфекційно-токсичного впливу, підвищеного внутрішньогрудного тиску, мікрогемоциркуляторних порушень та ендотеліальної дисфункції.

В сьогодення вже все актуальнішим стає прийняття консенсусу з питань термінології, класифікації, клінічних проявів, діагностики та лікування легеневого серця. Між тим, спектр захворювань при яких формується легеневе серце є дуже широким і прийняття таких узгоджень є надскладним завданням. Відомо

понад 80 захворювань, за яких може розвинутисть тільки хронічне легеневе серце. І хоча епідеміологія легеневого серця вивчена недостатньо, за даними літератури від 20 до 40% усіх випадків смерті від недостатності кровообігу зумовлені її легенево-серцевим варіантом⁹. І у кожному окремому випадку декомпенсації ЛС лікар-інтерніст має вирішувати питання щодо надання невідкладної допомоги і подальшого «постдекомпенсаційного» лікування. Тож синдром легеневого серця є водночас загально-терапевтичною, пульмонологічною, кардіологічною та судинно-хірургічною проблемою і оптимальним було б прийняття узгодження щодо нього за участю як пульмонологів, кардіологів, терапевтів, лікарів загальної практики (сімейної медицини), так і судинних хірургів та реаніматологів. Для успішної розробки таких узгоджень фундаментальною основою є встановлена професором М. М. Бережницьким етапність паттернів надскладної взаємодії багаторівневої ієрархії функціональних систем організму при формуванні хронічного легеневого серця. Розуміння етапності їх взаємодії власне й здатне належно визначити формат вдосконалення його комплексної терапії та профілактики. Так, до прикладу, засади розробленої концепції адаптаціогенезу синдрому хронічного легеневого серця визначають перспективність подальшого пошуку дієвих засобів корекції ендотеліальної дисфункції. І очікується, що їх успішне застосування буде здатним суттєво підвищити ефективність комплексної терапії пацієнтів із легеним серцем різного генезу. У продовження започаткованих професором М. Н. Бережницьким в Прикарпатській терапевтичній школі досліджень В. Н. Середюком в 2014 році захищена докторська дисертація «Хронічне легеневе серце в поєднанні з артеріальною гіпертензією: клініко-патогенетичні особливості та диференційовані підходи до медикаментозної терапії», яка безпосередньо спрямована на вирішення надзавдання забезпечення ефективності комплексного лікування пацієнтів із такою поєднаною патологією.

---

⁹ Weitzenblum E. Хронічне легеневе серце (скорочений виклад) [Текст] // Медицина світу. 2003. Квітень. С. 270–277.

Таким чином, в сьогоднішні здійснені М. М. Бережницьким ґрунтовні клініко-анатомічні дослідження синдрому легеневого серця мають непересічне значення для клінічної практики внутрішньої медицини. А за обставин сьогоднішньої пандемії COVID-19, трактування Мирославом Миколайовичем патогенезу синдрому хронічного легеневого серця як процесу реалізації взаємодії основних функціональних рівнів організму (кардіореспіраторного комплексу, окремих систем та органів, трофокапілярного обміну, клітин та субклітинних структур) набуло особливої актуальності. Справа в тому, що за спричиненого SARS-CoV-2 захворювання легеневі кровоносні судини стають епіцентром хвороби. За даними Національної служби охорони здоров'я Великобританії, серед пацієнтів із коронавірусом, які потребують госпіталізації, 45% буде необхідне тривале медичне спостереження, 4% — реабілітація, а 1% — постійна лікарська допомога. Тож, цілком очевидно, що нам слід очікувати чималого збільшення кількості пацієнтів із синдромом легеневого серця.

Зважаючи на все вищевикладене, медична спільнота має повне право пишатись фундаментальними науковими дослідженнями блискучого галицького професора-інтерніста Мирослава Миколайовича Бережницького. Поставлене на початку далеких 60-х років його Вчителем, професором М. Л. Авіосором завдання вивчення синдрому легеневого серця блискуче ним виконано. Ретроспективний аналіз засвідчує, що професор М. Л. Авіосор далекоглядно і безпомилково визначив гідну особистість для продовження вчення свого Вчителя, академіка Миколи Дмитровича Стражеско про хронічну недостатність кровообігу.

Професор Мирослав Миколайович Бережницький — фахівець-інтерніст високого ґатунку, харизматичний трудівник із невичерпною енергією та невиправний оптиміст, Людина з великої літери — особистим прикладом невтомно генерував творчу насагу у очолюваних ним колективах. Тож, коли він в 1978 році очолив у своїй Alma mater кафедру пропедевтичної терапії, то привнесені ним ентузіазм та перспективні ідеї одразу

пожвавили науково-педагогічну діяльність кафедри і дуже швидко дали належні результати. Його щире бажання та вміння згуртувати навколо себе однодумців дозволило в короткий час підготувати та видати ґрунтовні методичні посібники щодо фізикальної та електрографічної діагностики. Із кожним перевиданням вони постійно вдосконалювались. Лекції професора М. М. Бережницького вирізнялись чіткістю та доступністю. Його вміння логічно поєднати в лекції оглядову, демонстраційну та інформаційну компоненти дуже імпонувало студентам. Трепетне ставлення керівника клініки до належного забезпечення кафедральної лабораторії приладами для наукових досліджень забезпечило успішне виконання кафедрою комплексних галузевих науково-дослідних робіт.

Невтомний дослідник, вчений-інтерніст, педагог, трудівник, невинуватий оптиміст та життєлюб, професор М. М. Бережницький завжди і у всьому був налаштований на конструктив. Він був успішним здійснюючи керівництво підрозділами амбулаторно-поліклінічної та стаціонарної медичної допомоги. Його видатні організаторські здібності особливо яскраво проявились на посаді голови Івано-Франківського обласного терапевтичного товариства, голови профкому медичного інституту, завідувача кафедри внутрішньої медицини, члена Президії Всесоюзного і Всеукраїнського наукового товариства терапевтів та ревматологів. Щирістю, добротою, чуйністю до людей, лікарським милосердством, визначною організаторською діяльністю, активною участю в громадському житті Мирослав Миколайович здобув належну шану й авторитет серед професорсько-викладацького складу, студентів та пацієнтів не тільки Прикарпаття. Тисячі студентів та інтернів пройшли класичний клінічний вишкіл на базі очолюваних ним терапевтичних відділень та кафедр внутрішньої медицини. Сьогодні підготовлені професором М. М. Бережницьким інтерністи гідно працюють на ниві охорони здоров'я, а заснована Вчителем наукова школа внутрішньої медицини є визнаною та популярною. Його учні професори М. А. Оринчак, С. Я. Орнат, Н. Г. Вірстюк, Д. П. Александрук; доценти А. Г. Сьоміна, Н. Р. Артеменко, І. О. Якубська, М. І. Дзе-

ман, к.м.н. О. С Макарчук, Д. Н. Гринечко, Г. М. Струтинський, заслужений лікар України Я. І. Юрак є пошанованими педагогами-науковцями та знаними фахівцями внутрішньої медицини.

Сприймаючи в умовах радянської бюрократії державні нагороди із зрозумілим скепсисом, Мирослав Миколайович все ж був неоднаразово відзначений за свою звитяжну діяльність (наприклад — дипломом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти «За досягнення в навчально-виховній та науково-методичній роботі», відзнакою «Відмінник охорони здоров'я», медаллю «За доблесну працю», пам'ятною медаллю до 150-річчя з дня народження С. П. Боткіна тощо).

На сьогоднішній день засновані та очолювані професором-інтерністом М. М. Бережницьким лікувальні, освітні, громадсько-самоврядні та фахові структури засвідчують свою затребуваність і результативність. Відтак, намагання медичної спільноти Прикарпаття та керівництва Івано-Франківського Національного Медичного Університету (ІФНМУ) увіковічити ім'я свого визначного вихованця є дуже слушними та важливими. Присвячена пам'яті Мирослава Миколайовича регіональна науково-практична конференція «Артеріальна гіпертензія: виявлення, поширеність, диспансеризація, профілактика та лікування», що була проведена в Івано-Франківську 17 березня 2011 року, стала визначною подією й отримала неабиякий суспільний резонанс. Його ім'я носять заснована ним в ІФНМУ в 1984 році кафедра внутрішньої медицини (з 2020 р. — кафедра фармакології та внутрішньої медицини № 3 імені професора М. М. Бережницького) та науково-практичний часопис «Терапевтика». Готується до друку присвячена звитязі Вчителя монографія.

Яскравий представник Прикарпатської школи внутрішньої медицини, професор-інтерніст Мирослав Миколайович Бережницький є визначною постаттю української медицини другої половини ХХ століття. Він віддав вивченню проблеми синдрому легеневого серця більшу частину свого активного творчого життя лікаря-дослідника і залишив по собі видатний науковий спадок фундаментального та прикладного значення. Його вчення

про адаптаціогенез синдрому хронічного легеневого серця є безпосереднім продовженням клініко-експериментальних досліджень хронічної недостатності кровообігу Київської школи внутрішньої медицини. Встановлені Мирославом Миколайовичем фундаментальні закономірності системної адаптації організму до поєднаної дії легеневої гіпертензії, гіпоксії, інфекційно-токсичного впливу, підвищеного внутрішньогрудного тиску, мікрогемоциркуляторних порушень та ендотеліальної дисфункції мають в сьогодення непересічне значення для клінічної медицини. Крім фундаментальної значущості наукових досліджень, для діяльності професора М. М. Бережницького є характерними результативність в організації функціонування структур системи охорони здоров'я, а також прогресивні новаторські підходи до здійснення лікувального та педагогічного процесу.

2. 5. ФАКТОР СПАДКОВОСТІ ПОКОЛІНЬ У ДОЛЯХ БАТЬКА І СИНА ЗАТОНСЬКИХ — НАУКОВЦІВ ТА РОЗВІДНИКІВ

Інтелектуальний потенціал людини залежить від ряду факторів під впливом яких він формується. В цьому процесі не останню роль відіграють спадковість та умови, в яких формувався характер та здійснювалося становлення особистості. Людство знає ряд прикладів коли діти певною мірою повторювали в своїй діяльності досвід батьків, незалежно від того, що мали дещо іншу професійну спрямованість. В цьому можемо переконалися на прикладі розгляду життєвих шляхів батька та сина — Володимира Петровича та Дмитра Володимировича Затонських. Слід зазначити, що вони обоє мають безпосереднє відношення до енциклопедистики — старший Затонський був головним редактором Української радянської енциклопедії¹, а молодший входив до складу редакційної колегії Української літературної енциклопедії².

В. П. Затонський народився 1888 року в селі Лисець Ушицького повіту Подільської губернії (нині — Хмельницька обл.) й походив з родини волосного писаря, що вже саме по собі сприяло можливості досягнення ним в подальшому високого рівня освіченості. Вплив на розвиток його допитливості в дитинстві здійснили батько та бабуся, через сімейні оповідки та розповіді про історію рідного краю. З метою надати дітям належну освіту родина переїхала до Кам'янця-Подільського. Там Володимир навчався у гімназії, де всебічно розвивався. Ще в шкільні роки він захопився марксистським вченням, що визначило всю його подальшу долю. Через свою заборонену політичну діяльність обдарований юнак виключався з гімназії та неодноразово з Київського університету святого Володимира, до якого вступив на

---

¹ Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2019. С. 665

² Українська літературна енциклопедія: в 5 тт. Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії імені М. П. Бажана, 1988. Т. 1. 536 с; 1990. Т. 2. 576 с; 1995. Т. 3. 496 с.

природниче відділення фізико-математичного факультету в 1906 р. Все ж в 1912 р. йому вдалося отримати диплом і вже від початку наступного року він почав викладати у Київському політехнічному інституті та паралельно завідував хімічною лабораторією Товариства цукрозаводчиків. В той час він вдало реалізовував науковий потенціал, але вирішив віддатися політиці. У вирі революційних подій більшовик Затонський, який стояв проти позицій незалежної української держави, проявив себе як вдалий організатор політичної та військової діяльності, за що у був відзначений вищою на той час радянською нагородою — орденом Червоного Прапора. В роки громадянської війни йому доводилося виконувати не специфічної для звичайної цивільної людини завдання (розвідувальні). Про одне з таких він згадував через понад десяток років на шпальтах друкованого органу Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У — історичного журналу «Літопис революції»: «Ми одержали відомість про просування білих частин годині о третій дня. Мене між іншим, послано у розвідку (в лице мене мало хто знав тоді, а я ще до того мав „найпорядніший“ вигляд). Перша вилазка встановила, що білі перебувають на віддаленні двох кварталів і ховаються по подвір'ях. Було ясно, що на вечір готують атаку на палац. Ми сподівалися допомоги від одного запасного загону, і я вийшов подивитися, що робиться на вулицях»³.

Там же було подано детальний опис того, як Володимир Затонський, вдаючи мирного обивателя, знайшов підтвердження атаки на палац. В першу чергу через зауваження одного з офіцерів, який тим не менше пропустив його мимо себе. Але далі розвідник потрапив у поле зору спостережливого вахмістра, який вже бачив його дещо раніше на іншому кінці міста, тому вирішив завбачливо заарештувати для з'ясування ситуації. Далі під час доставлення в штаб йому часто змінювали конвоїрів, через що було втрачено суть затримання. Під штабом заарештований вдав із себе прихильника сторони противника, привітавши юнкерів з придушенням повстання у Петрограді,

³ Затонський В. П. Уривки з спогадів про українську революцію// Літопис революції. 1929. № 4 (37). С. 145

про яке розповідав їм військовий у званні полковника. Зустрівши на сходах начальника штабу, Затонський, далі вдаючи ображеного обивателя, почав вимагати відпустити його без розгляду справи черговим адъютантом, оскільки так відбулося б розсекречення, тому що його прізвище вже друкувалося на шпальтах газет⁴. У спогадах згадується розіграна у зв'язку з цим сцена: «Я рішуче заступаю полковникові дорогу, беру його за гудзика й заявляю, що нікуди не піду. Витягаю свої документи й, ретельно прикриваючи пальцем прізвище, тикаю йому під самий ніс, що я викладач політехнікуму, я не припушу, щоб мене без жодної провини затримувано на вулиці через те, що хтось там бунтує. Полковник хоче звільнитися й наказує мене випустити, та тут уже я не згоджуюся. Я боюся, щоб знову не стрінутися з тим, що мене затримав, і заявляю, що без конвою я не піду. Вимагаю, щоб мене охороною випроводили до Хрещатика. Полковник згоджується, і мене з двома юнкерами випроводжують»⁵.

Відчайдушний крок щодо цієї вимоги був повністю виправданий, оскільки під час повернення В. П. Затонський дійсно зустрів прискіпливого вахмістра, але той (зважаючи на присуність юнкерів) пропустив його, вважаючи досі заарештованим. На Хрещатику розвідник зайшов до найближчого під'їзду і через телефонний зв'язок зі швейцарської повідомив товаришів про напад на палац, що мав відбутися невдовзі. Щоправда їх це не врятувало, оскільки за короткий час не встигли належним чином підготуватися для відсічі й були захоплені. Сам же Затонський лишився на волі⁶.

Також є відомості про те, що в 1918 р., в період перебування німецьких військ на території України, В. П. Затонський, який знаходився у Воронежі, планував з розвідувальною метою пробратися до Києва під виглядом продавця панчо. Але керівництво вирішило не втілювати цю ідею, оскільки був чималий ри-

---

⁴ Там само. С. 146.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

зик викриття — інтелігентний колишній викладач вишу був мало чим схожий на торгівця⁷.

Розглядаючи віхи життєвого шляху В. П. Затонського, можемо дійти висновку, що хоча він і всіляко долучався до наукового життя, й навіть був офіційно обраним академіком Академії наук УРСР, але через завантаженість політичною, державною, військовою та адміністративною діяльністю, не мав можливості повністю реалізувати свій науковий потенціал. Він неодноразово призначався народним комісаром освіти в радянській Україні. Обійнявши востаннє цю посаду в 1933 р., взяв активну участь у проведенні змін до українського правопису, але щоправда з метою наближення його до російського. Варто зазначити, що Затонський підтримував українізацію, але лише тому, що бачив у ній можливість янайшвидше нав'язати українцям сповідувані ним ідеї комунізму. Так само справедливо буде звернути увагу на його незадоволення великодержавним шовінізмом, оскільки відстоював позиції радянського, а не російського централізму⁸.

В 1922 р. в родині Володимира Петровича та Олени Самійлівни Затонських, де вже зростала донька, народився син Дмитро. Це відбулося в Одесі. Його дитинство та юність здебільшого були пов'язані з Харковом та Києвом, що почергово були головними центрами тодішньої України. Щоправда, перед самим вступом до школи хлопчину на півроку направили до дитячого садка у Москву, де він проживав у рідного дядька — брата матері. Його відвіда (перебуваючи там у справах) батько, який з просвітницькою метою ознайомлював сина з пам'ятками культури. Під час відвідин Кремля навіть відбулася їхня особиста коротка зустріч з Й. Сталіним⁹.

Дмитро, як син вчених (мати була знаним фахівцем в медичній галузі) та представник когорти дітей партійної номен-

---

⁷ Затонский Д. В. История одной судьбы. Киев : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2007. С. 143.

⁸ Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. С. 288.

⁹ Затонский Д. В. История одной судьбы. Киев : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2007. С. 21.

клатури, мав ряд можливостей отримати високий рівень освіти. Через свою зайнятість, батько не міг приділяти вихованню сина значної уваги, але завжди залишався для нього авторитетом і намагався спрямувати його у бік прагнення самовиховання та самоосвіти¹⁰. Це знадобилося хлопцеві у подальшому.

На відміну від батька, який зробив свій освітній вибір на користь точних наук, Дмитро був яскраво вираженим гуманітарієм. Самоорганізація допомагала йому виживати після застосування безпідставних репресій до батька, зокрема й коли ще школярем довелося займатися репетиторством¹¹. В родині Затонських великого значення надавалося виченню дітьми іноземних мов. Англійською син володів дещо гірше ніж німецькою. Задля її опанування в нього навіть певний час була німкеня-наставниця (фрау Вільгельміна)¹². Закладені тоді основи німецької значно знадобилися Д. В. Затонському на фронті та під час навчання у виші.

У 1937 р. В. П. Затонський був заарештований та страчений 29 липня 1938 р. В ув'язненні опинилася і його дружина; п'ятнадцятирічний син та старша донька з зятем лишилися на волі. Вони оселилися в кімнаті одного з переобладнаних під гуртожиток господарських приміщень, оскільки були позбавлені привілейованого житла. Там мешкали люди однакової з ними долі. Незважаючи на складні умови, Дмитро пізніше так відзначив цей період: «І все ж саме це було справжнє моє життя, а не те минуле, тепличне. Те було зовсім штучним, наче видуманим»¹³.

Завдяки лояльній до нього вчительці, Дмитро отримав атестат відмінника й збирався отримати фах історика. Однак у силу життєвих обставин і завдяки особистому зверненню до ректора Київського державного університету ім. Тараса Шевченка

---

¹⁰ Там само. С. 30–31.

¹¹ Там само. С. 40.

¹² Там само. С. 21.

¹³ Там само. С. 40.

Олексія Микитовича Руська, потрапив на факультет західноєвропейських мов та літератур¹⁴.

Від початку німецько-радянської війни Д. В. Затонський перебував у складі винищувального батальйону, але врешті-решт опинився в Кизил-Орді (Казахстан), куди було евакуйовано виш. Але завершити навчання там не вдалося через один авантюрний вчинок. Назвавшись сином евакуйованих до Новосибірська вчителя та лікарки, а не «ворогів народу», він «посприяв» безперешкодному призову себе до лав Червоної Армії¹⁵. Невдовзі потрапив у роту звязку. Там йому доводилося ліквідувати пориви під вогнем¹⁶, що навчило впевнено переборювати страх. Це була вельми важлива риса для того, хто в подальшому став розвідником. Забезпечуючи зв'язок на командному пункті, Д. В. Затонський познайомився з очільником контррозвідки (до слова, з яким часто обговорював літературні твори). Це сприяло тому, що у 1943 р. освіченого бійця було рекомендовано на курси офіцерів-контррозвідників. Під час проходження співбесіди він розповів правду про репресованих батьків і був відправлений назад у свою частину. Однак прийняв рішення туди не повертатись (через побоювання щодо можливих негативних наслідків). Він зробив ще один відчайдушний життєвий крок — вирішив потрапити до іншої частини. Видав себе за бійця, який відстав від частини, потрапив у запасний полк, звідки був направлений у 865-й стрілецький полк, що входив до зовсім іншої армії¹⁷.

На новому місці служби заявив про своє впевнене володіння мовою противника і бажання служити перекладачем¹⁸. Формально він перебував у розташуванні взводу розвідки, але при цьому практично був у безпосередньому підпорядкуванні помічника начальника штабу полку з розвідки. Останній влашто-

---

¹⁴ Там само. С. 45.

¹⁵ Там само. С. 49.

¹⁶ Там само. С. 58.

¹⁷ Там само. С. 65.

¹⁸ Там само. С. 66.

вував йому своєрідне випробування, що полягало у спостереженні за вмінням зопановувати себе під час обстрілу¹⁹.

Під час служби Д. Затонському випадало не лише брати участь у допиті полонених, а й наносити розвіддані на штабні карти²⁰, здійснювати спостереження за противником²¹, ходити на захоплення полонених, брати участь у рукопашних сутичках²². Поблизу ворожих позицій доводилося вести (через рупор) пропаганду, спрямовану на розлад у стані противника. Саме за це був відзначений медаллю «За відвагу»²³ та орденом Червоної Зірки²⁴. У мемуарах Дмитро Володимирович згадує батька, який вмів зберігати спокій і опановувати себе в надзвичайних ситуаціях²⁵.

У лютому 1945 р. молодший сержант Д. Затонський був направлений у Москву на курси перекладачів при Військовому інституті іноземних мов. Учасі в бойових діях він більше не брав. Після закінчення навчання служив у складі Групи радянських окупаційних військ у Німеччині. Після демобілізації завершив навчання в університеті. Не одразу, але доволі успішно склалася його кар'єра як вченого. Вже в 1960 р. він ненадовго обійняв посаду декана філологічного факультету в рідному університеті. Від 1961 р. і до смерті (2009 р.) з певними перервами очолював відділ світової літератури Інституту літератури Національної академії наук України, був головним редактором журналу «Вісно в світ».

Життєвий шлях молодшого Затонського склався так, що йому, на відміну від батька, не довелося займатися політикою.

---

¹⁹ Там само. С. 70–71.

²⁰ Там само. С. 83.

²¹ Там само. С. 82.

²² Затонский Дмитрий Владимирович 1922. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=42455592&tab=navDetailDocument> (дата звернення 25.10. 2021).

²³ Затонский Дмитрий Владимирович 1922. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=33585545&tab=navDetailDocument> (дата звернення 25.10. 2021).

²⁴ Затонский Дмитрий Владимирович 1922. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=45909061&tab=navDetailDocument> (дата звернення 25.10. 2021).

²⁵ Затонский Д. В. История одной судьбы. Киев : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2007. С. 72–73.

В. Затонський, маючи потужний інтелектуальний потенціал, поклав його на вівтар реалізації ідей комунізму. Під час цього процесу йому досить часто доводилося діяти в розріз з інтересами власного народу. Він постає абсолютно неоднозначною постаттю в історичній пам'яті українців: з одного боку, як інтелектуал, а з іншого, як співучасник впроваджувачів трагічних для України процесів, що відбувались протягом двох десятиліть після революції 1917 р. Син — Дмитро Затонський присвятив своє життя насиченій дослідницькій роботі. В період однієї з наймасштабніших катастроф в історії людства, він гідно проявив себе в розвідувальній діяльності, що вимагала одночасної високої сконцентрованої інтелекту, моральних та фізичних сил.

Поданий в цьому сюжеті матеріал дозволяє оприсутнити сторінки біографій батька й сина Затонських, увиразнити поведінкові характеристики тощо. Постежується реалізація функції родинної педагогіки з боку батька. Як колишній професійний революціонер та учасник війни, Володимир Петрович мав чітке уявлення про складні реалії людського життя. Тому за найменшої нагоди досить ненав'язливо, готував сина до випробувань. Закладені цінності були підкріплені власним прикладом. Все це підтверджується у спогадах Дмитра Володимировича: «... Батько був для мене вищим і недоторканим авторитетом...»²⁶, відіграв немалу роль у моїй долі не одним лише тим, що виховував мене, не виховуючи, а і в зовсім іншому значенні — якщо завгодно, в якості певного «янгولا-охоронця». Недарма мене роками переслідували сни, в яких він повернувся...»²⁷. Тож бачимо приклад того, як вдало переданий життєвий досвід та належним чином забезпечений рівень освіти, вплинули на формування вченого й розвідника.

---

²⁶ Затонський Д. В. История одной судьбы. Киев : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2007. С. 29.

²⁷ Там само. С. 31.

2.6. ВІРТУАЛЬНА БІОГРАФІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ ЯК КОМПОНЕНТА СУЧАСНИХ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Інформатизація науки істотно позначилася на енциклопедичних та біографічних дослідженнях. Суттєві зміни, що відбулися з поширенням інформаційних технологій у соціогуманітарних науках, вплинули й продовжують впливати на розвиток формування біографічних ресурсів, породжують нові форми пошуку, збереження й використання знань про людину. У кінці 20 ст. був створений Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІБД НБУВ), основним завданням якого було виявлення та внесення до комп'ютерних баз даних (далі — БД) якомога більшої кількості імен, пов'язаних з подіями багатовікової історії України та джерел біографічної інформації, а згодом займається формуванням фундаментального вітчизняного науково-інформаційного ресурсу — Український національний біографічний архів (далі — УНБА), який має інтегрувати вивірену інформацію з різних джерел про діячів України минулих часів і слугувати зростаючим інформаційним потребам сфер освіти, науки, культури, державного управління, завданням репрезентації України у світі¹.

На початку 21 ст. стали популярними терміни «віртуальна лабораторія» (далі — ВЛ), «віртуальна дослідницька лабораторія», які характеризують залучення інформаційних технологій у сферу наукової та освітньої діяльності. В енциклопедичних і біографічних дослідженнях дедалі застосовуються технічні новації, впроваджуються інтерактивні технології, використовується контент Інтернету в науковій діяльності, це виявляється в питаннях використання спеціалізованих програмних засобів для збору, опрацювання, фіксації та сучасних форм візуалізації біографічної інформації про діячів багатовікової історії, науки і

---

¹ Яценко О.М. Місце і роль біобібліографічної діяльності в стратегії розвитку сучасних бібліотек // Українська біографістика. 2018. Вип. 16. С. 225–237. <https://doi.org/10.15407/ub.16.225> (дата звернення: 20.08.2021 р.).

культури України та діячів інших народів, які зробили значний внесок у процеси розвитку країни.

Питання розширення сфери діяльності, визначення нової ролі й можливостей ключових інформаційних інститутів суспільства — бібліотек та архівів, інших інформаційних та громадських центрів, забезпечення їх мережевої взаємодії; адаптації, поширення та використання віртуальних лабораторних методів роботи для потреб вчених і дослідницьких інститутів визначено у програмі ЮНЕСКО «Інформація для всіх» ².

Значна кількість авторів вітчизняних публікацій ³ розглядають ВЛ в якості застосовування в навчальних процесах, що дозволяє моделювати поведінку об'єктів реального світу у комп'ютерному середовищі і допомагає в оволодінні новими знаннями та вміннями. Така лабораторія може виступати апаратом досліджень різних природних явищ з можливістю побудови їх математичних моделей ⁴.

Свен Д., Йорг К., Геннінг Ш. розглядають ВЛ як платформу, яка не лише представляє роботи на конкретну тематику, а й виступає як середовище для нових досліджень ⁵. У представлений

---

² Цит. за: Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія. Київ : НБУВ, 2013. С. 22 Програма ЮНЕСКО «Информация для всех»: разработана в 2000 г., представлена на 67-й Генеральной Конференции ИФЛА (17–24 авг. 2001, Бостон, США) // Нац. 6-ка України ім. В. І. Вернадського. URL: http://www.nbuv.gov.ua/law/00_uiv.html (дата звернення: 14.09.2021).

³ Величко С. П., Сірик Е. П., Шульга С. В. Віртуальна лабораторія з вивчення основ квантової фізики // 36. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія : Педагогічна. 2018. Вип. 24. С. 56–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppk_ped_2018_24_17 (дата звернення: 14.09.2021) ; Кліменко Т. О., Гранкіна Т. М., Нарожна Т. І. Віртуальна лабораторія в системі хімічної освіти в школі // Комп'ютер у школі та сім'ї. 2011. № 8. С. 41–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/komp_2011_8_13 (дата звернення: 14.09.2021) ; Перерва В. В. Віртуальна біологічна лабораторія як перспективний напрям фахової підготовки майбутнього вчителя // Наук. вісник Льотної академії. Серія : Педагогічні науки. 2019. Вип. 5. С. 401–406. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sbfasps_2019_5_69 (дата звернення: 14.09.2021) та ін.

⁴ Семеніхіна О. В., Шамо́ня В. Г. Віртуальні лабораторії як інструмент навчальної та наукової діяльності // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Суми, 2011. №1 (11). С. 342.

⁵ Dierig Sven, Kantel Jörg, Schmidgen, Henning. The Virtual Laboratory for Physiology / Max-Planck-Institute for the History of Science. Preprint 140. 2000. URL: <https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/Preprints/P140.PDF> (дата звернення: 14.09.2021)

вченими Концепції ВЛ складається з двох частин: архіву — де зберігається велика кількість оцифрованих текстів та зображень, а також даних, зібраних із цих ресурсів та лабораторії — де проводиться історіографічна робота з експерименталізації життя.

Проблемі розробки віртуальної біографічної лабораторії (далі — ВБЛ) та впровадження її у біографічну діяльність піднімалися у монографії В. І. Попика «Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку»⁶, колективних монографіях ІБД НБУВ «Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання»⁷, «Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи»⁸, працях Ю. В. Вернік⁹.

На думку В. І. Попика функції УНБА, як інтегруючого національного ресурсу біографічної інформації, передбачається реалізувати шляхом перетворення його на дієвий технічний інструмент оперативної інформації про наукові розвідки, наукове життя, координацію біографічних досліджень, творчу кооперацію наукових установ, фахівців і самодіяльних дослідників, які працюють в різних регіонах України і за кордоном. Вирішальну роль у реалізації цього завдання має відіграти

---

⁶ Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації : історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 520 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002118>.

⁷ Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання : монографія / В. І. Попик, Н. І. Любовець, О. М. Яценко, С. М. Ляшко. Київ : НБУВ, 2016. 272 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002121> (дата звернення: 14.09.2021)

⁸ Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського; редкол. : В. І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ : НБУВ, 2019. 364 с.

⁹ Вернік Ю. В. Деякі аспекти організації віртуальної наукової лабораторії // Українська біографістика. 2015. Вип. 12. С. 377–391. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2015_12_22 (дата звернення: 14.09.2021) ; Вернік Ю. В. Наукові осередки України початку XX ст. як передумова віртуальних наукових спільнот // Українська біографістика. 2017. Вип. 15. С. 287–304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2017_15_19 (дата звернення: 14.09.2021).

об'єднання зусиль фахівців на основі формування всеукраїнської ВБЛ ¹⁰.

В колективних монографіях «Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання» та «Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи» УНБА покликаний взяти на себе місію інтеграції нагромадженого теоретичного та практичного досвіду довідкової біографічної справи в Україні й світі, стати неформальним науково-методичним, науково-організаційним і координаційним центром згуртування співтовариства спеціалістів високої кваліфікації, які працюють в установах і організаціях різного відомчого підпорядкування, у навчальних закладах всіх регіонів України і зарубіжжя ¹¹.

У праці «Деякі аспекти організації віртуальної наукової лабораторії» Ю. В. Вернік розглянуто особливості організації віртуальних наукових спільнот у порівнянні з традиційними науковими об'єднаннями, а також у порівнянні з ненауковими віртуальними спільнотами. Виокремлюються процеси і явища, що забезпечують функціонування і розвиток наукових віртуальних спільнот, висвітлюються засоби технологічного забезпечення діяльності віртуальних наукових лабораторій, зокрема, у вигляді окремого веб-проєкту, засобами універсальних соціальних мереж і утворені спеціалізованими інформаційно-технічними засобами в межах конкретних соціальних проєктів ¹².

Спробуємо розкрити та уточнити розуміння тлумачення терміну ВБЛ у контексті формування УНБА, сформувані уявлення про ВБЛ, її можливості і перспективи в рамках сучасних біографічних досліджень.

Нині розроблено різні типи ВЛ, основним завданням яких є візуалізація та спрощення сприйняття матеріалу. За визначен-

---

¹⁰ Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації ... С. 333

¹¹ Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації... С. 89.

¹² Вернік Ю. В. Деякі аспекти організації віртуальної наукової лабораторії ... С. 377.

ням А. В. Трухіна ¹³, ВЛ являє собою програмно-апаратний комплекс, що дозволяє проводити досліди без безпосереднього контакту з реальною установкою або при повній її відсутності. Е. О. Козловський і Г. М. Кравцов, стверджують що ВЛ — це віртуальне програмне середовище, в якому організована можливість проведення досліджень моделей об'єктів, їх сукупностей і похідних, заданих з певною часткою деталізації щодо реальних об'єктів, в рамках певної галузі знань ¹⁴.

ВЛ як специфічна форма віртуальних спільнот можуть розглядатися на трьох рівнях:

- як аналог традиційної наукової лабораторії;
- як загальнодоступний Інтернет-ресурс;
- як аналог комплексу науково-методичних і навчальних матеріалів, які дають змогу оптимізувати науковий процес. У цьому випадку йдеться про компонент наукового середовища ¹⁵.

ВБЛ, на думку її розробників ¹⁶, складається з двох основних частин — це бібліотека-архів — зібрання оцифрованих текстів (зображень, аудіо-, відеоматеріалів) джерел біографічної та пов'язаної з нею інформації про наших співвітчизників (БД «Джерела», «Іконографія»), а також даних БД «Персоналії», зібраних й систематизованих після опрацювання цих ресурсів. Другий складник — це майданчик для нових досліджень, робоче середовище, що дає змогу відкрити нові способи написання історії. Йдеться про використання дослідниками-біографістами наявного матеріалу в УНБА в своїй діяльності, можливості створення окремих зібрань та колекцій, зв'язків, працювати з обраними даними та ділитися ними з іншими користувачами. Ця

---

¹³ Трухин А. В. Об использовании виртуальных лабораторий в образовании // Открытое и дистанционное образование. 2002. № 4 (8).

¹⁴ Козловский Е. О., Кравцов Г. М. Виртуальная лаборатория в структуре системы дистанционного обучения // Информационные технологии в образовании. 2011. Вып. 10. С. 102–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/itvo_2011_10_15 (дата звернення: 14.09.2021).

¹⁵ Верник Ю. В. Деякі аспекти організації віртуальної наукової лабораторії ... С. 384.

¹⁶ Концепція розбудови електронного «Українського національного біографічного архіву» (проект) // Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія. Київ : НБУВ, 2019. С. 259–288.

платформа має виступати дієвим інструментом організації, координації й кооперації зусиль дослідників-біографістів, науково-методичної підтримки їх роботи у проведенні історіографічної роботи, з дослідження життя та діяльності осіб, включених до УНБА.

Таким чином, ВБЛ — це поєднання системотехнічного інструментарію на базі УНБА з науково-методичними, координаційними матеріалами дослідницької роботи в галузі біографіки, що дають можливість об'єднати зусилля фахівців з різних регіонів України і зарубіжжя, долучити до спільної роботи на засадах рівного партнерства фахівців наукових установ і навчальних закладів, бібліотек, архівів, а також наукові і громадські організації, недержавні дослідницькі осередки з метою формування контенту електронного біографічного ресурсу про діячів багатовікової історії та культури України та його використання в науковій, освітній діяльності.

ВБЛ, створювана на базі ІБД НБУВ, здатна суттєво підвищити рівень біографічних досліджень в Україні, оскільки переважна частина документів джерельної бази біографічних досліджень, а також більшість дослідників-біографістів і краєзнавців знаходяться саме в регіонах ¹⁷.

Практичний розвиток ВБЛ передбачає, в основному, такі напрями:

— дистанційне включення до бібліографічної БД «Джерела» інформації про джерела біографічної інформації, їх електронних версій текстів;

— безпосереднє внесення біографічної інформації про «об'єкти» дослідження, її сукупність і похідні, задані з певною часткою деталізації до відповідних моделей ВБЛ, а саме:

- включення даних про нових осіб (забутих, замовчуваних, сучасних діячів, що відповідають критеріям включення до УНБА) та додання інформації до вже існуючих записів;
- налагодження родинних, професійних зв'язків між особами, включених до УНБА;

---

¹⁷ Вернік Ю. В. Деякі аспекти організації віртуальної наукової лабораторії ... С. 387.

- внесення мультимедійних даних (електронних зображень, оцифрованих аудіо-, відеоматеріалів тощо);
- налаштування поєднання УНБА з іншими електронними ресурсами з біографічним матеріалом та ін.

Структурно ВБЛ побудована за принципом сукупності персональних записів, до яких включено інформацію про:

- прізвище, ім'я, по батькові особи (з існуючими варіантами, у тому числі іноземними мовами, псевдонімами тощо);
- дати життя, місце народження, смерті, поховання, хронологічні та географічні рубрики;
- супровідний матеріал (стать, підстави для занесення, дефініції, домени, приналежність до культур, національності, звання, нагороди та премії, навчальні заклади тощо);
- бібліографію (статті з енциклопедично-довідкових видань, архівні матеріали, літературу про особу, її твори) з електронними версіями текстів;
- іконографічні матеріали пов'язані з життям і діяльністю особи (зображення особи, продукти творчості та професійної діяльності, меморіальні об'єкти, екслібриси, особисті печатки, особисті підписи, родові герби, словесні портрети тощо);
- гіперактивні посилання на персональні сайти, мультимедійні матеріали в Інтернеті (зображення, аудіо-, відеоматеріали);
- коментарі (пояснення особливостей в біографіях особи, зв'язок з іншими персонами).

Використання ВБЛ може здійснюватися самостійно дослідником у його науковій діяльності, в якості довідкової бази, так і в умовах взаємодії з представниками ІБД через систему дистанційного навчання та при виконанні певних завдань (редагування, поповнення даних). Подальше налагодження питань координації між установами, організаціями, окремими дослідниками, що погодяться взяти участь у формуванні УНБА, й редакційною колегією ресурсу, набуття практичних навичок дистанційної роботи дослідниками, залишається науково-методичною проблемою, яка вимагає свого розв'язання.

На сьогодні модель ВБЛ на основі УНБА працює в тестовому режимі. Процеси формування ресурсу відбуваються дистанційно. В якості її кореспондентів, редакторів, користувачів виступають співробітники ІБД. Нині УНБА налічує: понад 85 000 записів із персональною інформацією про осіб пов'язаних з українською історією та культурою; майже 12 000 бібліографічних описів з анотаціями про джерела біографічної інформації, у тому числі персональні бібліографічні покажчики (значна кількість видань мають електронні версії); до персональних сторінок прикріплено більше ніж 55 000 цифрових версій біографічних статей з енциклопедично-довідкових видань, понад 39 000 зображень осіб, продуктів їхньої творчості або професійної діяльності.

Відзначаючи сучасні досягнення з формування УНБА, необхідно зазначити невирішені проблеми, що гальмують цей процес. Насамперед, це: налагодження питань координації між установами, організаціями, окремими дослідниками, що погодилися взяти участь у формуванні УНБА; утворення редакційної колегії ресурсу; навчання, набуття практичних навичок дистанційної роботи дослідниками; недостатнє матеріально-технічне (обладнання, засоби комунікації), кадрове забезпечення проекту та гідне фінансування.

Аналіз та вивчення наявних ВЛ в інформаційному середовищі дають змогу зробити такі висновки:

- ВЛ як наочний засіб мають багато можливостей та великі перспективи для застосування в різних галузях науки, освіти;

- ВБЛ дає можливість дослідникам безпосередньо брати участь у наповненні УНБА новими іменами, коригувати, поповнювати біографічні дані, збагачувати архів мультимедійними матеріалами, інтерактивними посиланнями на ресурси мережі Інтернет, тим самим сприяючи підвищенню інформативності матеріалу, полегшуючи його сприйняття, підвищуючи рівень активзації та інтелектуалізації біографічних досліджень.

ВБЛ є невід'ємним елементом сучасних біографічних досліджень. Дистанційне внесення біографічних та пов'язаних з ними даних про вітчизняних діячів історії та культури допоможуть

сформувати змістовний, підтверджений багатьма джерелами електронний ресурс, який можливо ефективно використовувати в інших проєктах як біографічний науково-довідковий апарат, у навчальних процесах та зміцненні позицій України у світовому просторі.

В практичному плані це завдання може бути реалізовано за допомогою використання віртуальної мережевої інфраструктури закладеної в УНБА з можливістю формування біобібліографічного ресурсу. Організація на основі УНБА ВБЛ, дозволить залучити до спільної роботи на засадах рівного партнерства фахівців наукових установ і навчальних закладів, бібліотек, архівів, а також наукові і громадські організації, недержавні дослідницькі осередки. Це сприятиме прискоренню наповнення УНБА, формуванню пов'язаних з ним інтерактивними посиланнями різноманітних галузевих, регіональних, місцевих, локальних архівів біографічної інформації, побудованих на загальних науково-методичних засадах.

2.7. ПОДІЄВА ІСТОРІЯ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ: ДО 100-РІЧЧЯ УКЛАДЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКО- ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ ДОГОВОРІВ (1919–1922)

Гене́за, еволю́ція і сучасний розвиток енциклопедичних знань глибоко змістовно пов'язані із введенням до широкого наукового вжитку поточної поняттєвої і фактологічної тематики. Особливе значення це має для історичної складової енциклопедистики, де постійно накопичується новий подієво-фактологічний багаж, з одного боку, а також у світлі актуальних матеріалів і підходів відбувається переосмислення минулого, з другого. Понятійно-категоріальний апарат і змістовний контент уже існуючих і новітніх спеціальних історичних і універсальних енциклопедій є надбанням, спадщиною і справжнім «золотим фондом». При цьому неможливо відділити, наприклад, біографічну складову від подієвої історії: вони виступають взаємодоповнюючими необхідними складниками відповідного енциклопедичного видання. Визначні історичні особистості та доленосні історичні події виступають предметом пильного наукового інтересу дослідників не лише у ході підготовки власне монографічних праць, наукових статей, біографій тощо, але й класичних історичних чи універсальних енциклопедичних видань.

Як для попередніх кількох поколінь зарубіжних і вітчизняних енциклопедій, так і для сучасних чільне місце займають проблеми Першої світової війни та повоєнного облаштування світу. Принагідно відзначимо, що чи не вперше для української енциклопедистики доба сучасної незалежності дала можливість неупередженого комплексного аналізу впливу Великої війни 1914–1918 рр. на долю України¹. Усе це уможливорює залученість до наукового енциклопедичного обігу значного масиву не лише вже існуючих, але й актуалізованих матеріалів з історії першого глобального збройного конфлікту ХХ століття. Насамперед

---

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / упорядн. О. Реєнт; ред. кол.: В.А. Смолій (голова). К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. 784 с.; Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін.; відп. ред. О. П. Реєнт; авт. кол.: Ю. В. Берестень та ін. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. 800 с.

йдеться про наповнення українських енциклопедій (у тому числі універсальної «Великої української енциклопедії») значно збагаченим понятійним та фактологічно-змістовим контентом подієвої історії.

Перша світова війна 1914–1918 рр. відома сучасникам і як Велика війна. Розпочалася на території Європи, найактивнішими її учасниками були саме європейські державні актори². Війна вийшла на світовий рівень не лише за ареною бойових дій, але й за масштабами і наслідками подій, набувши всесвітньо-історичного значення. Велика війна стала відображенням докорінних модернізаційних перетворень глобального і внутрішнього характеру в різних країнах і групах країн³. Вона увійшла в історію як перше глобальне збройне зіткнення двох ворогуючих коаліцій держав, що спричинило кардинальні зміни міжнародного характеру.

Створення двох трієстих військово-політичних об'єднань — блок Німецької імперії, Австро-Угорщини й Італії у 1879–1882 рр. (Трієстий союз) і коаліції Франції, Російської імперії та Великої Британії (Антанта) упродовж 1893–1907 рр. засвідчило моральну готовність урядів цих держав до майбутнього відкритого протистояння. А внутрішня політика, спрямована на популяризацію певних ідей, включаючи перевагу однієї «цивілізації» над іншою, лише додатково підтверджує наведену тезу. Холодна війна між цими блоками на тлі боротьби за переділ світу швидко призвела до загострення протиріч практично в усіх регіонах світу, а особливо в Європі. Саме тут вибухнула символічна порохова бочка⁴ — політико-дипломатична боротьба на Балканах переросла у збройну сутичку між Австро-Угорщиною

---

² Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. München: Verlag C. H. Beck, 2014. 1157 s.

³ Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. B.: Rowohlt, 2013. 928 s.; Болтаевский А. Первая мировая война: дипломатическая предыстория, крупнейшие военные операции и внешнеполитические итоги. Москва : Издательство Спутник+, 2016. 258 с.; Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: монографія / наук. ред. С. С. Троян. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с.

⁴ Nieberg Michael S. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 352 s.

і Сербією. На бік Дунайської монархії стала кайзерівська Німеччина, а Сербію підтримали держави Антанти. Липнева криза 1914 р. як «холодна» фаза блокового протистояння уже на початку серпня перейшла у фазу «гарячої» тривалої війни — першого глобального збройного конфлікту ХХ ст., більше відомого під назвами Великої війни і Першої світової війни⁵.

Перший глобальний збройний конфлікт завершився поразкою держав німецького блоку. 29 вересня 1918 р. Болгарія капітулювала і уклала перемир'я з командуванням Антанти. 30 жовтня капітулювала Туреччина і підписала Мудроську угоду. В умовах розвалу Австро-Угорської монархії під тиском національно-визвольних рухів і невдач у війні представники династії Габсбургів 3 листопада 1918 р. підписали умови перемир'я. 4 жовтня 1918 р. першу пропозицію про перемир'я надіслав президенту США В. Вільсону німецький канцлер М. Баденський. Німецький уряд пропонував «демократичний мир» на основі «14 пунктів» американського президента В. Вільсона. Проте держави Антанти поставили вимогу про повну капітуляцію Німеччини. На початку листопада в країні розпочалася революція і була повалена монархія.

Перемир'я, яке фактично завершило Першу світову війну, було підписано 11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі у вагончику верховного головнокомандуючого союзними військами маршала Фердинанда Фоша. Представники Антанти і німецький генералітет під керівництвом депутата рейхстагу М. Ерцбергера підписали Комп'єнське перемир'я на 36 днів, головними умовами якого стали: евакуація німецьких військ з Бельгії, Франції, Люксембурга, Ельзасу і Лотарингії протягом 15 днів; зайняття Антантою міст Майнц, Кобленц, Кельн; роззброєння і відведення у порти союзних або нейтральних держав усього німецького флоту; відмова Німеччини від Брест-Литовського договору; передача всього німецького озброєння переможцям і повернення на батьківщину полонених. Символічно, що про завершення світової війни сповістили об 11-й годині того ж дня

---

⁵ Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года. Москва : Альпина нон-фикшн, 2017. 604 с.

11-ма артилерійськими залпами. Так закінчилася Перша світова війна. Всього у ній взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд осіб. Загальна чисельність армій досягала 70 млн осіб. У роки війни було вбито 10 млн і поранено 18 млн осіб.

Основні риси Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів

Завершення Першої світової війни призвело до трансформації змісту системи міжнародних відносин і зумовила післявоєнний перегляд основ її функціонування, в результаті чого і виникла Версальсько-Вашингтонська система⁶. Вона мала певні основні характеристики та особливості як формального, так і змістовного наповнення, що суттєвим чином вплинули на механізми і засади її функціонування в контексті пошуку балансу сил та інтересів.

По-перше, глобальний збройний конфлікт став найпотужнішим в історії зіткненням ворогуючих коаліцій, до складу яких увійшли всі тогочасні провідні міжнародні актори. При цьому троїстий союз Антанти в часовій перспективі затягування війни мав більше шансів на перемогу з огляду на свої ресурси — людські, матеріальні, воєнні, просторові, які були обмеженішими у пронімецького троїстого блоку. Ситуацію не змінило і переформування в складі обох воєнно-політичних об'єднань, а революційні хвилі та наростання етнонаціональних проблем насамперед боляче вдарило по Четвертому союзу, в складі якого одразу три провідні державних утворення — Німецька імперія, Австро-Угорська монархія, Османська імперія — перетворилися в слабкі ланки. Ситуація не змінилася навіть у результаті відмови уже більшовицької Росії виконувати свої союзницькі зобов'язання в рамках Антанти і сепаратні переговори, а потім і Брестський мир з державами Четверного союзу всупереч ще ве-

---

⁶ Первая мировая война, Версальская система и современность. СПб., 2012. 350 с.; Проблемы войны и мира 100 лет спустя: Версальский договор и современность // Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения. 2019. Т. 12. Вып. 3. С. 264–339.

ресневим 1914 р. зобов'язанням держав Антанти не вести сепаратні переговори і не укладати сепаратних договорів.

По-друге, поразка союзників по Четвертому блоку і перемога держав Антанти вкупі з наростанням кризових явищ і революційних процесів не лише у Європі, але й світі спричинилися до кардинальних геополітичних змін глобального характеру. Припинили своє існування відразу чотири потужних монархічних держави імперського типу — Німецька, Османська, Російська імперії й Австро-Угорська монархії, що призвело до територіально-просторових зрушень, зміни кордонів і виникнення нових державних утворень⁷. З такими змінами мали рахуватися держави-переможниці при виробленні та прийнятті системи мирних договорів, які мали узаконити облаштування нової системи не лише міжнародних відносин, але й світопорядку загалом.

По-третє, комплекс мирних договорів став результатом розтягнутої в часі на кілька років роботи двох мирних післявоєнних конференцій — Паризької 1919–1920 рр. і Вашингтонської 1921–1922 рр. Договірно-правова база включала Версальський мирний договір з Німеччиною, Сен-Жерменський, Нейїський, Тріанонський, Севрський договори з її союзниками, а також договори щодо збереження державами-переможницями статус-кво острівних володінь і територій у районі Тихого океану, щодо формального визнання незалежності Китаю і рівних можливостей співробітництва з ним, а також щодо співвідношення військово-морських флотів держав Антанти. Загалом це відповідало європейській традиції Нового часу, коли доленосні питання постання і трансформації систем міжнародних відносин визначалися рішеннями великих конгресів — наприклад, Мюнстерського і Оснабрюкського після Тридцятилітньої війни, Віденського після наполеонівських воєн, Паризького після Кримської війни тощо⁸.

---

⁷ Троян С. С. Сторіччя після завершення Великої війни 1914–1918 років // Зовнішні справи. 2019. № 1. С. 28–32.

⁸ Troyan S. S., Nechaieva-Yuriichuk N. V., Alexiyevets L. M., The Great War 1914–1918 and Manipulation of Humans' Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century // Modern Studies in German History. History researches. 2019. Nr 1. S. 91–100.

По-четверте, головним на Паризькій конференції стало питання мирного договору з Німеччиною. Він був підписаний у Дзеркальній залі Великого Версальського палацу 28 червня 1919 р. і одержав назву Версальського. Відповідно до нього встановлювалися кордони Німеччини з сусідніми державами. Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, а Бельгії передавалися округи Мальмеді та Ейпен. Була створена Рейнська демілітаризована зона, до якої ввійшли землі на лівому березі і смуга шириною 50 км на правому березі р. Рейн. У межах зони заборонялося тримати збройні сили, проводити маневри, будувати укріплення. Франція одержала у власність вугільний басейн Саарської області з правом Німеччини викупити його, якщо ця область буде приєднана до неї. На 15 років управління Сааром передавалося Лізі Націй, після чого питання його державної приналежності мав вирішити плебісцит. Польщі поверталася частина Верхньої Сілезії, а м. Гданськ проголошувалося «вільним містом під управлінням Ліги Народів». Частина Померанії, Західної Пруссії і м. Познань також відходили до Польщі. Німеччина відмовлялася від прав на Мемель (Клайпеду), який у 1923 р. возз'єднувався з Литвою. Німеччина позбавлялася всіх колоній і відмовлялася від прав і привілеїв у Китаї, їй було заборонено мати армію понад 100 тис. осіб, важку артилерію, танки, військову авіацію, підводний флот. Відмінялася загальна військова повинність, а армія мала комплектуватися на добровільних засадах. Німеччина до 1 травня 1922 р. повинна була сплатити державам-переможцям 20 млрд. золотих марок репарацій.

По-п'яте, на Паризькій конференції були укладені також мирні договори з союзниками Німеччини (Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною), які зафіксували міждержавні кордони у зв'язку з утворенням нових держав у Центральній і Південно-Східній Європі⁹. 10 вересня 1919 р. був підписаний Сен-Жерменський договір з Австрією. Колишні австрійські провінції

---

⁹ Лиддел Г. История Первой мировой войны. М. : АСТ, 2014. 574 с.; Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств / ред. М. Волос, Г. Шкундин. Т. 1. Москва: Квадрига, 2012. 456 с.

Богемія, Моравія і Сілезія ввійшли до складу Чехословаччини. Південнослов'янські землі були поділені між Італією і Королівством сербів, хорватів і словенців. Румунії передавалися Буковина, Трансільванія і частина Банату. Австрія могла мати армію не більше 30 тис. осіб. Договір забороняв приєднання Австрії до Німеччини («аншлюс»). 27 листопада 1919 р. в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен був підписаний мирний договір з Болгарією. Західна Фракія передавалася Греції і Болгарія втратила вихід до Егейського моря. Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Частина болгарської території була передана Королівству сербів, хорватів і словенців. Болгарія мала право на армію не більше 20 тис. осіб. І впродовж 37 років повинна була сплатити 2,25 млрд. золотих франків репарацій. Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний 4 червня 1920 р. після повалення Угорської Радянської Республіки. Територія Угорщини зменшувалася у 3, а населення — у 2,5 рази. У країні відмінялася загальна військова повинність, армія скоротилася до 35 тис. осіб. Сума репарацій підлягала визначенню спеціальною репараційною комісією.

Підготовка договору з Туреччиною затягнулася у зв'язку з гострою боротьбою держав-переможниць за «турецьку спадщину». Він був підписаний у Севрі поблизу Парижа 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції — над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був дезавуований антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемалю. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Осман-

ської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави.

По-шосте, для розв'язання далекосхідних проблем було скликано конференцію, яка тривала у Вашингтоні з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. У ній брали участь дев'ять держав — США, Велика Британія, Японія, Франція, Італія, Бельгія, Португалія, Голландія, Китай. А Радянська Росія, хоч і визнавалася великою тихоокеанською державою, не була запрошена. Унаслідок роботи конференції було укладено низку угод, які доповнили систему договорів, підписаних у 1919–1920 рр. між країнами-переможницями та країнами, які програли світову війну. «Договір чотирьох держав» (Велика Британія, США, Франція та Японія), укладений 13 грудня 1921 р., стосувався взаємних гарантій недоторканості островних володінь її учасників у басейні Тихого океану (закріплення статус-кво). «Договір п'яти держав» (Велика Британія, США, Японія, Франція й Італія), підписаний 6 лютого 1922 р., забороняв будівництво військових кораблів, тоннажність яких перевищувала 35 тис. т., встановлювала співвідношення між флотами цих країн за класом лінкорів у пропорції 10:10:6:3,5:3,5 і закріпила лідерство перших двох. Підписання цього договору стало вагомою перемогою дипломатії США. «Договір дев'яти держав» (США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Голландія, Португалія й Китай) підписано 6 лютого 1922 р., в ньому проголошувався принцип поваги суверенітету, територіальної й адміністративної недоторканості Китаю. Він зобов'язував усіх учасників дотримуватися принципів «відкритих дверей» та «рівних можливостей» у торгівлі й розвитку промисловості на всій території Китаю. Формально держави відмовлялися від політики розподілу Китаю на «сфери впливу». Проте, він не скасовував системи нерівноправних угод цих країн з Китаєм. З завершенням Вашингтонської конференції закінчилася фаза становлення нової міжнародної системи.

По-сьоме, у цілому Версальський та інші договори стали основою післявоєнної системи мирного врегулювання¹⁰. Вони змушені були враховувати положення та засади ленінського Декрету про мир від 25 жовтня 1917 р. і базувалися на основі так званих «14 пунктів» Вудро Вільсона, що знайшли відображення у посланні американського президента конгресу від 8 січня 1918 р.¹¹. Ними передбачалося таке: відкриті мирні договори; свобода судноплавства; усунення економічних бар'єрів у торгівлі; встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; справедливе врегулювання колоніальних питань; визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначити свій політичний розвиток і національну політику, вступ у «співтовариство вільних націй»; визволення і відновлення Бельгії; повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; уточнення кордонів Італії відповідно до національних ознак; надання автономії народам Австро-Угорщини; визволення від німецької окупації території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; самостійне існування турецьких і автономія національних частин Османської імперії; створення Польської держави; проголошення утворення Ліги націй.

По-восьме, прийняті в Парижі та Вашингтоні рішення вийшли далеко за межі однозначно державоцентричних означень Вестфальської та Віденської доби міжнародних відносин¹². Донедавна провідні держави або переформатовані імперії, які формально зазнали поразки в Першій світовій війні (наприклад, уже республіканська Веймарська Німеччина, владні представники якої змушені були підписати принизливі умови Версаль-

---

¹⁰ Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / наук. ред. С. С. Троян. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 296 с.

¹¹ Великі держави у Світовій війні 1914–1918: протистояння ідей і дипломатій: монографія / наук. ред. С. С. Троян. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2020. 152 с.

¹² Troyan S., Nechaieva-Yurichuk N. Evolution of the Westphalian Order under the Influence of the World Wars: Historical and International Relations Aspects // *Codrul Cosminului*. Vol. 26. No. 1. July 2020. P. 187–206.

ського мирного договору 28 червня 1919 р., що сприяло швидкому розповсюдженню ідеї реваншу) чи завершили її сепаратним миром (наприклад, уже більшовицька радянська Росія, яка була відсторонена від реальної участі в роботі мирних післявоєнних форумів у Парижі та Вашингтоні) практично на деякий час перетворилися в держав-ізгоїв. Це мало негативні й на перспективу — дестабілізуючі наслідки як для нової системи міжнародних відносин, так і для всього майбутнього світопорядку. У результаті з неймовірною точністю справдилися крилаті слова верховного головнокомандувача військ Антанти фельдмаршала Фердинанда Фоша про Версальський мирний договір держав з Німеччиною: «Це не мир, а перемир'я на двадцять років».

По-дев'яте, новим явищем, не притаманним попередній епосі європейського Нового часу і практиці Вестфальського світопорядку, стало прийняття в рамках роботи Паризької мирної конференції та реалізація рішення по створенню першої універсальної міжнародної міждержавної організації глобального типу — Ліги Народів. Саме вона покликана була стати тією міжнародною інституцією, яка б ефективно координувала, направляла і очолювала роботу світового післявоєнного співтовариства по недопущенню нової глобальної воєнно-політичної катастрофи. Компонентом Версальського та всіх інших договорів був статут Ліги Народів, головними органами якої визначалися Асамблея і Рада. Кожний член Ліги мав у Асамблеї один голос. Рада складалася з постійних членів (основні союзні держави) і чотирьох непостійних, яких призначала Асамблея. Усі рішення Асамблеї і Ради приймалися одноголосно. Члени Ліги Народів брали на себе зобов'язання поважати державний суверенітет і не застосовувати зброю у міжнародних конфліктах. Провідну роль у Лізі з самого початку стали відігравати Англія і Франція, проте Сенат США відмовився ратифікувати Версальський договір у зв'язку з їх небажанням вступати до Ліги Народів. Відзначені вище хибні в Версальсько-Вашингтонській системі мирних договорів вкупі з неучастю США як держави-засновниці та найпотужнішого міжнародного актора в роботі Ліги Народів значно обмежили її можливості в практичній реалізації

головних завдань і утриманню стабільності та міжнародної безпеки в регіональному і глобальному вимірах. Показово, що саме Європа стала геополітичним простором, на арені якого 01 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна.

Перша світова війна й особливості внутрішньополітичної ситуації та міжнародної діяльності України

Загострення міжнародних відносин у кінці XIX — на початку XX ст. і Велика війна 1914–1918 рр. вчоргове актуалізували «українське питання» у конфліктогенній сфері протистояння і боротьби великих держав¹³, які напередодні та під час глобального конфлікту намагались посилити свої позиції та розширити сфери геополітичних впливів. Перша світова війна призвела до кардинальної трансформації європейського геополітичного простору і всього системного виміру міжнародних відносин. Дезінтеграція і розпад Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій призвели до створення низки нових держав у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі.

У цих умовах Центральна Рада як представницький орган українського народу започаткувала процес відновлення та інституалізації Української держави. На основі I Універсалу Української Центральної Ради від 10 червня 1917 р. проголошувалася автономія України у складі Росії та визначалося, що головним джерелом влади в країні є український народ. Другий універсал Центральної Ради від 16 липня 1917 р. задекларував утворення Генерального Секретаріату як виконавчого органу влади, а в його складі одразу розпочало діяльність Генеральне секретарство з національних справ, яке фактично стало прообразом першого зовнішньополітичного відомства України. 22 грудня

---

¹³ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / упорядн. О. Реент; ред. кол.: В. А. Смолій (голова). Київ : «Видавництво “КЛЮ”», 2014. 784 с.; Тро-ян С. С., Киридон А. М. Велика війна 1914–1918: революціонізація Європи і Україна // Україна і Болгарія в історії Європи: зб. наук. праць. Софія–Київ : Інститут історичних досліджень Болгарської Академії Наук, Інститут історії України НАН України, 2019. С. 212–229.

1917 р. на засіданні Уряду УНР був схвалений підписаний Головою Генерального Секретаріату УНР Володимиром Винниченком і Генеральним секретарем з міжнародних справ Олександром Шульгиним «Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ» (саме цього дня з 2000 р. відзначається професійне свято українських дипломатів). Документ визначив обов'язки Генерального секретарства міжнародних справ, зокрема йшлося про здійснення міжнародних зносин держави, охорону інтересів українських громадян поза межами УНР, а також (тимчасово) про загальне влаштування національних непорозумінь в межах УНР.

Водночас розпочалася активна робота над створенням мережі дипломатичних і консульських установ, діяльність яких регулювалася державними законами та нормативними документами. Навесні 1918 р. співробітниками українського зовнішньополітичного відомства було підготовлено проект закону «Про закордонні установи УНР»; у червні 1918 р. прийнято «Закон про посольства і місії Української Держави», в липні 1918 р. — «Закон про українську консульську службу». Розпочали діяльність перші вітчизняні Консульські курси для забезпечення держави дипломатичними і консульськими фахівцями. 22 січня 1918 р. текстом IV Універсалу вперше в XX столітті була проголошена незалежність України. На той час з грудня 1917 р. українська делегація на чолі з Всеволодом Голубовичем брала участь у мирних переговорах у Бресті, де 27 січня 1918 р. підписала перший мирний договір періоду світової війни 1914–1918 рр.¹⁴ Цей договір містив положення про визнання незалежності України, окреслення її кордонів, встановлення дипломатичних відносин УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Мир з Центральними державами став важливим тактичним здобутком дипломатії УНР, оскільки дозволив відновити суверенітет Центральної Ради на території України. Проте в довгостроковій перспективі перетворення УНР на союзника держав, які програвали Першу світову

¹⁴ Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: монографія / наук. ред. С. С. Троян. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с.

війну, стало стратегічним прорахунком України. Підписаний делегацією УНР Брестський мир негативно сприйняли держави Антанти, що не дозволило розраховувати на їх підтримку незалежності України в ході роботи та прийнятих рішень Паризької мирної конференції 1919–1920 рр.

Уряд Української Держави сформував окрему делегацію для мирних переговорів з РСФРР. Переговори відбувалися у Києві з травня до жовтня 1918 р., а російська делегація на чолі з Христіаном Раковським і Дмитром Мануїльським виконувала одночасно функції тимчасового дипломатичного представництва в Українській Державі. Окрім того, Українська Держава започаткувала роботу своїх дипломатичних місій у Румунії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції і низці інших держав, а також прийняла понад двадцять повноважних представників зарубіжних країн (Австро-Угорщини, Болгарії, Грузії, Німеччини, Туреччини, Польщі, Румунії, Фінляндії тощо). В наступні роки мережа дипломатичних представництв України за кордоном була значно розширена, в тому числі й за рахунок діяльності ЗУНР. Відбувалися з'їзди послів і глав дипломатичних місій, з яких найважливішими стали два: у Карлових Варах (1919 р.) та Відні (1920 р.). Делегація УНР взяла участь у Паризькій мирній конференції (де вона активно співпрацювала з дипломатичною місією ЗУНР), одночасно виконуючи функції тимчасового дипломатичного представника України у Франції. Українській Державі як спадкоємиці УНР вдалось не лише зберегти правосуб'єктність у міжнародних відносинах, але й значно розширити зовнішньополітичні зв'язки. Було встановлено дипломатичні відносини з 12-ма державами, у цілому де-факто і де-юре Україну визнали 30 держав світу, за кордоном відкрито 50 консульств різних типів.

Прихід до влади Директорії та відновлення УНР синхронізувалися у часі з погіршенням зовнішньополітичного становища України. Воно було зумовлене початком нового більшовицького наступу, активізацією білогвардійського руху та відсутністю єдиної позиції в керівництві УНР щодо зовнішньополітичної орієнтації. Проте офіційний Київ докладав максимум зусиль

для зміцнення своєї суб'єктності на міжнародній арені та розширення дипломатичного представництва за кордоном. Одним з найбільших досягнень Директорії УНР стало підписання Акту Злуки 22 січня 1919 р. із ЗУНР, що стало яскравим свідченням єдності українського народу, незважаючи на складне геополітичне становище та тривалий період перебування у різних імперіях. Однак версальська система міжнародних відносин не передбачала збереження правосуб'єктності України. Визнання державами Антанти «політики доконаних фактів» призвели до легалізації Східної Галичини як частини відродженої Другої Речі Посполитої, включення Буковини й Бессарабії до складу Румунії та приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Поразка Директорії у війні з більшовиками призвела до остаточної втрати суб'єктності України в міжнародних відносинах.

Водночас із державотворчою і зовнішньополітичною діяльністю урядів УНР, ЗУНР, Гетьманату, Директорії відбувалося формування паралельних державних структур Радянської України в грудні 1917 — березні 1918 рр. Виконання зовнішньополітичних функцій покладалося там на Народне секретарство міжнародних справ, яке згодом було перетворене на Народне секретарство міжнародних справ на чолі з Володимиром Затонським. У січні 1919 р. було сформовано Раду народних комісарів УСРР на чолі з Х. Раковським, який одночасно очолив і зовнішньополітичне відомство радянської України. Уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв, зокрема у Варшаві, Берліні, Празі. Діяльність Наркомату закордонних справ УСРР була спрямована насамперед на розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, вдосконалення внутрішнього законодавства в межах компетенції наркомату, підтримку контактів з представництвами іноземних держав в УСРР. Ситуація кардинально змінилася після утворення в грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Вся сфера зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин України перейшла у підпорядкування союзного центру, а УСРР позбавлялася права на власну зовнішньополітичну діяльність. 20 вересня 1923 р. НКЗС УСРР було офіційно ліквідовано, а вся

сфера зовнішньополітичної діяльності України й інших союзних республік переходила у відання загальносоюзного НКЗС СРСР.

Таким чином, вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави нового типу. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Виникли нові центри сили, яким, хоча й не на тривалий час, але вдалося виробити порівняно стійку систему взаємин між собою. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Загалом, Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин — це світоустрій, основи якого були закладені Версальським мирним договором 1919 р з Німеччиною, договорами з союзниками Німеччини, а також договорами, підписаними на Вашингтонській конференції (1921–1922 рр.). Європейська частина цієї системи (інакше Версальська) значною мірою була створена під впливом політичних та військово-стратегічних міркувань країн-переможниць. Ігнорувались інтересів як держав, що зазнали поразки, так і певною мірою новоутворених країн (9 тільки в Європі). Це робило цю структуру вразливою внаслідок вимог до її перетворення і вдосконалення і не сприяло

довготерміновій стабільності. Відмова США від участі в функціонуванні Версальської системи, ізоляція Росії і антигерманська спрямованість перетворювали її в незбалансовану та не універсальну, що збільшувало потенціал майбутнього світового конфлікту¹⁵. Вашингтонська система, яка розповсюджувалась насамперед на Азійсько-Тихоокеанський регіон, спочатку відрізнялась дещо більшою рівновагою. Але її нестабільність обумовлювали невизначеність політичного розвитку Китаю, мілітаристський зовнішньополітичний курс Японії та ізоляціонізм США.

Геополітичні, інституційні, соціальні, фінансові, ментально-свідомісні результати і підсумки Великої війни 1914–1918 рр. і змістовні внутрішні суперечності Версальсько-Вашингтонської системи післявоєнних договорів суттєво вплинули на зміни Вестфальського світопорядку і початку його трансформації під впливом глобалізації, науково-технічної революції, структурних зрушень у характері та взаємодії міжнародних акторів. Водночас все це спричинилося до встановлення найкоротшого в часовому вимірі етапу міжнародних відносин — міжвоєнного періоду 1919–1939 рр., який став рубіжним в історії Європи і всього людства, завершивши епоху класичного європейського Нового часу і відкривши сучасну нам добу Новітньої історії.

---

¹⁵ Хобсбаум Е. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке. Москва : Издательство АСТ: CORPUS, 2017. 384 с.; Łoś S. «Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił...»: wspomnienia. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej; Warszawa : Muzeum Historii Polski, 2017. 683 s.

2.8. РІЧНА НАЦІОНАЛЬНА ПРОГРАМА УКРАЇНА—НАТО В КОНТЕКСТІ ЕНЦЕКЛОПЕДИСТИКИ

Простір енциклопедистики охоплює наукове вивчення енциклопедій, передусім історії енциклопедичних видань, сучасних паперових і електронних енциклопедій, а також теоретичних і методичних особливостей їх підготовки. Енциклопедистика є міждисциплінарною галуззю, оскільки має різні аспекти досліджень. В Україні за класифікацією наукових напрямів, енциклопедистика є галуззю історичних наук. Дослідження енциклопедистики в Україні з початку XXI століття набуло широкої популярності. Зокрема варто згадати науковців В. Білецького, Г. Гайка¹, М. Железняка², О. Іщенко³, А. Киридон⁴, Р. Кушніра⁵, Р. Пилипчука⁶, В. Смолія, Г. Боряка⁷.

У контексті енциклопедистики поки бракує ґрунтовних студіювань питань національної безпеки в цілому та євроатлантич-

---

¹ Білецький В., Гайко Г. Галузева енциклопедія як важливий етап розвитку наукової дисципліни та її терміносистеми (на прикладі циклу праць із гірництва й геології «Гірнична енциклопедія») // Енциклопедичний вісник України. 2018. Вип. 10. С. 31–38.

² Железняк М. «Енциклопедія Сучасної України» у викликах сьогодення // Енциклопедичний вісник України. 2019. Вип. 11. С. 7–22.

³ Іщенко О. «Енциклопедія Сучасної України» vs. «Вікіпедія»: рівень популярності в українському інформаційному просторі // Енциклопедичний вісник України, 2019. Вип. 11. С. 23–30.

⁴ Киридон А. М. Про підготовку видання багатотомної «Великої української енциклопедії»: співповідь на засіданні Президії НАН України 15 травня 2019 року // Вісник НАН України. № 7. С. 13–19; Киридон А. М. «Велика українська енциклопедія»: інтроспекція концептофери // Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: Збірник матеріалів наукової конференції (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 112 с.; Киридон А. М. Енциклопедична стаття: видова характеристика та основні вимоги // Традиції та новації в світовій енциклопедистиці: Збірник матеріалів наукової конференції (16 листопада 2020 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 53–59.

⁵ Кушнір Р. Фелонюк А. 30-річчя відновлення діяльності НТШ в Україні (здобутки в царині енциклопедистики) // Енциклопедичний вісник України. 2019. Вип. 11. С. 58–64.

⁶ Пилипчук Р. Енциклопедична справа як технологія поширення й пропаганди духовних цінностей держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Вип. 8. С. 29–39.

⁷ Смолій В., Боряк, Г. Сучасна історична енциклопедистка: здобутки і перспективи розвитку // Вісник НАН України. 2015. № 3. С. 44.

ної інтеграції, зокрема. Наша розвідка є спробою торкнутися Річних національних програм (РНП) співробітництва з НАТО у вимірі енциклопедистики. Найпопулярнішим об'єктом енциклопедичних досліджень у світі останнім часом стала «Вікіпедія». В українській «Вікіпедії» чимало статей присвячено взаєминам України з Організацією Північно-Атлантичного договору. Проте ці статті доволі рідко оновлюються. Зокрема, стаття про РНП закінчується ухвалою Кабінетом Міністрів України програми на 2014 р.⁸.

Насправді РНП певною мірою є своєрідною енциклопедією українського дороговказу всебічної модернізації. Рішення Бухарестського саміту Альянсу (2008 р.) з одного боку, були чітким сигналом з боку НАТО щодо майбутнього членства України, а з іншого, — відсували його на невизначений термін⁹. В цьому контексті розроблення й виконання Річних національних програм було значним кроком в практичному наповненні співробітництва. Не отримавши офіційного статусу країни-кандидата, який надає приєднання до виконання Плану Дій щодо членства, Україна отримала можливість здійснювати необхідні практичні заходи з метою отримання членства. Президент України щорічно затверджує РНП та заходи щодо її виконання. Всі Річні національні програми Україна-НАТО змістовно відповідали стандартам Плану дій щодо членства в НАТО. Втім, залишається принципова відмінність, а саме — стосовно відповідальності апліканта та Альянсу за виконання. До реалізації РНП залучаються органи державної влади та неурядові організації. За підсумками виконання чергової РНП Альянс готує оцінку та рекомендації, які враховуються при підготовці РНП на наступний рік.

За президентства В. Януковича було змінено довготривалу політичну лінію, спрямовану на набуття членства в НАТО. За-

---

⁸ Річна національна програма Україна-НАТО. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Річні_національні_програми_Україна_-_НАТО

⁹ Декларація Бухарестського саміту, прийнята главами держав і урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради в Бухаресті 3 квітня 2008 р. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_8443.htm

мість неї на законодавчому рівні була запроваджена так звана концепція «позаблоковості»¹⁰. Правда, змістовне наповнення РНП залишилося спрямованим на досягнення Україною євроатлантичних стандартів в цивільному і оборонному секторах. Проте в 2010–2013 рр. планування, виконання та звітування щодо РНП мало формальний характер. Революція Гідності дала надію на позитивні зміни. Проте, лише в грудні 2016 року було затверджено Положення про розроблення річних національних програм (РНП) під егідою Комісії Україна–НАТО та оцінювання результатів їхнього виконання.

Традиційно Річна національна програма структурно побудована за аналогією з типовим Планом дій щодо членства. Вона складається з п'яти розділів: політичні та економічні, оборонні/військові, ресурсні, безпекові і правові питання.

Перший розділ є найбільшим за обсягом і по суті може вважатися справжньою енциклопедією реформування та модернізації України. Зокрема, йдеться про ключові соціально-політичні та правові реформи, а саме — децентралізацію, реформу виборчого законодавства, запобігання та протидію корупції, боротьбу з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, реформування системи судоустрою, судочинства, прокуратури, пенітенціарної системи, системи пробації, розвиток системи надання правової допомоги, реформування системи державного управління та розвиток електронного урядування, свободу слова та інформаційну політику. Окрему увагу приділено питанням забезпечення національної єдності та підтримки національних меншин, прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Також йдеться про ключові економічні реформи (бюджетну реформу, реформу податкової системи, дерегуляцію та створення сприятливого бізнес-клімату, реформування енергетичного сектору та посилення енергетичної безпеки).

В другому розділі «Оборонні/військові питання» передусім йдеться про реформування сектору безпеки і оборони України. Воно включає здійснення демократичного цивільного контролю

---

¹⁰ Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.

над сектором безпеки і оборони України, створення системи державного гарантування якості продукції оборонного призначення, забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у секторі безпеки і оборони України, соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей. В умовах російської інвазії першочергове значення має реформування Збройних Сил України. Це надскладне завдання передбачає удосконалення системи військового управління та зв'язку, реформування систем матеріально-технічного та медичного забезпечення Збройних Сил України, досягнення технічної сумісності озброєння, військової та спеціальної техніки, підвищення ефективності кадрового менеджменту. Важливими складниками реформування сектору безпеки і оборони України є розвиток Національної гвардії, Національної поліції, Державної прикордонної служби, Державної міграційної служби, єдиної державної системи цивільного захисту України. Принципове значення має реформування Служби безпеки України та розвідувальних органів, розвиток Державної служби спеціального зв'язку та захисту, розвиток Державної спеціальної служби транспорту, Апарату Ради національної безпеки і оборони України, оборонно-промислового комплексу та захист критичної інфраструктури. Розділ «Ресурсні питання» передбачає реформування системи оборонного планування, системи бюджетного планування, системи логістики у секторі безпеки і оборони України та інтеграцію до логістичних систем НАТО.

Четвертий розділ, присвячений питанням безпеки, включає імплементацію адміністративних домовленостей щодо охорони інформації з обмеженим доступом між Урядом України та Організацією Північноатлантичного Договору. Також йдеться про розвиток національної системи захисту інформації НАТО з обмеженим доступом, удосконалення нормативно-правової бази щодо системи охорони інформації з обмеженим доступом, розвиток системи криптографічного та технічного захисту інформації, обмін розвідувальною інформацією, кібербезпеку, співробітництво в галузях організації повітряного руху та безпеки використання повітряного простору, організації судноплавства

та безпеки і охорони суден та портової інфраструктури. В останньому розділі про правові питання пріоритетом у процесі поглиблення співпраці України з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства є гармонізація законодавства України із законодавством держав — членів НАТО у сфері безпеки та оборони, вироблення ефективних правових механізмів забезпечення галузевого співробітництва України з Північноатлантичним Альянсом.

Безсумнівно, пріоритетним завданням залишатиметься діяльність, спрямована на збереження міжнародного консенсусу у наданні підтримки Україні, продовження санкційного тиску на Російську Федерацію до припинення збройної агресії проти України та звільнення тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Особливо варто підкреслити, що РНП після початку російської агресії не містили прямих посилянь на необхідність виконання т.з. «Мінських домовленостей».

Українська держава формує свої власні національні інтереси, свою зовнішньополітичну стратегію, вирішує широке коло проблем, які стоять перед нею в зв'язку з необхідністю європейського та євроатлантичного геополітичного вибору. Від тотожності цього пріоритету національним інтересам, від якості її міждержавних стосунків, особливо з країнами-сусідами буде залежати майбутнє України. Два роки тому до Конституції України були внесені принципові зміни щодо зовнішньополітичного курсу. Зокрема, абзац п'ятий преамбули після слів «громадянської злагоди на землі України» доповнений словами «та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України». В пункті 5 частини першої статті 85 щодо повноважень Верховної Ради додано: «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». В статті 102 зазначено, що «Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в

Європейському Союзу та в Організації Північноатлантичного договору». До функцій Кабінету Міністрів в статті 116 включено забезпечення реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО¹¹.

Альянс має побачити і оцінити реальну політичну волю з боку української влади і суспільства на повноцінну євроатлантичну інтеграцію. В цьому контексті Річна національна програма мала б називатися не «під егідою Комісії Україна — НАТО», а Річна національна програма підготовки до вступу в НАТО (як це вже було в 2009–2010 рр.).

11 травня 2021 р. Указом Президента України №189/2021 була затверджена Річна національна програма під егідою Комісії Україна — НАТО на 2021 рік. РНП Україна — НАТО на 2021 рік є системним документом, який містить опис реформ за відповідними напрямками, визначає їхню стратегічну мету, цілі, пріоритетні завдання, необхідні для забезпечення ефективної планомірної реалізації закріпленого Конституцією України стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Організації Північноатлантичного договору. Реалізація Програми стане ефективною відповіддю на виклики, які постали перед Україною, з урахуванням радикальних змін у світовому безпековому ландшафті, що тривають, а також сприятиме наближенню держави до відповідності базовим принципам, втіленим у Північноатлантичному договорі 1949 р., зокрема політичним, економічним і військовим критеріям.

Протидія збройній агресії Російської Федерації проти України, відновлення територіальної цілісності України, а також захист і відновлення прав громадян України, які постраждали від збройного конфлікту та/або перебувають на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, є пріоритетними завданнями держави Україна. Поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, вплинуло на порядок денний євроатлантичної інтеграції. Голов-

---

¹¹ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

не завдання Програми полягає у мінімізації негативного впливу пандемії на темпи та спектр реформ, що наближують Україну до членства в НАТО, зробивши їх більш планомірними, цілеспрямованими і зорієнтованими на конкретний результат. Окрему увагу у Програмі приділено питанням поглиблення взаємодії з НАТО у рамках отриманого Україною у 2020р. статусу партнера розширених можливостей.

Головний акцент у Програмі зосереджується на зусиллях держави, спрямованих на забезпечення здоров'я, безпеки і добробуту людини як ключового суб'єкта національної безпеки. Людиноцентричність, права, свободи і законні інтереси громадян є у центрі реформ, що впроваджуються.

Провідну роль у питаннях координації діяльності, пов'язаної з підготовкою, виконанням та моніторингом заходів Програми, відіграє Комісія з питань координації євроатлантичної інтеграції України на чолі з Віце-прем'єр-міністром з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України. Суттєву допоміжну роль відіграють інститут національних координаторів співробітництва України з НАТО у відповідних сферах, система тематичних міжвідомчих робочих груп, а також низка ad hoc-робочих груп під егідою Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України. Програма побудована з урахуванням міжнародної методології розроблення документів стратегічного характеру «Управління, орієнтоване на результат», прийнятої у державах — членах НАТО. Це дасть змогу здійснювати ефективний контроль досягнення цілей внутрішньодержавних реформ, фіксацію пріоритетних завдань на рік, а також підготовку та виконання відповідних заходів. Виконання Програми не потребуватиме додаткових витрат із Державного бюджету України та здійснюватиметься за рахунок і в межах бюджетних призначень, передбачених центральним органам виконавчої влади, іншим державним органам, а також за рахунок фінансової допомоги НАТО та окремих держав-членів Альянсу¹².

---

¹² Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна–НАТО на 2021 рік. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1892021-38845>.

РНП 2021 р. структурно побудована так само, як і попередні. Втім має суттєву відмінність. Більшість показників мають бути реалізовані на кінець 2025 р. Стратегічні завдання сформульовано таким чином, що виглядають як вже досягнутий результат у 2025 р. Саме реалізація євроатлантичного покликання дає Україні чи не єдиний шанс зберегти власну ідентичність. Україна має історичні та геополітичні підстави, певне ідеологічне та психологічне обґрунтування подальших кроків, спрямованих на здобуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного Договору.

2.9. УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ У СВІТЛІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

У світі існує чимало місць, які символізують пам'ять про тих, хто стали жертвами загарбницьких планів нацистської Німеччини у роки Другої світової війни. Одне з таких місць — Бабин Яр, урочище Шевченківського району Києва. Тут упровж 1942–1943 рр. німецькими окупантами закатовано, за деякими підрахунками, понад сто тисяч людей різних національностей, зокрема українців, євреїв, ромів, росіян та ін.

З року в рік до Бабиного Яру приходять люди, щоб віддати шану полеглим, а головне — берегти у суспільній свідомості пам'ять про трагічні дні страшної війни. На перший погляд, Бабин Яр мав би стати місцем спокою та скорботи. Адже усіх, хто знає про жакливу трагедію Бабиного Яру, об'єднує біль за невинно убієнними. Однак, вже тривалий час Бабин Яр, а точніше трагічні події, пов'язані з масовими захороненнями в урочищі, збуджують громадську думку, є предметом політичних, а подекуди міжнаціональних та міжрелігійних суперечок. Так, більше чверть століття в незалежній Україні відбувається гостра дискусія з приводу інтерпретації подій, які відбулися в урочищі Бабин Яр у 1941–1942 рр., в тому числі щодо вшанування жертв нацистського терору.

Фактично, існують два непримиренні погляди на трагедію Бабиного Яру. З одного боку, окремі єврейські організації наполягають, що у 1941–1942 рр. у Бабиному Яру відбувся Голокост, а отже Україна і світова спільнота мають трактувати ці події як трагедію виключно єврейського народу. Відтак і концепція вшанування пам'яті жертв має віддзеркалювати історію Голокосту.

Але існує інше бачення цієї трагедії. Оскільки у Бабиному Яру від рук німецьких окупантів загинули не тільки євреї, але й роми, українці, представники інших національностей, не можна цю трагедію трактувати виключно як Голокост, а пам'ять про жертви має віддзеркалювати багатонаціональний характер цього страшного злочину.

Власне, тільки тому, що до цього часу відсутній консенсус в цьому питанні, існують два проекти вшанування жертв Бабиного Яру. Так званий «громадський» проект Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр», який, в основному фінансується московськими олігархами, і державний — Комплексна меморіалізація Бабиного Яру, який здійснюється за підтримки українського уряду та Інституту історії України.

Існує також виключно українській вимір цієї проблеми. У зв'язку зі масованою комуністичною пропагандою, усталеними радянськими стереотипами, українська влада багато років поспіль не могла офіційно визнати, що у Бабиному Яру свій останній притулок знайшли українські націоналісти, зокрема учасники Похідних груп Організації Українських Націоналістів. На жаль, не дають однозначної відповіді на згадану проблему різноманітні енциклопедичні видання, які або ігнорують «український вимір», або згадують про нього обтічно. Скажімо, практично усі російські та єврейські енциклопедичні видання, фактично, навіть не згадують про українські жертви Бабиного Яру. В Україні, якщо згадують, то без уточнення, що йдеться, передусім про українських націоналістів. Тим часом історія вшанування українських жертв Бабиного Яру має власну історію і традиції.

Про українські жертви Бабиного Яру більшість українців дізналася у 1992 р., коли вперше у незалежній Україні відзначено 50-у річницю трагічної і водночас героїчної смерті визначної діячки ОУН, поетеси Олени Теліги та інших учасників похідної групи ОУН, яких німці розстріляли у лютому 1942 р. З нагоди відзначення цієї дати утворено оргкомітет, який мав назву «Головний Оргкомітет для відзначення українських жертв Бабиного Яру» і до складу якого увійшли В'ячеслав Брюховецький, Павло Дорожинський, Іван Драч, Микола Жулинський, Роман Лубківський, Левко Лук'яненко, Павло Мовчан, Дмитро Павличко, Алена Пашко, Євген Пронюк, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Лесь Танюк, В'ячеслав Чорновіл та Галина Шиманська. Згодом до Оргкомітету долучилися Комісія ВР України з питань культури і духовного відродження, газета ОУН «Україн-

ське слово», Спілка письменників України, Український ПЕН — клуб, «Союз Українок» і «Жіноча громада РУХу».

Оргкомітет оприлюднив відозву «Спів над прірвою», у якій зокрема відзначалося, що «нині віддаємо пізню честь і шану українській поетці з когорти тих, кого не оцінили і не зрозуміли через нашу пограбованість і малість, але вічно носили в серці, як щем і біль».

Найперше завдання, яке виникло перед Оргкомітетом, це увічнити українські жертви, зокрема націоналістичного підпілля, у Бабиному Яру. Так виникла ідея встановити Пам'ятний Хрест на честь Олени Теліги та її соратників. Дубовий Хрест, який виготовили у Дрогобичі, здолавши шлях понад 600 км, прибув до Києва 21 лютого 1992 р. Цього дня у Бабиному Яру зібралися кияни та гості столиці, які стали свідками його встановлення і освячення. Пам'ятний Хрест освятив отець Йоан із двома священниками церкви Йоана Богослова УАПЦ. До Хреста покладено вінки і квіти від Організації Українських Націоналістів, Київської міської ради, редакції «Українського слова», Української республіканської партії та інших організацій.

На жалобному мітингу виступили поет Дмитро Павличко, представник Товариства єврейської культури Леонід Фінберг, депутат Київської міської ради Євген Пронюк, голова Союзу українок Атена Пашко, народний депутат України Павло Мовчан, а також брат загиблого у Бабиному Яру редактора газети «Українське слово» Івана Рогача Василь Рогач. Цього ж дня у Будинку вчителя відбувся мистецький вечір присвячений Олені Телізі на якому виступила Ліна Костенко та схвалено звернення до Кабінету Міністрів з пропозицією «увічнити пам'ять про загиблих героїв, встановивши у Києві та Львові пам'ятники і пам'ятні знаки Олені Телізі, Олегові Ольжичу, Іванові Рогачу, Іванові Ірлявському та іншим».

З цього часу щороку 21 лютого о 12.00 біля Пам'ятного Хреста відбуваються різноманітні заходи з ушанування пам'яті Олени Теліги та українських жертв Бабиного Яру.

Пам'ятний Хрест неодноразово намагалися знести, або пошкодити: підрізали, забивали у нього цвяхи, обливали фарбою;

глушилися над меморіальною дошкою на честь учасників антифашистського підпілля ОУН, яка встановлена біля Хреста. 2016 р. з нагоди 110 річниці від дня народження Олени Теліги, у Бабиному Яру встановлено і освячено кам'яний хрест замість дерев'яного.

Окрема «епопея» пов'язана з пам'ятником Олені Телізі у Бабиному Яру. Указ про його встановлення підписав президент України Віктор Ющенко у 2006 р. І тільки 25 лютого 2017 р. на території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» за участі очільників державної влади відбулося урочисте відкриття пам'ятника Олені Телізі. Освятив пам'ятник патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет.

Спробуємо оприаянити маловідомі сторінки історії воєнного Києва, з'ясувати причини української трагедії у 1941–1942 рр., проаналізувати полеміку щодо поховань у Бабиному Яру.

Під час війни столиця Україна була одним із багатьох осередків національно-визвольного руху, який справедливо асоціюється з діяльністю націоналістичного підпілля, зокрема боротьбою Організації Українських Націоналістів¹. На той час ОУН була єдиною політичною і військовою організацією, що ставила за мету відновлення незалежності України. Очевидно, що вона готувалася до війни, мала свою тактику і стратегію. Так, у 1939 р., ще до військових дій на теренах України, у Римі відбувся другий Великий Збір Українських Націоналістів. На з'їзді було здійснено аналіз політичної ситуації в Європі та окреслено політичні напрямні боротьби ОУН. В одній із резолюцій відзначалося: «Українські визвольні змагання всеціло підметні в своїй основі й незалежні від кожночасного укладу міжнародних сил. Ніколи і в ніякій ситуації не піде український націоналізм на компроміси із займанцями України, вбачаючи можливість спільного діяння з тільки з тими народами, що респектують ідею українського державного і соборного визволення»². Цього прин-

---

¹ Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. 36. ст. у 25-ліття ОУН. На чужині, 1955. 447 с.; ОУН: минуле і майбуття. Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. 303 с.

² На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні. 36. ст., спогадів і док. / Зредагував. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Київ : Дніпро, 1994. С. 450.

ципу ОУН дотримувалася упродовж всієї війни. І не лише дотримувалася, а й намагалася активно реалізувати у практичній діяльності. З цією метою керівництво Організації розпочало роботу з підготовки похідних груп ОУН, яким ставилося завдання опанувати громадське і політичне життя України, після того, як німці звільнять її від більшовиків.

Безпосередньо біля кордонів України, а точніше на етнічних її землях — Лемківщині, Посянні, Холмщині та Підляшші розпочався вишкіл провідних кадрів ОУН, які мали вирушити в Україну. Олег Кандиба-Ольжич (один з провідників ОУН) заснував «Комісію Державного Планування», яка готувала низку документів, що мали б регламентувати різні аспекти державного життя на випадок, коли б вдалося відродити державну незалежність. Про серйозність намірів ОУН також свідчить й те, що один з її провідних членів Микола Сціборський опрацював нарис «Проекту основних законів (Конституції) Української держави». Остання визначала устрій та основні принципи функціонування української державності.

Навесні 1941 р. Холмщину, Полісся та Лемківщину відвідав голова ОУН полковник Андрій Мельник. Він зробив останні доручення, що стосувалися відправки похідних груп ОУН.

Перші похідні групи ОУН вирушили в Україну влітку 1941 року одразу ж після початку радянсько-німецької війни. При цьому керівництво ОУН особливу увагу приділяло так званім «Осереднім і Східнім землям», які понад двадцять років перебували під більшовицькою окупацією. Туди направлялися провідні й найкращі кадри ОУН. Загалом на схід вели три дороги. Північна похідна група ОУН йшла шляхом Дубно-Шепетівка-Житомир-Київ-Полтава-Харків. Середня — Проскурів-Вінниця-Умань-Дніпропетровськ-Донбас. Південна пролягала з Вінниці на Одесу та Миколаїв. Рух на Велику Україну очолив О. Ольжич, відомий український вчений і поет, провідний діяч ОУН.

До Києва перші члени ОУН нелегально прибули у двадцятих числах вересня 1941 р., коли ще тут перебували частини Червоної армії. Згодом до Києва прибуло більше сотні україн-

ських націоналістів. Ось як згадує про перші дні перебування в столиці член київської похідної групи ОУН К. Радзевич: «Першою важливою подією, що проходила на моїх очах — це вибухи і початок пожежу, що знищив центр Києва... На хідниках по обох сторонах Хрещатика, видно було гори радіоприймачів, які населення міста здавало на наказ німців, видрукуваний на великих плакатах, розліплених по місті. Нагло перед нами ми побачили стовп чорного диму і вслід за цим почули жакливий вибух, відтак другий. Побачили групи людей, що в паніці бігли в нашому напрямі... Шкла з тріском полетіли на хідники. Так почалася пожежа Києва, що знищила велику і то наймодернішу частину міста»³.

Справді, Київ зустрів українських патріотів багатьма зруйнованими більшовиками будинками, голодом і холодом, який посилювався з наближенням зими. Ситуація ускладнювалася й тим, що німці не були зацікавлені у нормалізації міського життя. А тому основний тягар у відбудові Києва, налагодженню роботи його комунальних служб, забезпечення мешканців продуктами харчування та дровами взяли на себе українські націоналісти, члени похідних груп ОУН.

Вже на четвертий день після зайняття німцями Києва було створено Міську управу, яку спочатку очолив професор О. Оглоблин, а згодом інженер В. Багазій. Саме на плечі останнього ліг важкий обов'язок — відродити зруйнований більшовиками Київ. У жовтні почалися відновлювані роботи. Так про це згадує очевидець Федір Гайовий: «Праця тут кипить жваво, всі горнуть і працюють. Київ місто дуже чудове, однак більшовики лишили на ньому свою печатку. Це — знищення міста взагалі: вулиці й хідники погані й ненаправлювані, фасади домів запуснені й необновлювані, бо населення міста не мало грошей і на мінімальні потреби життя. Чудові київські старовинні церкви також понищені: хрести й бані порозвалювані, а церкви перемінені на приватні доми, або на клуби... Тепер всі церкви очищуються від більшовицького барахла й в скорому часі будуть по-

---

³ На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні. 36. ст., спогадів і док. / Зредагував. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Київ : Дніпро, 1994. С. 128.

вернені українському народові. Вже в Андріївському соборі на крутому березі Дніпра відбулося святочне висвячення собору й відбуваються в ньому щодня Служби Божі при масовій участі народу»⁴.

У листопаді розпочалося навчання у київських школах. Загалом було відкрито понад 70 загальноосвітніх шкіл і 30 гімназій. Відновилося навчання у Свято-Володимирівському університеті. При цьому слід підкреслити, що усі школи та вищі навчальні заклади забезпечувалися кваліфікованими українськими кадрами. Ось як про це писалося на шпальтах газети «Українське Слово», яка виходила на той час у Києві: «4 листопада розпочалося навчання в українських загальних (семирічних) школах м. Києва. Умови воєнного часу не дали змоги раніше розпочати навчання. Адже потрібно було забезпечити школи паливом, відремонтувати пошкоджені більшовиками будинки, дібрати відповідні кадри вчителів і опрацювати нові навчальні програми. Остання справа була особливо тяжкою і відповідальною, бо більшовицька «ідеологія», що засмічувала усі шкільні програми і до нитки просякала всі підручники, настільки чужа й ворожа кожній культурній нації, що остаточне викорінення її є справою негайною і доконечно потрібною.

Українська національна школа, що гуртується на засадах виховання молодого покоління на здорових націоналістичних основах, вимагає нових форм роботи, нової методології у викладанні всіх дисциплін. Гнилий советський «інтернаціоналізм» і облудний сталінський «демократизм», що становив альфу і омегу комуністичної моралі, мусить поступитися перед прищепленням почуття національної гідності і загальнолюдської моралі, властивій кожній порядній людині.

Українська молодь мусить виховуватися на зразках героїчного минулого свого великого народу, знати його історію, знати і вивчати велетнів української культури в їх справжньому, непокаліченому совєцькими коментаторами вигляді. Завдання, що стоїть перед вільною українською школою, вимагають гли-

---

⁴ На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні. 36. ст., спогадів і док. / Зредагував. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Київ : Дніпро, 1994. С. 191.

боко продуманого підходу до реалізації їх, вимагають нових методів і поглибленої роботи наукових інституцій протягом довгого часу, до остаточного розв'язання цих завдань і втілення їх у життя.

Зараз закінчено складання програм з усіх дисциплін, крім історії й української літератури. Ми відвідали кілька шкіл і з задоволенням бачили чисто прибрані й напалені шкільні приміщення, добре дібрані колективи вчителів і святково зодягнених учнів. Початок навчання у вільній новій школі — справжнє свято для українських школярів і українського суспільства. Діти чекають від вільної школи нових настанов, ґрунтовних знань і справжньої допомоги у майбутньому самостійному житті.

Всього в Києві є 67 загальних шкіл — семирічок, 4 чотирилітки і 24 гімназії, з них 10 чоловічих і 14 жіночих. Крім того мають бути відкриті спеціальні професійні школи, що будуть готувати фахівців середньої кваліфікації. Гімназії і професійні школи розпочнуть навчання пізніше, бо відповідні програми для них ще не повністю опрацьовані. При кожній загальній школі відремонтовано кухню і їдальню для гарячих сніданків. Відділ постачання має ближчими днями забезпечити школи необхідними продуктами.

Відділ освіти Міської управи провів велику роботу щодо підготовки шкіл до початку навчання. Але ще багато важливих завдань стоїть перед ним. Українська нація вимагає від нього ґрунтовної наполегливої праці в справі національного виховання молоді. Побажаймо ж широкого розквіту рідній школі, вогнищу української національної культури»⁵.

У кооперативних формах відроджувалося приватне підприємництво та профспілковий рух, зокрема було засновано Всеукраїнську кооперативну Спілку та профспілку. На культурній ниві окрім Спілки Письменників, діяли Спілка Образотворчих Мистців, Спілка Музик, Спілка Лікарів і Медичних Працівників, Спілка Інженерів тощо. Для координації церковного життя було створено Церковну раду Української Автокефальної Пра-

---

⁵ Українське Слово. Київ. 1941. 5 листопада.

вославної Церкви. Досить плідною була робота Українського Червоного Хреста, який опікувався полоненими українцями та надавав посильну матеріальну допомогу українській інтелігенції. Значна увага приділялася молоді. Зокрема було засновано мережу молодіжних організацій спортивного товариства «Січ», яке вело роботу з фізичного та патріотичного виховання молоді. ОУН таємно залучала до співпраці українських військовиків. З цією метою було засновано військовий клуб ім. гетьмана Полуботка.

Атмосферу того часу, проблеми, які доводилося розв'язувати у Києві добре передає стаття «День у Міській управі», що була опублікована у вже згадуваній київській газеті «Українське Слово»:

«Проходить другий місяць вільного життя в українській столиці. Десятки тисяч свідомих громадян щодня прилучаються до нової праці для відбудови нашого господарства, розвитку української культури. Ініціативні енергійні люди творять і шукають найкращих часів, щоб здійснити великі національні завдання в різних ділянках громадського життя. У своїх шуканнях вони натрапляють на численні труднощі, але не згинають спину. Ідуть до Міської управи, радяться, погоджують свої плани і працюють. У відділах і секціях Міської управи не зачиняються двері від 8 год. ранку до 4 год. по обіді. І весь цей час сповнений роботою.

У відділі промислових підприємств приймають насамперед керівників заводів і фабрик. Це нові люди, що зовсім недавно прийшли на таку важливу роботу. Вони керують підприємствами, що тиждень-два тому були руїнами. А втім багато вже зроблено для відбудови цих фабрик і заводів. Одне за одним стають до ладу підприємства, вже є їх перша продукція. На 40 міських підприємствах організовані робітничі колективи, призначені керівні працівники. 50 відсотків усіх фабрик, заводів і майстерень забезпечено сировиною, матеріалами, паливом. Всю готову продукцію взято на облік. Почалася організація торгівлі та обміну між заводами і ринком, на якому все більше з'являється відремонтованих моторів, друкарських машинок, цвяхів, лопат,

цегли, скла, керамічного посуду, іграшок. У відділі і на підприємствах працюють над інвентаризацією майна фабрик і заводів, над складанням виробничих планів.

У секції господарських підприємств заняті налагодженням міського господарства. В Києві зруйновано 20 кілометрів мережі вуличного освітлення по центральних магістралях. Монтери підбирають решти дроту, трасові арматури для монтування. Контора садів і парків готує оранжереї до зимівлі, впорядковує квітникові господарства, збуває їх продукцію, проводить нові насадження у скверах, парках та садах, що були пошкоджені під час війни. Тут важко працювати при цій гострій нестачі транспорту, яка так турбує місто. Але робота не припиняється. Вивозиться сміття, підмітаються площі, базари. Мало ще допомагають конторі керівники будинків. Вони не шукають засобів очистити свої двори, чекають поки контора щось для них зробить.

Безперечний потік відвідувачів бачимо в секціях відділу освіти і культури. Передова інтелігенція всіма своїми силами поринає в творчу працю, щоб проростити зерно нового на рідній українській ниві.

До правничого відділу я завітав о 4 годині і мав нагоду довідатися про все, що зроблено тут протягом трудового дня. Відділ вирішив цей день питання про створення нотаріату в місті, про новий квартирний закон, почав опрацьовувати статут промислової кооперації. Правники не можуть залишитися поза будь-якою громадською справою. Їм доводиться вникати в кожен ділянку суспільного життя. Тож не дивно, що їх праця протягом дня така різноманітна. Поруч з сотнями справ, з якими звертаються громадяни-українці до правників, працівники відділу вирішили цілий ряд завдань щодо створення українського суду і прокуратури. Одним з найважливіших питань, якими займався відділ у цей день, була організація комісії законодавчих передбачень. Ця комісія має виробити матеріальний і процесуальний кодекс, яким користуватиметься майбутній український суд і прокуратура. У нас буде українське національне законодавство, яке рівнятиметься на законодавство передових країн Європи,

що будують у світі новий лад»⁶. Як бачимо, проблеми, що їх розв'язували українці у 1941 р. в Києві мало чим відрізняються від того, що вирішує Українська держава сьогодні.

Окремо слід зупинитися на культурному і духовному відродженні столиці, яке безпосередньо пов'язане з діяльністю визначної української поетеси, чільного діяча ОУН Олени Теліги, яка прибула до Києва у складі перших похідних груп ОУН. Одразу ж активно включилася в організаційну роботу з налагодження повноцінного культурного і духовного життя столиці. Насамперед відшукала у місті відомих київських письменників та організувала Спілку Українських Письменників. Її авторитет у середовищі української інтелігенції був настільки вагомим, що О. Телігу одностайно обрали головою Спілки. Секретарем став поет-закарпатець, член ОУН Іван Ірлявський. Усім членам Спілки були видані посвідчення.

О. Телізі доводилося організовувати не лише культурне і літературне життя, а й дбати про соціальний захист письменників, які інколи не лише не мали умов для творчої праці, а й голодували, часто хворіли. Вона організувала при Спілці їдальню для допомоги найменш соціально захищеним письменникам і поетам. Не раз О. Теліга зверталася до Українського Червоного Хреста з проханням допомогти тому чи іншому письменникові. Щоб реалізувати свої завдання у сфері відродження української духовності, Олена Теліга засновує й редагує літературний тижневик «Літаври». Часопис об'єднав талановиту молодь. На його сторінках друкувалися заборонені радянською владою письменники і поети. Так, до грудневого числа «Літаврів» О. Теліга підготувала матеріали про розстріляних у грудні 1934 року українських письменників: Григорія Косинку, Дмитра Фальківського, Костя Буревія та Олексу Влизька. З «Літаврами» співпрацювали такі відомі постаті як Улас Самчук, Євген Маланюк, О. Ольжич.

Очевидці згадують про О.Телігу не лише як про талановиту поетку й публіцистку, а й вимогливу редакторку. Вона не дозволяла поміщувати на сторінках тижневика будь-які панегірики

---

⁶ Українське Слово. Київ 1941. 25 жовтня.

на честь нової окупаційної влади, дбала про високий естетичний та художній рівень творів, що з'являлися у виданні.

Важливе місце у духовному житті столиці відіграла періодична поява газети «Українське Слово», яку редагував член ОУН, поет Іван Рогач. Газета, що виходила 50-ти тисячним накладом й поширювалася далеко за межами Києва несла правду про мету і завдання українських націоналістів, інформувала людей про останні політичні події, була речником української нації, яка боролася за свою державу. «Національнотворча роля київського «Українського Слова» передусім у тому, що воно ні на хвилину не припиняло пропаганди ідеї української державності. Це було те, що являло пряму небезпеку для імперіалістичної політики Третього Рейху. Редактори це добре собі усвідомлювали. Але вони йшли на пролом. Важливо було зробити в цьому напрямку як найбільше, поки ворог почне свої репресії», — так визначив роль і місце «Українського Слова» в окупованому Києві відомий історик, вчений професор Юрій Бойко⁷.

Активним також було політичне життя столиці. В цьому велика заслуга О. Ольжича, який одним з перших прибув в столицю й фактично був ініціатором та організатором усіх політичних заходів, що їх здійснювала в Києві ОУН та українські національні сили. О. Ольжич вів законспірований спосіб життя, оскільки вважався особливо небезпечним для німецької влади. Не зважаючи на це, йому вдавалося бути у різних куточках Києва, вести переговори з політичними і громадськими діячами, реалізувати задумане. Саме О. Ольжич виступив з ідеєю створення у Києві Української Національної Ради, яка згодом стала важливим державницьким інститутом поневоленої України.

Українська Національна Рада постала на початку жовтня 1941 р. на велелюдних зборах у Києві. Очолив УНРаду професор Микола Величківський. За своєю структурою та політичною спрямованістю УНРада нагадувала Центральну Раду часів Української Народної Республіки. Це символізувало спадкоємність

---

⁷ Бойко Ю. У сяйві нашого Києва. На чужині, 1955. С.15.

державницької традиції. УНРада складалася зі 130 делегатів, які представляли всі українські землі. УНРада не була однопартійною формацією. До її складу увійшли члени різних політичних напрямів: від гетьманців до націоналістів. Керівним ядром стала Президія, до якої, крім професора М. Величківського, ввійшли інженер Антон Баранівський, геолог Іван Дубина і член провуду ОУН Осип Бойдуник.

Установчі Збори ухвалили Декларацію, та Відозву автором якої був О. Ольжич. Було сформульовано основні завдання УНРади, а саме:

- належно репрезентувати український народ перед німецькими чинниками, що перебувають в Україні;
- поборювати більшовицьку пропаганду й агітацію серед населення;
- доступними засобами поборювати більшовицьку диверсію і саботаж;
- виховувати молодь фізично і духовно на добрих громадян;
- утверджувати громадсько-суспільні цінності: розвивати національну культуру і освіту, відбудовувати церковно-релігійне життя, економіку, сільське господарство.

Постання УНРади привітали найавторитетніші на той час українські діячі, серед яких митрополит Андрей Шептицький, колишній президент Карпатської України Августин Волошин та Голова ОУН Андрій Мельник.

У політичному сенсі діяльність УНРади, особливо її київського періоду, мала вагоме значення. По-перше, від часу окупації України більшовиками вогонь національних змагань запалав не тільки в Галичині, а й у стольному Києві; по-друге, був розвіяний міф про нібито цілковиту підпорядкованість наддніпрянських українців їх московським поневолювачам та неготовність сприйняття націоналістичні кличі; по-третє, ОУН у взаєминах з УНРадою продемонструвала не лише визвольну силу, а й великий державотворчий потенціал, який хоч і частково, таки вдалося реалізувати в Україні; по-четверте, драматичний період УНРади підтвердив соборницький характер українських визвольних змагань, їх історичну тяглість.

Окреме місце в українському житті Києва посідає діяльність «Буковинського куреня», який прибув до столиці восени 1941 р. й затримався та до аж до осені 1942 р. Історія «Буковинського куреня», його становлення та боротьба також мають пряме відношення до діяльності Організації Українських Націоналістів. Перед війною Буковина довгий час перебувала під владою Румунії. У 1940 р. внаслідок домовленостей між СРСР та Німеччиною Буковинську землю окупувала більшовицька Росія. Це особливий період в історії Буковини, який позначений жорстокими репресіями з боку радянської влади. Саме тоді Буковину перейменовано у Чернівецьку область в складі УРСР.

Спротив новому окупантові чинила лише ОУН, яка посилила свою організаційну діяльність напередодні радянсько-німецької війни, оскільки вважала, що удар двох диктатур дозволить їй встановити свою владу на теренах Буковини і Бессарабії.

Після початку війни, відділи ОУН перейшли до відкритих сутичок з відступаючими силами Червоної армії та чинили активний спротив румунській окупаційній армії, яка, як союзник Німеччини, вдерлася в Україну. У наслідок таких дій у багатьох містах і селах встановлювалася українська влада. Однак на допомогу румунам прийшли німці. Це змусило Провід ОУН віддати наказ про реорганізацію бойових відділів ОУН. Зокрема, було сформовано три бойові групи: Чернівецьку під проводом сотника Петра Войновського, Підкарпатську, під керівництвом Дарійчука (псевдо Сокіл) та у містах Вижниці та Кіцмані. Згодом усі групи об'єдналися у «Буковинський Курінь», який очолив П. Войновський. До складу Куреня входило близько трьох тисяч осіб переважно молодого віку, які вирішили боротися за визволення України, а свою діяльність вважали початком творення майбутньої української армії.

За наказом проводу ОУН «Буковинський Курінь» вирушив до Києва. Шлях пролягав через Бар, Вінницю, Бердичів, Житомир і Білу Церкву. У кожному місті, де буковинці залишалися на ночліг чи відпочинок, вони залишали своїх людей, які мали завдання організовувати осередки українського життя.

В столицю Курінь прибув восени 1941 року. Насамперед, керівництво Куреня в особі П. Войновського, двох старшин та двох підстаршин з'явилося до УНРади. Сотник Войновський від імені «Буковинського Куреня» привітав голову УНРади М. Величковського і присягнув на вірність Українській Національній Раді як єдиноправному репрезентантові українського народу. Процедура присяги відбувалася у піднесено-патріотичному дусі. Ось як про це пише відомий дослідник історії національно-визвольного руху Г. Полікарпенко: «Одного дня в жовтні 1941 р. головними вулицями міста Києва в струнких лавах, з жовто-блакитним прапорами, зі співом патріотичних пісень ішов «Буковинський Курінь». Бойовики, що зазнали гарту буковинського повстання, що передерлися сотні кілометрів, поспішаючи до Києва, досягнули, нарешті, свою ціль. Тепер вони хотіли скласти урочисту присягу на вірність українським визвольним змаганням, українській Державі, Національній Раді. Присяга відбулася в урочистій обстановці у великій залі приміщення Української Академії Наук на розі Володимирівської та Фундуклівської вулиць. Присяги своїй буковинці додержали свято».

Ось як про це згадує сам командир «Буковинського куреня» сотник Петро Войновський: «Про відбуття акту присяги мене попереджено О. Ольжичем та інженером О. Бойдуником в моїй хаті, де вони перебували. Присяга в Академії Наук, де містилося все керівництво Української Національної Ради. А відбувся акт присяги так: на площадці останнього поверху стояли всі члени Конститутанти України на чолі з вибраним головою проф. Миколою Величківським... Почесна сотня на чолі зі мною вмаршовує сходами вгору. На наказ сотенного: «Почесна сотня, струнко, почесь дай!» піднесено прапор «Буковинського Куреня» і я від цілого Куреня склав присягу: «Присягаю в наших святій Києві — нашій столиці в моєму імені і в імені вояків “Буковинського Куреня” Богові і українському народові та Українській Національній Раді вірно служити і життя віддати за українську справу. Так мені, Боже, допоможи!»⁸.

---

⁸Городиський З. Українська Національна Рада. Київ : Вид. Дім “KM Academia”, 1993. С. 35.

У лютому 1942 р. до Куреня приєдналося ще триста галичан та майже дві тисячі наддніпрянців. Буковинці одразу ж взялися до активного національно-державного життя. Частина з них виїхала у суміжні з Києвом області України, оскільки отримала дозвільшення вербувати добровольців у майбутню українську армію. Окремі члени Куреня створили загони української поліції, яка дбала про порядок у Києві. Інші — плідно працювали у Міській управі.

Яскравий спалах національного життя в українській столиці не міг бути непоміченим німцями. Скоро виявилось, що реальний спротив німецькій владі у Києві становлять лише українські націоналісти. У грудні 1941 р. Президія Української Національної Ради звернулася до німецьких чинників за дозволом відзначити у Києві чергову річницю проголошення 22 січня 1918 р. самостійності Української Народної Республіки. Німці не лише не дали дозволу, а одразу ж заборонили діяльність УНРади. Розпочалися масові арешти і розстріли. Першими від рук нацистів у Києві загинула група українських націоналістів на чолі з Романом Бідою. У середині грудня заарештовано групу працівників редакції газети «Українське Слово» Івана Рогача, Петра Олійника, Ярослава Оршана-Чемиринського, І. Кошика, Яків Шумедлу. Перестало виходити «Українське Слово». Натомість з наказу німців з'явилося так зване «Нове українське слово» з виразною пронімецькою спрямованістю.

В очікуванні чергових арештів керівництво ОУН в Києві вирішує відправити із столиці «засвічених» членів ОУН, зокрема Олену Телігу. Однак поетеса навідріз відмовилася покидати Київ: «Я вдруге з Києва не виїду», — заявила вона категорично.

На початку лютого 1942 р. прокотилася нова хвиля арештів і розстрілів. У Бабиному Яру знайшли свою смерть Олена Теліга та її чоловік Михайло Теліга. Там також поховані молоді тіла поета-закарпатця Івана Ірлявського, Івана Кошика, професора Гупала. Від рук німецьких окупантів гинуть інженери Романів та Сиченко, проректор Київської політехніки, учасник визвольних змагань 1917–1919 років Тодот Черидниченко. Голову Київської облспоживспілки Бондаренка німці розстріляли разом з дружи-

ною та дітьми. Лицарською смертю загинув провідний член ОУН Домазар-Діброва, який на стіні камери Лукянівської в'язниці кров'ю написав: «Спливаю кров'ю, але не зраджу тайни друзів».

Історик Сергій Карамаш, старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва вважає, що загалом у Бабиному Яру розстріляно 621 особу — членів ОУН. Тут загинули міський голова Києва В. П. Багазій, голови районних управ міста: професор Махиня, Євген Форостівський з дружиною, Рудь, Чверда, інженер Романов, професор Лазорко. Жертвами німецького терору стали біля пів тисячі членів «Буковинського Куреня». НеТакої ж долі зазнали українські священники і монахині. У Яру знищено Архімандрита Вишнякова та проторірея Павла.

Учасник похідних груп ОУН, відомий громадський і політичний діяч Осип Бойдуник, який брав безпосередню участь у відродженні українського Києва, в своїх спогадах писав: «Коли б хотіти з чимось порівняти те, що німці в 1941–1944 роках коїли в Україні, то сміло можна це представити таким рядом: половецька орда, кіпчацька орда, полчища Андрія Боголюбського, похід Джінгісхана, петрівсько-катеринські пожари і «прибирання к рукам», ленінсько-дзержинські «м'ясорубки ЧК», сталінсько-хрущовські нищення духовно-культурної верхівки і голодова акція в Україні і тевтонсько-гітлерівське розбишацтво у відношенні до українського народу і України стоять в одному ряді. Хто кого перевищив у нищенні — про це скажуть історики»⁹.

Уже з висоти часу відомий літературознавець, соратник О. Ольжича Олег Лашенко цей кривавий період в житті українського Києва схарактеризував так: «Зназовні трагедія лютого 1942 р. може видаватися лише епізодом війни, коли потоками точено українську кров, проте, коли розкриємо цю трагедію, то побачимо, що вона — одна з кривавих вершин не тільки нашого культурного процесу, але й усього спротиву за останньої війни.

---

⁹ Бойдуник О. На переломі. Париж : Націоналістичне видавництво в Європі, 1967. С. 102.

Лютим 1942 року зновні замикається київський період організованої боротьби українського націоналізму»¹⁰. Бабин Яр — останнє місце спочинку українських героїв, які в роки Другої світової війни у стольному Києві виборювали незалежність України.

---

¹⁰ Самостійна Україна. Чикаго, 1985. С. 12.

РОЗДІЛ III:

**УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЄКТИ:
КОНТЕНТ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

3.1. «ЗНАЧУЩИЙ ІНШИЙ»: «ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ПРОСТОРІ

Осмислення складних теоретичних і практичних питань в умовах сьогодення увиразнюється в парадигмі синергетичного розвитку міждисциплінарних взаємодій. Це потребує зміни формату, збагачення методології досліджень, наповнення її інструментарієм міждисциплінарного характеру, за масштабного й усвідомленого використання якого уможливорюється варіативність інтерпретування та способів розв'язання наукових проблем. Важливо усвідомлювати, що міждисциплінарний підхід «не поглинає і посягає на метод кожної з наук, а створює передумови для більш рельєфного, широкого погляду на конкретний предмет (об'єкт) дослідження, прирощує наукове знання щодо вирішення поставлених завдань з вищою результативністю»¹.

Синтез наукових досліджень та імплементація новітніх здобутків суміжних наук є прийнятним і для осмислення теоретико-методологічних проблем у царині енциклопедистики. Простір енциклопедистики потребує найширшого використання потенціалу міждисциплінарного підходу, міждисциплінарної методології, оновлення, доповнення здобутками споріднених наукових шкіл — соціологічних, філософських, політологічних, філологічних, культурологічних та низки інших. Актуалізується синтез наукових досліджень, який передбачає подолання вузькопредметних, вузькодисциплінарних розмежувань, потребу оновлення, доповнення здобутками споріднених наукових шкіл (історичних, соціологічних, філософських, політологічних, психологічних та низки інших), взаємопроникнення і взаємозбагачення методологічних принципів і підходів та імплементацію їх у практику енциклопедичних досліджень.

Міждисциплінарність розглядаємо як запозичення і перетікання підходів і методів різних наук (дисциплін). У пропонованому сюжеті задіяно потенціал міждисциплінарного підходу,

---

¹ Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності // Соціальна економіка. 2014. № 1–2. С. 79.

зокрема інструментарій психологічної науки імплементовано до царини енциклопедистики з метою увиразнення ролі «Великої української енциклопедії» в царині енциклопедистики.

Термін «Значущий Інший» (англ. significant other) запозичено з психології. Його запропонував і запровадив в психологічній науці американський психіатр Гаррі Стек Салліван (Sullivan, 1892–1949 рр.) у 30-х роках ХХ ст. «Значущим Іншим» може бути людина (найчастіше — з безпосереднього комунікативного оточення), думка якої важлива і впливова, транслює певні цінності і життєві смисли тощо. Значущою може стати тільки така авторитетна особа, яка є транслятором соціальних норм для особистості й виконує функцію формування «образу Я» для неї, вибору ціннісних орієнтацій. «Значущого Іншого» можна також розглядати як суб'єкта ситуатійного впливу. При цьому взаємодія суб'єктів може бути ефективною лише за умови, якщо учасники цієї взаємодії є взаємно значущими / важливими один для одного та поважають один одного. Йдеться про прагнення розуміти індивідуальність іншого об'єкта. В протилежному випадку ігнорування «Значущого Іншого» призводить до спотворення оцінок, порушення комунікації, нівелювання взаємодії тощо. Важливо врахувати: упродовж часової дистанції система оцінок і цінностей може змінюватися, а відповідно можуть з'являтися різні «Значущі Інші».

Увиразнення «фігури» «Значущого Іншого» логічно потребує аналізу простору енциклопедистики з точки зору генези (зародження і розвиток власних ідентифікаційних маркерів). «Значущий Інший» оприсутнюється у взаємодії, інтерналізації, диференціації, узгодженості характеристик, компаративістиці тощо. Відтак у широкому контексті «Значущим Іншим» в просторі енциклопедистики можна вважати такі видання:

- 35-томна «Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтв і ремесел» (*Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*) Д. Дідро і Ж. Д'Аламбера (1751–1780) — одне з найвідоміших універсальних довідкових видань і пам'ятка культури ХVIII ст., що стала своєрідною квінтесенцією й візитівкою гуманітарного знання доби Просвітництва;

- «Британніка» (Encyclopaedia Britannica), яка впродовж ХХ ст. перетворилася на один із найвідоміших зразків і стандартів універсальної енциклопедії;
- «Американа» (Encyclopedia Americana, видається з 1829 р.);
- французькі довідники видавництва «П. Ларусс» (Éditions Larousse),
- енциклопедичні словники «Енциклопедія Брокгауза» (Brockhaus Enzyklopädie) укладеної німецької фірми Фрідріха Арнольда Брокгауза, «Енциклопедичний словник» (Энциклопедический словарь) акціонерного товариства «Ф. А. Брокгауз — І. Ефрон» та ін.

Завдяки цим енциклопедичним проектам творилися певні традиції і моделі систематизації та представлення Знання в просторі енциклопедистики².

Власну традицію енциклопедистики має й українська соціогуманітаристика. Її витоки сягають, щонайменше, кінця ХІХ — початку ХХ ст., коли з'явилася низка проектів і перших потуг систематичного представлення гуманітарного й історичного знання про Україну. Передусім до таких спроб варто віднести відоме видання «Український народ у його минулому й сьогоденні» (Украинский народ в его прошлом и настоящем; Санкт-Петербург/Петроград). Однак його вдалося реалізувати лише частково (побачили світ т. 1 (1914) та т. 2 (1916) за редакцією Ф. Вовка, М. Грушевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського і О. Шахматова). До видання увійшли узагальнюючі нариси з історії України, українознавчих студій, антропології, етнографії, географії, демографії, права тощо³.

Всі подальші спроби створення енциклопедичних проектів (розглянемо їх на історіографічному доробку вітчизняних до-

---

² Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2015. № 3. С. 44.

³ Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2015. № 3. С. 45.

слідників⁴) каталізували розвиток національної енциклопедистики. Перша спроба підготовки національного енциклопедичного видання прийшла на межі 1930-х рр., була ініційована тодішнім народним комісаром освіти М. О. Скрипником і змотивована, швидше за все, появою у 1930 р. на львівських теренах першого тому «Української загальної енциклопедії»⁵. Редакція «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) складалася з редакційної колегії, головного редактора та двох його заступників, ученого секретаря, редакційного бюро (робочого органу редколегії), 13-ти редакційних відділів (історії і сучасної політики; національного питання; економіки; філософії і педагогіки; природознавства; точних наук; літератури; мистецтва; мовознавства; права і радянського будівництва; техніки; географії; військової справи), планового відділу (з двома підвідділами — словника та обліку й комплектування), контрольної редакції та бібліотеки. До редакційної колегії УРЕ в різний час входили М. Скрипник (голова), А. Геттлер, С. Косіор, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Р. Левік, П. Любченко, В. Порайко, А. Річицький, А. Хвиля, В. Чубар, І. Шведов, О. Шліхтер, Й. Якір. Головними редакторами видання були М. Скрипник (1930–1933) та В. Затонський (1933–1934), заступниками головного редактора — А. Геттлер,

---

⁴ Фельбаба М. Нездійснений проект: 3 історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Відп. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1999. Вип. 8. С. 362–370; Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. // Укр. іст. зб.: наук. зб. Київ, 2009. Вип. 12. С. 215–224; Борчук С. Друга спроба підготовки «Української Радянської Енциклопедії» (1944— 1947 рр) // Галичина. 2013. С. 115–124; Черниш Н. Репресована енциклопедія: з історії створення першої УРЕ // Укр. інформ. простір. Київ, 2014. № 2; Старовойт С. Українська радянська енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 26–36.; Юркова О. «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ» (УРЕ) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_radyanska_entsiklopediya та ін.

⁵ Старовойт С. Українська радянська енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 27.

А. Річицький, ученим секретарем — Л. Кленович, головою управи (правління) — І. Фалькевич. Було заплановано до 1939 видати 50 томів УРЕ накладом у 30 тис. примірників кожний. 1932 кількість томів була зменшена до 40, а згодом і до 20 томів. Видавався неперіодичний орган головної редакції УРЕ — «Бюллетень УРЕ» (у квітні 1931 — січні 1932 вийшло 3 номери, відп. ред. А. Геттлер)⁶. Проте цьому задуму не судилося бути втіленим у життя. Перший том не пройшов урядову цензуру і був заборонений як «націоналістичний». Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. «Про УРЕ» проєкт був формально «призупинений на рік», а фактично припинений (Детальніше див. наукові розвідки М. Фельбаби⁷, С. Борчука⁸, А. Тищенка⁹, О. Федотової¹⁰).

1930–1935 рр. у Львові вийшла перша універсальна тритомна «Українська загальна енциклопедія» (УЗЕ) за редакцією І. Раковського, яка, за оцінками сучасних дослідників, хибувала на певний суб'єктивізм, недостатню достовірність, здебільшого охоплювала західноукраїнські землі¹¹. УЗЕ містила статті, які укладалися переважно за взірцем німецької енциклопедії Брокгауза; спеціально підготовлені для видання були статті про

---

⁶ Юркова О. В. «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» (УРЕ) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_radyanska_yentsiklopediya та ін.

⁷ Фельбаба М. Нездійснений проєкт: 3 історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Відп. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1999. Вип. 8. С. 362–370.

⁸ Борчук С. Українська радянська енциклопедистка. Скрипниківська доба. (1927–1937 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 18. С. 55–60.

⁹ Тищенко А. О. Джерела української енциклопедистики: перша спроба видання «Української радянської енциклопедії» // Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 47–53.

¹⁰ Федотова О. О. Ідеологічні чистки видавництва «Українська радянська енциклопедія» періоду 1933–1934 років // Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 53–61.

¹¹ Демиденко Т. П. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проєкту УРЕ у 1944–1947 рр. // Укр. іст. зб.: наук. зб. Київ, 2009. Вип. 12. С. 215.

українську культуру, історію визвольних змагань, біографічні довідки про українських державних і громадських діячів та узагальнюючу статтю «Україна».

Як вияв пошуку нової історичної синтези, відображення самоідентифікації СРСР єдиною теоретичною та ідеологічно вивіреною тривалий час залишалась «Большая советская энциклопедия» (БСЭ), перше видання якої вийшло у 1926–1947рр. у 65 томах¹².

Наступна спроба відродження УРЕ відбулася у середині 1940-х років. Цього разу у справі відродження проекту багато залежало від бажання й зусиль особисто Миколи Платоновича Бажана. Очевидно мотивацією були спогади про попередній період співпраці у Вільній академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), духовну близькість до багатьох учасників «скрипниківського» енциклопедичного проекту (допускаємо й інші мотиваційні чинники). Базовою організацією для підготовки енциклопедії М. П. Бажан обрав Академію наук УРСР. Перебуваючи на високій державній посаді, він часто долучався до вирішення проблем АН УРСР, мав добре уявлення про потужний науковий людський ресурс її установ. Резонно було припустити, що такий великий проект може здійснити тільки потужна наукова організація, якою була Академія наук¹³. Відтак, обіймаючи посаду заступника Голови РНК УРСР, М. П. Бажан став ініціатором ухвалення урядової й партійної постанови Ради народних комісарів УРСР та ЦК КП(б)У за № 1441 від 30 жовтня 1944 р. «Про видання Української радянської енциклопедії». Документ зобов'язував Укрдержвидав, Відділ пропаганди та Агітації ЦК КП(б)У подати до 1 січня 1945 р. план видання, штатний розпис та кошторис УРЕ. Цим було визначено основні завдання зі створення енциклопедії. Водночас було затверджено Головну редак-

---

¹² Демиденко Т. П. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. // Укр. іст. зб.: наук. зб. Київ, 2009. Вип. 12. С. 215.

¹³ Старовойт С. В. Українська радянська енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 27.

ційну колегію УРЕ, до складу якої входили провідні вчені: М. Бажан, О. Білецький, О. Богомолець, А. Введенський, К. Воблий, М. Возняк, Ф. Єневич, Г. Костюк, О. Лейпунський, К. Литвин, Д. Мануїльський, Є. Патон, М. Петровський, В. Старченко, П. Тичина. Частина співробітників АН УРСР долучилася до роботи в проекті згодом. Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редакційній колегії УРЕ було передано картотеку, бібліотеку літератури і всі справи створеної свого часу комісії зі складання УРЕ, що зберігалися у Книжковій палаті УРСР. Підготовку видання Укрдержвидав і Головна редколегія УРЕ повинні були почати з 1 листопада 1944 р. Підтвердженням активної участі співробітників АН УРСР у енциклопедичному проекті є розгляд питання про підготовку майбутнього видання на засіданні Президії АН УРСР 17 листопада 1944 р. з висновком зобов'язати бюро Відділів і директорів інститутів надавати всебічну допомогу у роботі редакційної колегії Української радянської енциклопедії. Проект було оголошено масштабним, «націєтворчим», планувалося завершити 20-ти томне видання до 1955 р.¹⁴

Постановою РНК та ЦК КП(б)У № 212 від 9 лютого 1945 р. затверджено план, штати і кошторис видання УРЕ. Фактично за два роки клопіткої праці було проведено масштабну організаційно-наукову роботу з підготовки видання УРЕ: проведені засідання редакційної колегії Енциклопедії, на яких розглядались питання про створення словників УРЕ, до роботи залучено 203 наукових співробітники. Основними здобутками початкового етапу відродження енциклопедистики в УРСР у 1944–1947 рр. стало чітке етапне планування роботи, вирішення питань матеріального забезпечення, розроблення штатного розпису та раціонального розподілу обов'язків співробітників редакції¹⁵. Однак невдала ор-

---

¹⁴ Старовойт С. В. Українська радянська енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 27.

¹⁵ Демиденко Т. П. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. // Укр. іст. зб.: наук. зб. Київ, 2009. Вип. 12. С. 216.

ганізація та брак фінансування стали причинами згортання проєкту в 1947 р.

Водночас поза межами України, фактично паралельно з відновленням діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка, розпочалася підготовка Енциклопедії Українознавства (ЕУ) під редакцією Володимира Кубійовича. Рішення про створення «Енциклопедії українознавства» (ЕУ) було ініційоване 1947 р. Науковим товариством ім. Шевченка, що відновило діяльність після Другої світової війни в Німеччині. У перші післявоєнні роки Зенон Кузеля та Володимир Кубійович згуртували українських науковців на еміграції для створення цієї енциклопедії. ЕУ мала на меті дати об'єктивну інформацію про Україну та український народ, зокрема висвітлити з наукових позицій питання, що замовчувалися або фальсифікувалися в СРСР. Перша частина цієї праці дістала назву ЕУ-1. Вона складається з 3-х томів, що охоплюють за тематичним принципом усі галузі українознавства. На 1200 сторінках (нумерація наскрізна) подано у формі низки наукових статей загальні відомості про Україну, усі аспекти життя країни та етносу (назву території та її народу, географічне положення та межі її земель, адміністративний поділ, фізичну географію та природу, геологію, клімат, рослинний та тваринний світ, населення й демографію, економіку, народне господарство, юриспруденцію, етнографію, мову, історію, культуру, літературу, пресу, охорону здоров'я та спорт, військо тощо). Редакційну колегію цього видання очолювали Володимир Кубійович та Зенон Кузеля, серед авторів — відомі науковці: Наталя Василенко-Полонська, Іван Раковський, Юрій Блохін-Бойко, Святослав Гординський, Василь Біднов, Дмитро Дорошенко, Юрій Шевельов, Іван Зілінський, Григорій Махів, Іван Огієнко, Олександр Оглоблін, Ярослав Пастернак, Василь Сімович, Роман та Степан Смаль-Стоцькі, Дмитро Чижевський, які волею долі опинилися на еміграції.

Друга частина — гаслова, або словникова, енциклопедія (ЕУ-2), що складається з 10-ти томів та доповнюючого т. 11-го. Принцип укладання цієї енциклопедії абетковий, її статті значно коротші, а іноді й зовсім малі, на кілька рядків, однак вона

більш деталізована щодо широти охоплення різноманітних аспектів української історії та реалій часу її творення; включає численні факти й події з різних сфер українського життя від найдавніших часів, а також окремі статті-персоналії про визначних діячів науки, літератури, мистецтва, політики, релігійного, громадського життя, війська, спорту в Україні й почасти поза її межами. ЕУ-2 розширювала, доповнювала, конкретизувала ЕУ-1.

Як ЕУ-1, так і ЕУ-2 мали свої часові обмеження. Перша подавала стан української наукової думки на еміграції кінця 40-х – початку 50-х років ХХ ст., а друга охоплювала події до середини 1980-х років. Окрім того, насамперед через віддаленість від джерел інформації, неможливість користування архівами, довідковою літературою, в ЕУ-2 не було вміщено низку як статей-персоналій, так і статей загального характеру (зокрема про адміністративні одиниці, географічні об'єкти, промислові підприємства). Ще однією з причин відсутності тієї чи іншої статті в енциклопедичному виданні, яка, відповідно до його концепції, мала б там бути, є проблема автора — досить часто важко знайти потрібного фахівця, здатного підготувати енциклопедичну статтю. Зіткнулися з цим і творці ЕУ. Видання ЕУ спонукало керівництво УРСР погодитися на пропозицію діячів української культури щодо видання в УРСР універсальної енциклопедії¹⁶.

Оприлюднена 18 грудня 1957 р. спільна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про видання Української радянської енциклопедії», передбачала поновлення підготовки УРЕ, поклала видання енциклопедії на АН УРСР, зобов'язувала її керівництво протягом місяця скласти загальний кошторис витрат на видання на 1958 р., забезпечити редакцію УРЕ службовим приміщенням. Міністерство культури УРСР мало надати окрему поліграфічну базу з огляду на складність і обсяги майбутнього видання. Ця постанова декларувала також основні завдання ви-

---

¹⁶ Железняк М. Г. Енциклопедія сучасної України — здобутки, проблеми та перспективи // Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 року). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 14–23.

давничого проекту, принципи його підготовки та обсяг. В енциклопедії мали широко висвітлюватися досягнення України в галузі економіки, науки, культури, мистецтва і сама вона мала стати систематизованим зведенням знань і універсальним довідником для широких громадських кіл. Обсяг визначався 15–16 томами по 36 друкованих аркушів кожний; наклад — 100 тис. примірників кожного тому; час підготовки і публікація — протягом 1958–1962 рр. за умови виходу першого том у 1959 р., а починаючи з 1960 р. — по п'ять томів щороку¹⁷.

Відтак, 1957 р. у складі АН України засновано Головну редакцію Української радянської енциклопедії, головним редактором її став Микола Бажан, а галузеві редакції очолили провідні науковці України. Упродовж 1959–1963 рр. видано тт. 1–16 «Української радянської енциклопедії». Тільки до укладання першого тому було залучено 1 054 автори, серед яких було 69 академіків АН УРСР, АН СРСР та галузевих академій, 153 професори і доктори наук, 569 доцентів і кандидатів наук.

У 1965 р. вийшов друком спеціальний систематизований т. 17 «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (1967 як самостійне видання 17-й том вийшов російською, 1969 — англійською мовами). Загалом це видання мало понад 50 тис. термінів-статей, 16 675 ілюстрацій (з них 6 680 — на 432 вклейках і 9 995 середтекстових ілюстрацій), 310 кольорових і 560 середтекстових карт. У кількісному співвідношенні статті з природознавства, техніки та господарства становили 47,3 %; статті з соціально-економічних наук і питань суспільно-політичного життя — 44,2 % (зокрема з літератури і мистецтва — 18,4 %); статті про СРСР (у т. ч. про радянські республіки, краї, області, міста і села) та інші країни світу — 8,5 %. Біографічні статті в усьому виданні становили 25,1 % від їх загальної кількості. Статті, що безпосередньо стосувались України, становили 35,6 % всіх статей УРЕ. Тт. 1–5 вийшли накладом у 100 тис. примірників; тт. 6–17 мали наклад 80 тис.; додатковий том (показник) —

---

¹⁷ Старовойт С. «Українська радянська енциклопедія» та АН УРСР // Енциклопедичний вісник України. 2015. Вип. 6–7. С. 84–89.

30 тис. примірників.¹⁸ Це видання було своєрідним компромісом між владою, що хотіла зробити Енциклопедію знаряддям пропаганди, і більшістю авторів, котрі намагалися якнайповніше висвітлити досягнення українського народу в культурі, науці, економіці. У ній вдалося опублікувати відомості про окремих діячів культури, репресованих комуністичним режимом і замовчуваних у попередніх радянських виданнях. За прикладом УРЕ аналогічні національні енциклопедії видано і в інших республіках СРСР¹⁹. 17-й том першого видання УРЕ, де було викладено в певній системі розлогі й багатогранні відомості про Україну, М. Бажан назвав «детальним енциклопедичним портретом радянської України²⁰».

Друге видання (в 12 т. 13 кн.) виходило друком 1976–1985 рр. (у значно гірших політичних умовах: публікація енциклопедій допускалася лише зі санкції Політбюро ЦК КПРС).

Вихід УРЕ став знаковою подією для всієї української науки та українського суспільства, оскільки відтепер українці стали в один ряд з тими великими націями, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедії не лише власні досягнення упродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації в цілому. Цілком зрозуміло, що виконана в марксистсько-ленінському дискурсі (зі сталінськими «доповненнями»), «Українська радянська енциклопедія» хибувала на численні вади у висвітленні подій і явищ, презентації історичних осіб і сучасників (або їхній свідомій відсутності на її сторінках), що зумовлювалося передусім ідеологічною заангажованістю видання. Але навіть наявність різних недоліків не применшувала значущості цієї

---

¹⁸ Юркова О. В. «УКРАЇНЬКА РАДЯНЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» (УРЕ) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_radyanska_yentsiklopediya та ін.

¹⁹ Железняк М. Г. Енциклопедія сучасної України — здобутки, проблеми та перспективи // Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 року). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 14–15.

²⁰ Черниш Н. І. Видвничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 138; Черниш Н. І. Подвижники енциклопедичної справи. Наукові портрети. Львів : ЛА «Піраміда», 2020. С. 103.

праці, яка стала справжнім провісником майбутньої української енциклопедистики²¹.

Робота Головної редакції «Української радянської енциклопедії» заклала підвалини для майбутньої роботи над іншими глобальними проектами. На базі енциклопедії Головною редакцією УРЕ було впорядковано коротку універсальну енциклопедію суспільно-політичного життя, економіки, науки, техніки та культури — «Український радянський енциклопедичний словник» (УРЕС) в трьох томах. Він вийшов двома виданнями:

Перше видання (1966–1968) українською мовою, накладом 75 тис. примірників. Загалом містив близько 40 тис. статей, в кожному томі понад 1,5 тис. середтекстових ілюстрацій та карт і близько 200 ілюстрацій на вклейках.

Друге видання (1986–1987) українською мовою, накладом 60 тис. примірників. Загалом містив близько 40 тис. статей, в кожному томі понад 3,7 тис. середтекстових ілюстрацій та карт і близько 700 кольорових ілюстрацій та карт на вклейках. Перевиданий російською мовою (1988–1989) накладом 120 тис. примірників.

Продовженням проекту «Української радянської енциклопедії» стали галузеві проекти — «Історія міст і сіл Української РСР» (у 26 т.), «Радянська енциклопедія історії України» (у 4 т.), «Енциклопедія кібернетики» (одна з перших у світі в цій галузі), «Енциклопедія народного господарства УРСР», «Історія Академії наук Української РСР», «Українська сільськогосподарська енциклопедія», «Українська літературна енциклопедія», низка галузевих енциклопедичних словників тощо.

Попри всі зрозумілі недоліки радянських енциклопедій УРСР, викликані ідеологічно-пропагандистською заангажованістю, їхній базовий матеріал, термінологічні словники й численний фактаж стали у пригоді при підготовці нового покоління енциклопедій за умов відродженої державної незалежності України²².

---

²¹ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 463.

²² Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 463, 532–533.

Одним із унікальних реалізованих енциклопедичних проєктів стало видання «Української малої енциклопедії» проф. Є. Онацького (1894–1979), яка вийшла друком упродовж 1957–1967 рр. в Буенос-Айресі (Аргентина) у 8 томах, 16 книгах накладом 1000 примірників²³.

Загалом новітня українська енциклопедистика (включно з енциклопедичними словниками) нараховує більш як 130 назв видань, з яких близько 30 побачили світ за радянської доби, а понад 100 позицій — після 1991 р.²⁴ За часи незалежної України видано галузеві енциклопедії [«Юридична енциклопедія» (у 6 т.), «Енциклопедія етнокulturознавства» (у 8 т.), «Екологічна енциклопедія» (тт. 1–3), енциклопедія «Українська мова», «Музична енциклопедія» (тт. 1–3) та інші], продовжується видання «Енциклопедії сучасної України». Серед галузевих енциклопедій на початок ХХІ ст. вийшли друком: «Енциклопедія банківської справи України» за редакцією В. С. Стельмаха (2001); «Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення, сталого розвитку» А. В. Яцика і В. Я. Шевчука (2006); «Енциклопедія електронних мас-медіа» І. Г. Мащенко (2006); «Енциклопедія законодавства» (2003); «Енциклопедія мембран» (у 2-х т. М. Т. Брика (2005); белетристичного характеру «Енциклопедія морів» Р. М. Короткого (2000), «Енциклопедія моральності» (2003) та інші.

Універсальні та галузеві енциклопедії, створені й видані в Україні у різний час, становлять не лише історичну та джерелознавчу цінність, але й почасти залишаються актуальними в науковому та інформаційному плані.

У цьому широкому енциклопедичному спектрі увиразнимо «Енциклопедію сучасної України», яка замислювалася як третя частина Енциклопедії українознавства (ЕУ-3) і відповідно мала б мати таку ж назву. Ідея створення належить Аркадію Жуковському — іноземному членові НАН України, професору Сорбо-

---

²³ Українська мала енциклопедія : [у 8 т., 16 кн.] / Є. Онацький. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1957–1967.

²⁴ Смолій В.А., Боряк Г.В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2015. № 3. С 56.

ни, довголітньому голові Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Він запропонував зробити «невеличку енциклопедію на 3–4 томи як доповнення до Енциклопедії українознавства», виданої в діаспорі в 1950–1980-х роках під редакцією Володимира Кубійовича. На його думку, енциклопедія мала охопити період 1980–1990-х років, насамперед, роки горбачовської перебудови та перші роки незалежності, й містити статті про всі новітні події та явища, інституції, наукові та мистецькі напрями, а також відомих людей України. На час оприлюднення ідеї про створення ЕУ-3 А. Жуковський входив до складу Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном (КНК), до якого він і звернувся зі своєю пропозицією. Планувалося видати ЕУ-3 до 80-річчя заснування Національної академії наук України (1998 р.). Перший робочий зошит (літера «А») й було підготовлено до цієї дати. Але, як засвідчив досвід, доповнити існуючі енциклопедії (вони — завершений, самодостатній продукт) не так просто. Відтак, ініціативна група вирішила творити абсолютно самостійну багатотомну енциклопедію, що всебічно й неупереджено подала б багатогранний образ нашої країни у XX–XXI ст.²⁵

Наведений огляд становлення енциклопедистики в Україні стверджує в думці про упослідження, інтерналізацію, взаємовплив та генезу енциклопедичного знання (попри незавершений характер інституалізації напрямку). Водночас сучасна доба суспільно-політичного та культурно-історичного розвитку України сформуvala нового читача з його особливими інформаційними потребами, актуалізувала необхідність створення новітньої національної енциклопедії, що уникла б суттєвих недоліків своїх попередників (йдеться, зокрема, про УРЕ) та водночас не втратила кращих традицій і непересічних здобутків видавців з української діаспори, причетних до енциклопедичної справи. Вільною від ідеологічних нашарувань та диктату тоталітарної

---

²⁵ Железняк М. Г. Енциклопедія сучасної України — здобутки, проблеми та перспективи // Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 року). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 14–17.

системи, позбавленою упереджень, замовчувань, цензурування матеріалів, хибних псевдонаукових теорій та несправедливих оцінок і водночас методично досконалою, збагаченою цінними бібліографічними відомостями та численними ілюстраціями — такою очікують побачити нову українську універсальну енциклопедію широкі кола читачів, що з особливою повагою звикли користуватися авторитетними виданнями цього типу²⁶.

Аналіз сучасного стану енциклопедичної справи в Україні оприсутнив нагальність створення універсальної енциклопедії, яка б врахувала досвід попередніх енциклопедичних видань та водночас відповідала стрімкому характеру розвитку мережевого суспільства в умовах глобалізації, була б динамічною, доступною, зручною. Саме з цією метою згідно з Указом Президента України від 2 січня 2013 р. було створено Державну наукову установу «Енциклопедичне видавництво», яка б стала правонаступницею попередньої структури — ДП «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана».

Пріоритетним завданням Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» є підготовка «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) — багатотомного енциклопедичного видання універсального характеру, публікація якого запланована на 2013–2026 роки згідно з Указами Президента України № 1/2013 «Про Велику українську енциклопедію» та № 7/2015 «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії». «Велика українська енциклопедія» — національний широкомасштабний видавничий проект, покликаний систематизувати і сприяти поширенню наукових знань про розвиток людської цивілізації та внесок України у світову історію й культуру. ВУЕ — це багатотомне енциклопедичне видання і водночас — сучасний довідковий онлайн-сервіс, який стане ефективним пошуковим та навчальним ресурсом. «Велика українська енциклопедія», як

---

²⁶ Черниш Н. І. Розвиток енциклопедичного книговидання в українській діаспорі // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 51.

національна енциклопедія універсального характеру, віддзеркалює інтелектуальний потенціал суспільства, оприявнює синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації, репрезентує розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації, виконує місію збереження духовної спадщини, а відтак є важливим засобом узагальнення і примноження культурних надбань країни і має бути справою загальнодержавного значення. Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, мірилом розвиненості відповідного суспільства та його культури, цивілізаційного рівня нації. Як слушно зауважив М. Бажан: «Енциклопедія — це не лише довідкове видання. Це — конденсоване відбиття історії культури того чи іншого народу, його портрет, змальований найголовнішими рисами, його узагальнений упорядкований підсумок»²⁷.

Відтак підготовка «Великої української енциклопедії» вимагає широкого залучення українських інтелектуалів, провідних фахівців (тих, хто працює як на теренах України, так і поза її межами), що уможливить належний фаховий рівень видання. Реалізація цього проєкту сприятиме розвитку наукових досліджень та підвищенню рівня освіти в Україні, популяризації найсучасніших знань серед громадськості.

Станом на 2021 р. вийшли друком перші томи видання. Лише в першому томі «Великої української енциклопедії» вміщено близько 1700 енциклопедичних статей («А-Акц»), понад 1000 кольорових ілюстрацій: фото, малюнків, схем, таблиць, діаграм, понад 35 карт. У підготовці першого тому взяло участь понад 300 провідних науковців України.

Безперечно, при втіленні такого фундаментального видання має бути залучений увесь комплекс накопичених українськими енциклопедистами науково-методичних підходів, що актуалізує потребу ґрунтового дослідження та глибокого осмислення дос-

---

²⁷ Киридон А. М. «Велика українська енциклопедія»: структурно-стильові характеристики друкованої та електронної версій видання // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 97.

віду енциклопедистів, зокрема й діаспори, завдяки яким зарубіжна читацька аудиторія та українці, які мешкають за межами нашої держави, удоступнить масив цінних довідкових відомостей українознавчого змісту.

Отже, у просторі енциклопедистики станом на 2021 р. увиразнилось власне комунікативне середовище та «узагальнені Інші». Осмислюючи роль «Значущого Іншого», можемо говорити про взаємовпливи:

- з одного боку, для «Великої української енциклопедії» таким «Значущим Іншим» є «Українська радянська енциклопедія»;
- з іншого боку, сама ВУЕ претендує на роль авторитетного репрезентанта «Значущого Іншого» в просторі енциклопедистики. При цьому спостерігається інтерналізація об'єктних стосунків у зоні об'єктного енциклопедичного впливу. Зона об'єктного впливу — це зона потенційно можливих змін. Потрапляючи сюди, «Значущий Інший» спроможний здійснювати вплив, водночас зазнаючи резонансу. Перебування в цій зоні впливу узалежене від чутливості суб'єктів/об'єктів, здатності до адаптації, авторитетності, репрезентативності, резонансу та інших чинників.

Смислова рамка увиразнює «Іншування» кількох рівнів:

- 1) рівень загальних репрезентацій у соціумі та в площині енциклопедистики;
- 2) рівень конструювання власних концептуальних стратегій і тактик функціонування «Великої української енциклопедії»;
- 3) рівень стильової презентації/самопрезентації;
- 4) ідентифікаційний рівень (самоідентифікація/ ідентифікація ззовні);
- 5) інституціональна роль.

Творення «Великої української енциклопедії», як і будь-якого енциклопедичного продукту, розпочалось із ґрунтового аналізу підготовлених і оприлюднених раніше видань, творчого і критичного осмислення їхнього досвіду, напрацьованих методик тощо.

«Значущим Іншим» може стати е-ВУЕ, тексти якої, з точки зору знаково-символічної репрезентації культури «є полікодо-

вими багаторівневими утвореннями з варіативною інтерпретацією на основі конотацій, контекстних відношень та набуття знань, характерних для певного соціокультурного простору»²⁸. Перевагами проєкту e-ВУЕ є:

- динамічність, простота оновлення матеріалу, а також висока швидкість, із якою ці зміни передаються користувачам;
- можливість побудови простого і зручного механізму навігації;
- використання можливостей мультимедіа, об'єднання в інтерактивний продукт кількох способів подання інформації: текст, статична ілюстративна частина, динамічна ілюстративна частина та звук; мультимедійні об'єкти поєднуються між собою гіперпосиланнями, відтак видання стає гіпермедійним;
- розвинутий пошуковий механізм;
- можливість переходу за посиланнями до додаткових джерел інформації;
- зручний перегляд інформації.
- інтерактивність тощо.

ВУЕ/e-ВУЕ, як енциклопедичний продукт, вирізняється з масиву науково-довідкових праць особливим стилем викладу — уніфікованим, стислим, позбавленим прикмет авторської індивідуальності. Це обумовлено типологічними особливостями цього виду видань, адже мета енциклопедії — забезпечити читача короткою довідкою. Прагнемо, щоб «Велика українська енциклопедія» стала б зразковою книгою за багатьма параметрами, зокрема й за грамотністю, неухильним дотриманням правописних норм тощо.

Культура енциклопедичного видання є рівнем досконалості енциклопедичного видання. Вона має чотири основні складники:

---

²⁸ Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // *Культура України. Серія: Культурологія*: 36. наук. праць. Харків : ХДАК, 2017. Вип. 58. С. 181; Киридон А. М. Етос енциклопедистики в умовах інформаційного розвитку суспільства // *Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 75.*

- 1) змістова культура,
- 2) дизайн-культура,
- 3) культура навігаційної системи,
- 4) бібліографічна культура.

Змістова культура енциклопедичного видання — це певний рівень довершеності контенту. Об'єктивне оцінювання культури енциклопедичного видання потребує певного обґрунтованого підходу, котрий міг би послідовно використовуватися для предметного та компаративного аналізу різних енциклопедичних продуктів²⁹.

Своєрідним інструментарієм для увиразнення ВУЕ як «Значущого Іншого» є теоретична модель культури енциклопедичного видання. Відповідно до останньої, ВУЕ фокусує увагу на таких складниках:

- відповідність інформаційним запитам аудиторії;
- унікальність контенту;
- достовірність фактичного матеріалу;
- повнота фактичного матеріалу;
- актуальність та швидка оновлюваність інформації;
- стандартизованість структури викладу;
- енциклопедичний стиль викладу, грамотність.

Вагомими складниками ВУЕ/е-ВУЕ є також дизайн-культура, культура навігаційної системи, бібліографічна культура енциклопедичного видання тощо.

Колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» прагне до взірцевої мовно-стилістичної репрезентації текстів, дотримуючись принципу: «зробити працю зразком української мови, піднести мовну культуру на найвищий рівень, усунути невласливі українській мові слова та звороти, а також досягти стислості викладу, точності термінології,

---

²⁹ Крайнікова Т. С. Теоретична модель змістової культури енциклопедичного видання // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 91.

популярності при глибокій науковості та обґрунтованості, максимальної довідковості»³⁰.

З-поміж головних принципів створення «Великої української енциклопедії» — якість; глибина й повнота довідок; персоналіфікація статей: перевіреність фактів і достовірність інформації; україноцентричність тощо.

В електронному виданні (порівняно з друкованим) змінюється не змістове сутнісне наповнення, а в першу чергу, архітектоніка енциклопедії³¹. Особливість матеріального втілення е-видання (е-ВУЕ): розміщена на електронному носії інформації або в мережі Інтернет; наявність гіперпосилань. Створення е-ВУЕ відбувається на основі використання wiki-технології.

Плекаємо надію, що творення «Великої української енциклопедії» об'єднає найкращих інтелектуалів, натхненних ідеєю енциклопедії, і універсальна енциклопедія стане символом національної ідентичності, змістово акумулює історичний досвід і науковий доробок попередників і увиразниться як «Значущий Інший» в просторі енциклопедистики.

---

³⁰ Черниш Н. І. Оприявлення видавничої культури в «Енциклопедії українознавства» // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н. , проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 96.

³¹ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Соціальні комунікації. 2016. № 1 (71). С. 186–187.

3.2. АКАДЕМІЧНА ТА ПОПУЛЯРНА ІСТОРІЯ: ПРОБЛЕМА КОНТЕНТУ ТА СТИЛЮ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

Однією із проблем, яка стоїть нині перед історичною наукою і набуває все більшої гостроти в зв'язку із бурхливим розвитком історичного знання поза професіональним середовищем, є питання її зрозумілості і привабливості для широкої аудиторії. Всі погоджуються з тим, що історія важлива для самоідентифікації людей, що історія — це колективна пам'ять, що якраз знання історії допомагає людині вибудувати свою ідентичність. Але при цьому досить часто виявляється, що уявлення про історію, які конструюються у пересічних громадян поза науковим середовищем, мало співвідносяться з тим, що вивчається в університетах чи школах. Суспільство давно і традиційно диференціює історію на академічну і популярну. У сучасній українській історіографії періодично, як правило спонтанно, виникають дискусії щодо взаємодії, пріоритетності, протистояння наукової (академічної і університетської) історії та її популярної (науково-популярної) версії. Але великого суспільного резонансу такі дискусії не зазнають в першу чергу через відсутність культури дискусій, формалізованих правил їх проведення, порядку підведення підсумків.

Останні десятиріччя в Україні, на жаль, ознаменовані зовсім іншими канонами «інтелектуальних змагань»: політичні ток-шоу, дебати, емоційні дискусії, в яких тема суперечки зовсім не важлива — головне принизити, образити візаві. Така мода на політичні дебати в телеєфірі, принесена в Україну С. Шустером та іншими іноземними «фахівцями», дискредитувала політичне життя в нашій державі, підірвала довіру до політичної еліти. Перенесення таких способів розв'язання суперечок у наукове середовище підриває авторитет науки як суспільного інституту. Вчені-історики, які сформувалися ще під впливом партійного, а згодом державного контролю над історичною наукою, ще й досі відчують тяжіння до «офіційної точки зору», воліють підлаштуватися під політичну кон'юнктуру.

Дуже живучим виявився сталінський вердикт щодо дискусії в історичній науці. ЦК ВКП(б) 14 листопада 1938 р. прийняв постанову «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП (б)». Постанова зобов'язувала звиряти всі історичні дослідження з офіційною історією партії, не «допускати ніяких тлумачень», покласти край сваволі і плутанині у викладі історії, довільному «трактуванні найважливіших питань теорії і історії партії», наявності різних точок зору¹. Найбільшим злом стало те, що популярний підручник — «Короткий курс історії ВКП (б)» — розглядався як еталон для наукової роботи. Тобто популярна історія взяла верх над науковою, академічною історією.

Проблема взаємодії академічної та популярної історії має більш широкий контекст. Йдеться про розвиток фундаментальної науки, теорії і методології історії. Адже в цій площині знаходяться найважливіші світоглядні проблеми історії як науки: питання істинності історичних знань, співвідношення факту і істини («подієва історія»), проблема взаємодії наукових та позанукових форм історичного знання². Ми перебуваємо в ситуації, коли «професор історії не має монополії на історичні знання».

Медійна історія на початку XXI століття стала доконаним фактом. У зв'язку з процесами глобалізації та універсалізації медіапростору в суспільстві численність користувачів інформаційних ресурсів інтенсивно збільшується. Сформувався інформаційно-комунікативний простір історичного знання, який починає грати досить помітну роль у суспільній свідомості. Медійна історія, або контент історичного знання у ЗМІ, розробляється не тільки професійними істориками, учителями історії (особливо в умовах дистанційного навчання із залученням соціальних мереж), але й істориками-любителями, краєзнавцями, студентами, школярами, і за своєю природою є продуктами як для наукового вивчення, висвітлення тих чи інших питань історії, так і продуктами, призначеними для історичної освіти.

---

¹ Сахаров А. Н. Дискусии в советской историографии: убитая душа науки // Советская историография. Москва : РГГУ, 1996. С. 124–161.

² Савельева Н. М., Полетаев А. В. Теория исторического знания. СПб.: Алетейя; Москва : ГУ ВШЭ, 2008. С. 242–258.

У такому різноманітті жанрів і способів представлення історичних знань закономірно і справедливо постає питання про критерії науковості і якості історичного контенту. Високим авторитетом користуються енциклопедії як форма представлення наукових історичних знань. Писані і неписані конвенції в науковому середовищі завжди віддають належне високим стандартам енциклопедично-довідкових видань. Енциклопедія — найавторитетніший і довершений тип довідкової літератури. Основною формою подачі матеріалу та основною одиницею контенту будь-якої енциклопедії є енциклопедична стаття, яка містить гасло (назва статті, реєстрове слово, заголовне слово, термін) та пояснювальний текст, увиразнюється особливою структурою і стилем викладу³. Вимоги до енциклопедичної статті — це і є вимоги, або критерії науковості контенту будь-якої історичної публікації. А вони, за характеристикою А. М. Киридон, є такі: актуальність, композиційна довершеність, компактність та стислість викладу; максимальна інформативність; насиченість фактичним матеріалом; фактологічна точність; вивіреність інформації; об'єктивність викладу; науковість — подання матеріалу з достовірних джерел, урахування сучасних досліджень предметної галузі тощо; подання інформації без індивідуально-емоційного забарвлення, особистих прогнозів, гіпотез тощо; відсутність псевдонаукового, термінологічно перенасиченого стилю; доступність широкому колу читачів за будь-якої складності теми⁴.

Енциклопедія, як і підручники, не є місцем для наукових сенсацій чи апробації авторського бачення проблеми. Вони мають містити консолідовані результати досліджень групи вчених, переважаючого наукового середовища. Компіляція не повинна піддаватися ostracizmu як спосіб залучення робіт попередників до висвітлення проблеми. Навпаки, вміла компіляція (без посягань на плагіат) говорить про знання автором всіх публікацій за темою дослідження і вміння виділяти в них найсуттєвіше і таке,

---

³ Киридон А. М. Енциклопедична стаття: атрибуція, структурні особливості, видові характеристики // Енциклопедія як глобальні медіа: колективна монографія / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 150.

⁴ Там само. С. 151–152.

що відповідає сучасному стану науки. Як і будь-яка наукова публікація, енциклопедична стаття має піддаватися фаховому редагуванню за всіма канонами едитології–прикладної суспільно-інформаційної науки. Авторська редакція в таких випадках є недопустимою. Вимоги едитології в сучасних умовах повинні навпаки, не ображаючи амбіції і високий професіоналізм авторів, посилюватися при підготовці енциклопедичних видань. Адже попереду — важка боротьба зі засиллям в українській мові різноманітних «зашкварів», «хакатонгів», «кейсів», «коворкінгів» та «стратегічних сесій» (а насправді банально традиційних педагогічних конференцій). Подібні «американізми» вже нанесли українській науковій мові більшої шкоди, ніж колись «русизми».

Отже, особливості контенту і стилю енциклопедії дисциплінують історичну науку, попереджують її відрив від широкої аудиторії.

Спроби зробити історію привабливою для людей за межами наукової спільноти призводять до її граничного спрощення і перетворення в популізм. Популізм давно і впевнено дискредитував себе в політичному дискурсі як політика загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами і необґрунтованими обіцянками. Негативні конотації популізм має і в науковому дискурсі — прагнення досягти популярності будь-що, нехтуючи втім числі науковості (доказовість, аргументація, перевірені джерела, подача кількох точок зору та ін.). Популістична, «розкручена» історія перестає бути історією і перетворюється в ідеологію. На перший план виходять ті моменти, які обіцяють ідеологічні вигоди для творців і споживачів такого знання, в той час як факти, які можна вважати негативними, залишаються завуальованими.

З другої половини ХХ ст. відбувається пізнавальний поворот, в результаті якого в науковому співтоваристві формується новий погляд на процес виробництва знань. Починається поступова відмова від застарілих уявлень про «об’єктивне», «істинне» знання. Більш помітну роль грає особистість дослідника. Історик у своєму дослідженні так само є залежним від своїх

суб'єктивних суджень, як і будь-який інший гуманітарій. По-друге, джерела, на які спирається наукова робота, також є необ'єктивними. Таким чином, історик, який «клянеться», що він прагне до об'єктивності і незалежності, працює з упередженим або просто спотвореним матеріалом. Вихід — наукова критика джерел. Зіставляючи різні джерела між собою, роблячи скидку на ангажованість літописців і укладачів архівів, залучаючи до аналізу археологічні (речові) знахідки вчених із інших дисциплін, історик має можливість значно збільшити коректність і точність зібраної фактології. Це дозволяє академічній історії декларувати принципову можливість існування повного і об'єктивного знання.

Зрозумілість і привабливість історичної науки для людей залежить не від протиставлення, а, в першу чергу, від взаємодії академічної науки і популярної історії. Американські історики, професори і блогери, члени найбільшої і найавторитетної у світі громадської організації істориків — Американської історичної асоціації — Вільям Кронон і Дарін Хайтон нещодавно зорганізували дискусію на тему «Академічна історія — вічна нудьга?»⁵. Історики зійшлися на тому, що «якісне історичне знання вимагає ретельності і старанності. Професійні історики наполегливо працюють над тим, щоб не було помилок в знаннях про минуле, а тому піддають нищівній критиці тих, хто допускає неточності при його описанні. Також від історика вимагається не тільки вміти зібрати факти, але й гарно та захопливо їх викласти. Добре написана історія завжди суворо аргументована, ґрунтується на глибокому вивченні архівних джерел, залучена до діалогу із найкращими недавніми працями провідних спеціалістів і враховує спектр можливих інтерпретацій. Професійні історики стежать за роботами один одного, конкурують один з одним у вузько-професійних колах, які з поглибленням досліджень закономірно віддаляються від загального загалу істориків. Формуються нові субдисципліни, які доступні і зрозумілі окремим науковим спільнотам. Всі ці тенденції є наслідком прагнення до

---

⁵ Академическая наука — вечная скука? URL: <http://gefeter.ru/archive/5729>

«якісного історичного знання» і загрожують, як це не є парадоксальним відривом професійної історії від широкої публіки. В. Кронон і Д. Хайтон звертаються до професійної спільноти з одвічним запитанням: як нам, професіоналам, перестати бути нудними? Відповідь дуже проста: не визначати «професіоналізм» занадто вузько. Розмовляти не тільки один з одним. Запрошувати в наше співтовариство всіх без виключення, хто поділяє нашу пристрасть до минулого і хто отримує задоволення від історіографії. Ми всі є вчителями, і ми відповідальні за розповсюдження наших знань зрозумілим людям способом... Потрібно вміти спілкуватися так ясно і захоплююче, як тільки це можливо. Якісна історіографія заслуговує якісної розповіді. І головне: не будемо забувати, що наше перше і найголовніше завдання — оживити минуле для непрофесіоналів, яке інакше будуть вважати сухим, мертвим і нудним.⁶

Саме вчені мають відповідати за залучення публіки до історичних знань. Самі по собі наші праці нікого не зацікавляють, зацікавлювати маємо ми. Невдала аналогія, але дещо можна почерпнути із порівняння з футболом: чим краще грають футболісти, тим більше глядачів приходять на стадіон. Але як і у найбільш народній грі, так і в науці — потрібна інфраструктура: інституції, видавництва, преса, музеї, виставки, історичні реконструкції, презентації тощо. Інфраструктуру для популяризації історичних знань має створити держава, залучаючи, окрім бюджету, приватні кошти, координуючи діяльність громадських об'єднань, різноманітних товариств. У сучасній Україні було кілька спроб розробити і реалізувати програму популяризації історичних знань. Але через політичну нестабільність і недооцінку ролі історичної науки (при одночасному перебільшенні ролі історичної політики, комеморативних заходів) подібних програм (проектів) не було прийнято.

Нині з'явилася можливість скористатися увагою до цієї проблеми з боку найвищої української влади. У день святкування 30-річчя незалежності України президент В. О. Зеленський

---

⁶ Там само.

висловився більш ніж переконливо: «Ми більше ніколи й нікому не подаруємо жодного камінчика нашої історії, не дамо “окупувати” жодну сторінку нашої історії...»⁷. Для реалізації такого амбітного завдання в той же день було підписано Указ Президента «Про День Української Державності», яким передбачено підготовку проекту стратегії захисту, збереження та популяризації історії української державності⁸. Давно назріла необхідність прийняти державну цільову національно-культурну програму ширшого напрямку — популяризації української історії (в тім числі історії державності).

Популяризація історії змушує звернутися до проблеми утвердження в українському суспільстві і науковому середовищі публічної історії. Публічна історія трактується фахівцями як міждисциплінарний науковий напрямок, у фокусі вивчення якого знаходяться процеси побутування історичного знання в суспільстві. В рамках публічної історії деконструюється уявлення про ієрархічну побудову історичної науки. Обидві дисципліни — і академічна історія, і популярна — знаходяться на одному рівні і залучені до створення і трансляції історичного знання, що побутує у суспільстві. Якщо в рамках традиційної історії фокус уваги дослідника націлений на минуле, то «публічний» історик дивиться на минуле через призму сьогодення. Історія і відомості про неї виступають в його очах не як мета, але як інструмент, за допомогою якого аудиторія історичного дослідження конструює власну ідентичність.

Розвиток популярної історії ні в якому разі не означає заниження вимог до наукового рівня публікацій на історичну тематику. Сподіваємося, що українське суспільство на фоні дефіциту великоформатних історичних наративів уже перехворіло міфологізованою історією, невибагливим читивом заангажованих псевдопатріотів. У суспільство треба повернути авторитет вче-

---

⁷ Промова Президента В. О. Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>

⁸ Указ Президента України «Про День української Державності» № 423/2021 від 24.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423/2021#Text>

ного, Національної академії наук України, наукової історії. Вчені, в свою чергу, не повинні мовчати і не пропускати поза увагою і рішучою критикою жодного прояву псевдонаукового невігластва.

Як писати історію для сучасного читача? На це питання теж уже є ствердна, позитивна відповідь. Так як писав свого часу (1989 р.) Орест Субтельний, запропонувавши широкому читачькому загалу досить популярну, але суворо наукову (з мінімумом наукового апарату) книгу «Україна: історія», яка одразу в Україні стала де-факто найпопулярнішим підручником. Книгу й сьогодні читають із задоволенням не тільки фахівці чи студенти, а й пересічні громадяни, які хочуть задовольнити свої потреби в знанні української історії. Про це доказово засвідчив історичний форум до 80-річчя О. Субтельного, що був проведений Інститутом історії України і Українським інститутом національної пам'яті в Дипломатичній академії 16 вересня 2021 р.

Писати історію треба так, як це робить Сергій Плохій — автор тепер уже відомих бестселерів «Брама Європи», «Ялта: ціна миру», «Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу», «Забуті покидьки Східного фронту» та ін. В травні 2019 р. було опубліковано його інтерв'ю з влучною назвою «Я є частиною походу істориків у суспільний простір». Визначаючи нові підходи до історіописання в сучасних умовах, С. Плохій заявив: «Частина істориків позиціонують себе як публічні інтелектуали... Особливо цей тренд помітний у Великій Британії, де досить багато відомих істориків є публічними інтелектуалами, і вони на постійній основі пишуть для газет... В Україні відбувається переорієнтування історичної професії у публічне поле... Але це не означає, що всі історики мають все покинути і коментувати сучасність. Мабуть, ні. Але, безперечно, ми потребуємо більше публічних інтелектуалів з-поміж істориків»⁹. На його переконання, історик має писати науково авторитетно на теми, які цікавлять суспільство, і тією мовою, яку суспільство може розуміти. Історики, які виховані так, що найбільшою цінністю є ака-

---

⁹ Magistra vitas. Розмови про історію з Сергієм Плохієм. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 355.

демізм, мають здобувати повагу і до інших цінностей історичної праці. «Вся ділянка гуманітаристики, — говорив С. М. Плохій, — сьогодні перебуває на стадії, де ми змушені переборювати себе чи традиції, в яких нас було виховано, щоб заходити до широкого читача»¹⁰. Важко не погодитися з такою позицією популярного історика. Сподіваємося, що його ідеї підтримає широкий науковий загал.

---

¹⁰ Там само. С. 356.

3.3. ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (думки та оцінки читачів «Великої української енциклопедії»)

Процес становлення української державності є тривалим, складним, суперечливим і болісним. В Україні досі не сформовано ефективної і по-справжньому демократичної влади, яка необхідна для адекватної відповіді суспільства на нові виклики історії, не розбудовано інноваційної й соціально орієнтованої економіки та належної інфраструктури системи соціального захисту населення. Всесвітня пандемія вірусу Covid-19 ще більш загострила й оголила проблеми та соціальні протиріччя в країні. Усі ці виклики перед Україною висувують на одне з перших місць проблему підтримання загальнонаціональної солідарності, збереження та відтворення духовних і соціокультурних цінностей, серед яких ідея зміцнення державності, формування патріотичних цінностей та соціально-політичної єдності в суспільстві є основоположними.

Протягом пострадянської еволюції стало очевидним, що процес консолідації еліти й народних мас є однією з головних умов виходу країни з системної кризи, яка охоплює всі сфери соціального життя. Проблема полягає в необхідності вивчення підтримки українськими громадянами політичних, економічних, культурних проєктів, що є предметом модернізаційного дискурсу упродовж періоду української незалежності. Як свідчать численні історичні та соціологічні розвідки, проведення ефективної політики модернізації залежить від встановлення справедливого (легітимного) соціального порядку, підтримки інституціональних змін, що ініціювалися та втілювалися правлячими групами, від того, чи вдавалось їм сформувати довіру та позитивний соціальний консенсус. У випадку, коли автономна діяльність еліти не базувалась на визнанні народу, їй не вдавалось змінювати типові ознаки суспільства і проводити успішну модернізацію.

З метою виявлення думок та оцінок читачів «Великої української енциклопедії» щодо основних викликів української дер-

жавності, цінностей громадянства та патріотизму, перебігу соціальних, економічних та політичних трансформацій в Україні та проектів її розвитку, був підготовлений та проведений дослідницький проект «Виклики та перспективи української державності: думки та оцінки читачів «Великої української енциклопедії» (до тридцятиліття української незалежності)».

Завдання проекту:

- оцінити рівень громадянської свідомості та патріотизму серед читачів електронного порталу «Великої української енциклопедії»;
- розглянути, як відвідувачі електронного порталу «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ) оцінюють основні проблеми, характерні для розвитку української державності;
- зафіксувати оцінки відвідувачів порталу «Великої української енциклопедії» основних політичних, економічних та етнокультурних проектів розвитку України, що обговорювались у внутрішньо-елітному модернізаційному дискурсі.

Об'єкт дослідження — думки та оцінки аудиторії електронного порталу «Великої української енциклопедії» щодо основних проблем розвитку української державності. Предмет дослідження — соціальні зміни та проекти розвитку України в оцінках аудиторії електронного порталу «Великої української енциклопедії». Генеральна сукупність вибірки — читацька аудиторія електронної «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ).

Вибіркова сукупність склалася випадково, оскільки контроль за вибором респондентів із боку дослідників був мінімальним. Це були учасники, які долучались до опитування за власним бажанням — під час перегляду інформаційних ресурсів Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво». Для диференціації опитаних читачів за статтю, віком, родом занять та проживання у соціально-демографічному блоці анкети подано відповідні запитання.

Метод дослідження. Анонімне онлайн-опитування — анкетування респондентів-читачів завдяки програмному забезпе-

ченню для адміністрування опитувань Google Docs Editors. Інтерактивну анкету розміщено на порталі e-BUE, на сайті Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво». Інформацію про неї подано також на сторінці установи в соціальній мережі Facebook. Респонденти заповнювали анкету онлайн.

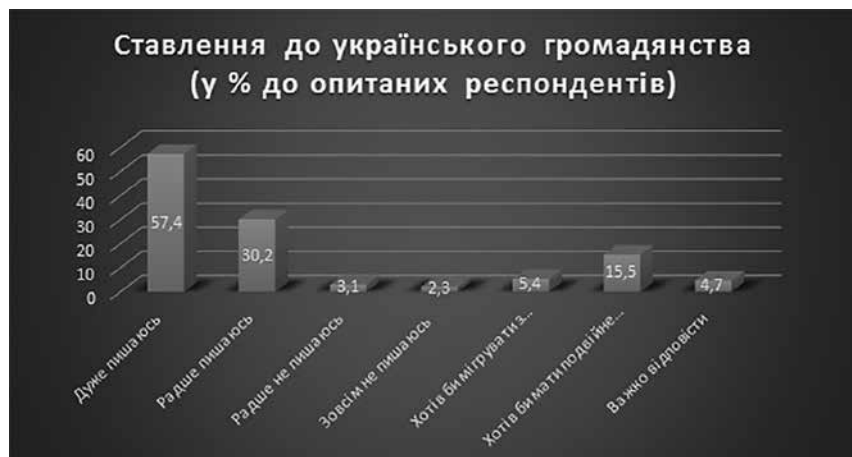
Інструментарій дослідження — стандартизована онлайн-анкета, яка складалась із 3 тематичних блоків питань: «Патріотизм та громадянство», «Проблеми розвитку української державності та задоволеність розвитком її основних інститутів», «Політичні, економічні та етнокультурні проекти розвитку України».

За результатами дослідницького проекту з березня по серпень 2021 р. колективом e-BUE було опитано 130 респондентів. Опитування мало пілотажний характер, його результати поширювались виключно на аудиторію електронного порталу «Великої української енциклопедії». В ньому взяли участь люди різних вікових груп (див. додатки, таблиця 1), різного роду занять, але переважно це студенти та науковці (див. додатки, таблиця 2). За статевою належністю розподіл опитаних учасників — 58,6% жінок і 41,4% чоловіків (див. додатки, діаграма 16).

Результати соціологічного опитування засвідчили, що більшість учасників опитування відчувають гордість за свою належність до української спільноти. Так чи інакше пишаються наявністю українського громадянства 87,6% опитаних; із них варіант «дуже пишаюсь» обрала більшість — 57,4%. Не пишаються українським громадянством — 5,4%; ця частка опитаної аудиторії хотіла б емігрувати з України. Приблизно шоста частина (15,5%) опитаних хотіла б мати подвійне громадянство (діаграма 1).

Результати опитування засвідчили високий рівень громадянської правосвідомості серед респондентів аудиторії e-BUE: майже всі основні громадянські права, на їх думку, є важливими. Особливо високу значущість мають: право на свободу слову, мирних зібрань та асоціацій (73,1%); право на достойний рівень життя (достатнє харчування, одяг, житло) (63,1%); право на творчість, вільний розвиток особистості, а також право на захист честі й гідності (58,5%); право на охорону здоров'я, доступне та якісне медичне обслуговування (56,9%); право на освіту

Діаграма 1

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Діаграма 2

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

(51,5%); право голосу (49,2%). Найменш значущими є право обирати та бути обраним до органів влади (25,4%), право на свободу віросповідання (28,5%) (діаграма 2).

Водночас ставлення до виконання громадянських обов'язків має більш диференційовані результати. Для більшості опитаних найважливішими є дотримання закону і порядку (83,1%); повага прав і свобод інших осіб (70,8%); охорона природи й навколишнього середовища (61,5%); сплата податків (56,9%). Для близько половини опитаної аудиторії важливим громадянським обов'язком є захист Батьківщини (43,8%) і найменш важливим є служба в армії — 9,2%, що свідчить про пацифістські настрої та несприйняття аудиторією примусових форм залучення до військових практик із боку держави (діаграма 3). Інші соціологічні опитування молоді, зокрема студентів КПІ імені Ігоря Сікорського (збір даних проводився протягом 2018/2019 навчального року) також засвідчили, що переважна більшість із них (73,4%) вважають прийнятнішою на сьогодні контрактну службу на добровільній основі в якості способу набору до Збройних сил України. Автори дослідження зробили припущення, що таку позицію можна пояснити бажанням перекласти відповідальність за військовий захист Батьківщини на тих, хто робить це за власним бажанням та за матеріальну винагороду¹.

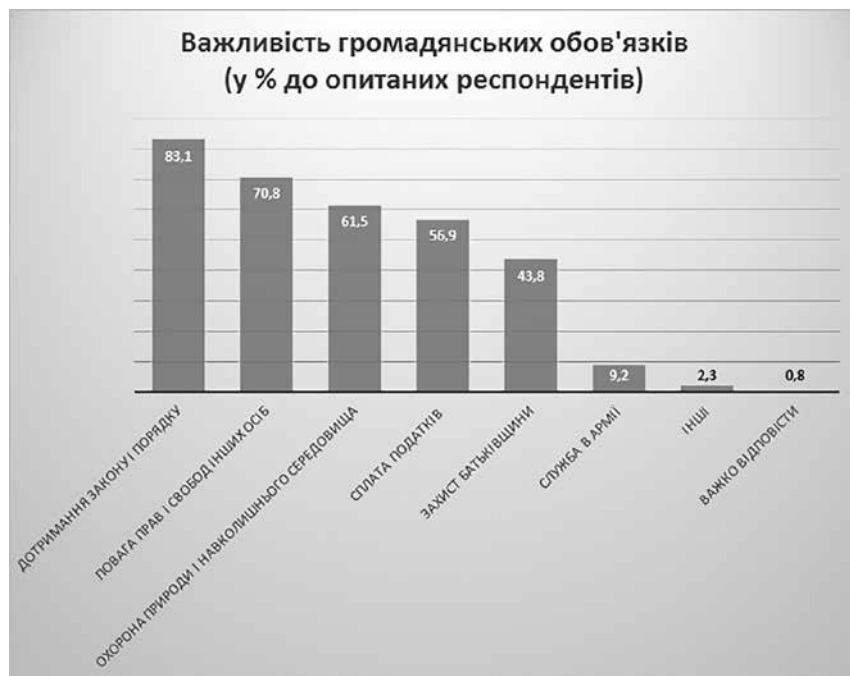
У діаграмі 4 показаний розподіл уявлень аудиторії е-ВУЕ про патріотизм, який у соціологічній літературі визначається основою загальнонаціональної ідентичності, державного будівництва й національної безпеки². У контексті пояснення отриманих відповідей, зауважимо, що в патріотизмі прийнято виділяти емоційну та раціональну складові. Якщо держава дбає про розвиток людської особистості, створює сталий матеріальний базис для нього, інвестує в людський капітал, то й почуття патріо-

---

¹ Автор цієї програми опитування аудиторії е-ВУЕ був також одним зі співавторів соціологічного дослідження, підсумком якого стало написання колективної монографії: Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : Монографія / За заг. ред. Чолій С. В., Перга Ю. М. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 96–97.

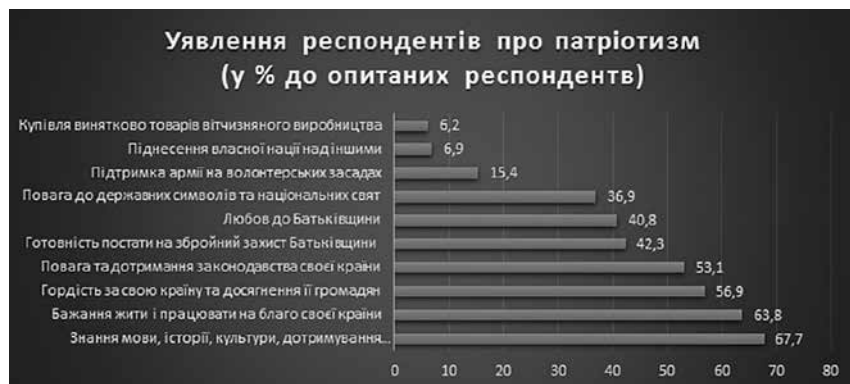
² Єнін М. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій) // Ідеологія і політика. 2018. №2. (10). С. 61–93.

Діаграма 3

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Діаграма 4

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

тизму у її громадян набуває раціональні засади. Важливо, що за таких обставин почуття патріотизму стає не лише результатом задоволення базових, вітальних, матеріальних потреб, але й засобом формування самого патріотизму. З іншого боку, в умовах неспроможності забезпечення задовільних матеріальних умов відбувається її заміщення емоційною складовою: фрустровані життєві потреби реалізуються завдяки емоційно-забарвленим формам патріотизму, що у крайніх його вираженнях можуть перетворитися у націоналізм, екстремізм, тероризм, спроби вивищення однієї нації над іншими. У таких випадках почуття, що покликане єднати націю, бути емоційним підґрунтям соборності держави, може перетворитися на фактор її роз'єднання³.

В одному з досліджень Ф. Зелінський виділяв патріотизм справи і патріотизм слів⁴. Отримані дані свідчать про усвідомлення більшістю респондентами суті патріотизму як патріотизму справи: 67,7% опитаних визначили, що патріотизм полягає у знаннях мови, історії, культури, дотримуванні національних традицій; 63,8% — у бажанні жити і працювати на благо своєї країни; 53,1% — у повазі та дотриманні законодавства. Проте запропоновані альтернативи («Гордість за свою країну та досягнення її громадян» та «Любов до Батьківщини») також досить часто трапляються у відповідях респондентів: 56,9% та 40% відповідно.

Водночас дослідження зафіксувало незначну, але наявну частину переконаних у тому, що патріотизм полягає у вивищенні власної нації над іншими (6,9%).

Аналізуючи рейтинг актуальних для громадян України проблем в оцінках респондентів, спостерігаємо ієрархічність відповідно до піраміди потреб А. Маслоу: від базових, вітальних — до потреб вищих рівнів. Ті проблеми, які гальмують повноцінний та сталий соціально-економічний розвиток країни, учасники опитування вважають найбільш актуальними: корупція (77,7%),

---

³ Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : Монографія / За заг. ред. Чолій С. В., Перга Ю. М. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 95–96.

⁴ Зелінский Ф. Ф. Соперники христианства. Москва : Изд-во: Школа-Пресс, 1996. 416 с.

війна на Донбасі та окупація Криму (71,5%), низький рівень професіоналізму політичних правлячих груп (53,8%).

Однак, зауважимо, що серед найгостріших проблем значної частини опитаної аудиторії виявлено проблему вищого порядку: 40% опитаних визнали, що їх турбує питання морально-етичної деградації суспільства, 36,9% — стагнація розвитку науки (діаграма 5). Також поширеними є відповіді: важка економічна ситуація в країні та безробіття (53,1%); значне соціальне розшарування (нерівність) — 40%; відсутність упевненості у майбутньому — 35,4%; еміграція заробітчан, молоді — 30,8%; правова нерівність, ущемлення прав і свобод та недоступність якісних послуг системи охорони здоров'я — 30%; злочинність — 29,2%; недоступність якісної освіти — 27,7%. Найменш гострими проблемами для громадян України виявились — гальмування процесів євроінтеграції — 23,1% та пандемія вірусу Covid-19 — 14,6% (діаграма 5).

Цінності формують глибинну структуру будь-якої культурної системи. Людська спільнота передбачає наявність спільних стандартів для свого існування. Вони взаємно орієнтують дії та експектації індивідів у суспільстві та їхні «можливі світи» (за висловом М. Поповича)⁵, існуючи як певна упорядкована система. У діаграмі 6 показано розподіл відповідей щодо важливості цінностей опитаних учасників. Найбільш важливими з них серед респондентів є здоров'я (72,8%) та сім'я (72,3%) (діаграма 6). Це свідчить про те, що центром їхнього ціннісного світу є мала група та її благополуччя.

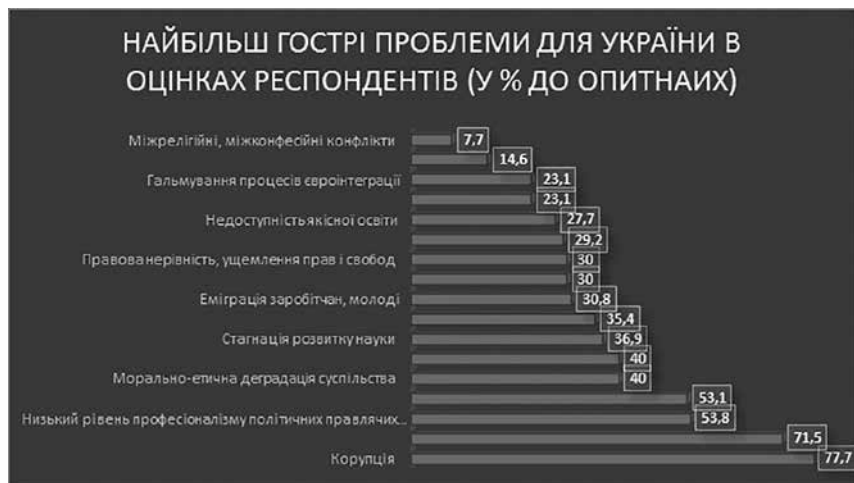
Відзначимо також високу значимість політико-громадянських ідеалів, серед яких п'ятірку найважливіших складають: особиста свобода (55,4%); честь і гідність, повага до особистості (53,1%); мир у країні (50%) (діаграма 6).

За даними соціологічних досліджень останніх років на розвиток таких цінностей вплинули буремні суспільно-політичні події: масовий протестний євромайданний рух, анексія Криму Росією, сепаратизм та війна на Донбасі, загострення соціаль-

---

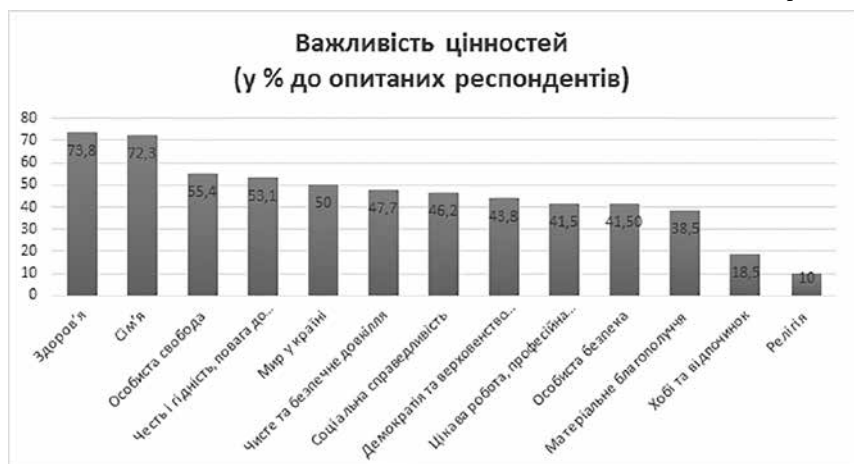
⁵ Попович М. В. Рациональность и измерения человеческого бытия. Київ : Сфера, 1997. С. 73.

Діаграма 5

Примітка: респонденти могли обрати декілька варіантів відповідей

Діаграма 6

Примітка: респонденти могли обрати декілька варіантів відповідей

но-економічних та фінансових проблем⁶. За сприянням державних органів влади та вже інституціоналізованих суб'єктів громадянського суспільства ці цінності можуть стати основою розвитку соціальних рухів: участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, можливість критики й демократичного контролю владних структур, можливість вільно висловлювати власну думку, державна незалежність України, демократичний розвиток країни, відсутність значного соціального розшарування, створення в суспільстві рівних можливостей для всіх.

Механізми ідентифікації з національною спільнотою та формування певного образу держави пов'язані із символічними системами. В уявленнях переважної частини опитаних учасників проєкту маркерами-символами, що асоціюються з Україною, є державна символіка (герб, прапор, гімн) — 83,1%, а також вишиванка-рушник (57,7%), кобзар (55,4%), діячі української культури (49,2%), Карпати та Дніпро (44,6%), національна кухня (40,8%), козак (34,6%). Докладніше розподіл відповідей відображено в діаграмі 7.

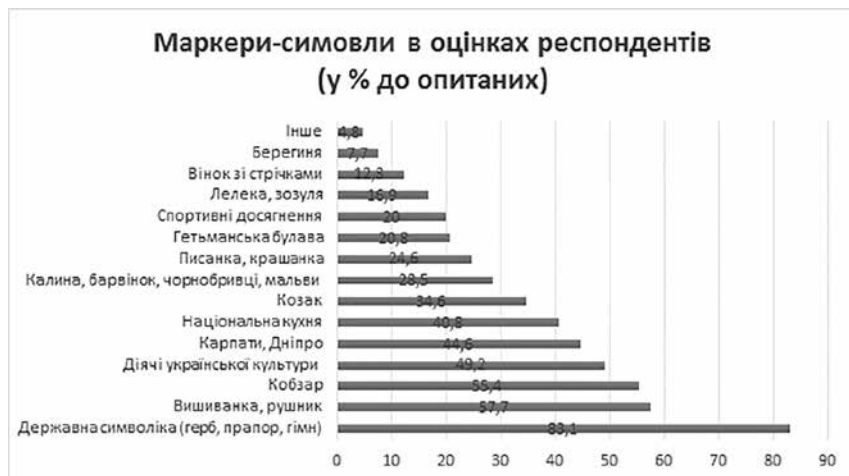
Найшанованішими святами респонденти відзначили День незалежності (78,1%), Великдень (64,8%), Різдво Христове (63,3%) (діаграма 8).

На діаграмі 9 показано розподіл відповідей респондентів на питання щодо основних чинників, які впливають на імідж держави. Як правило, імідж — це цілеспрямовано створений образ за допомогою спеціальних методів, процедур, технічних засобів. Хоча дуже часто він утворюється стихійно. Основними суб'єктами формування політичного іміджу держави є її основні інститути влади: президент та його адміністрація, законодавча (парламент) гілка влади, виконавча (уряд) гілка влади, судова

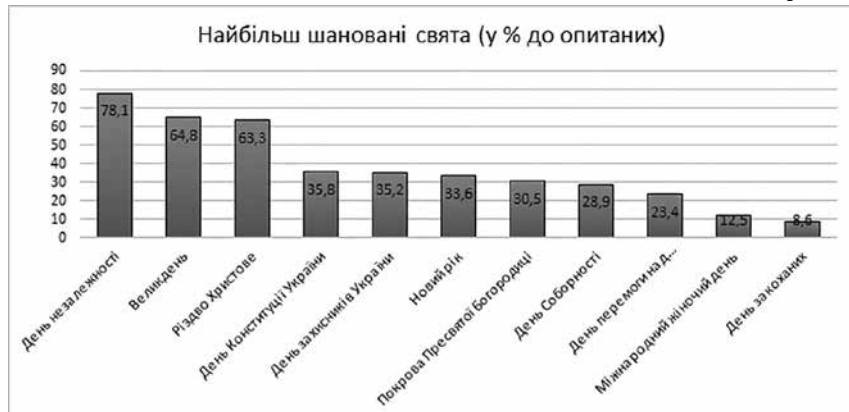
⁶ Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян під час надзвичайних подій 2014 р. // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2014. С. 119–120; Єнін М. Глобальні та локальні проєкції розвитку соціальних рухів в Україні: перспективи після Євромайдану // Українське суспільство: що знаємо, чого не знаємо і чого уникаємо? Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / За наук.ред. Є. І. Головахи та О. Г. Стегнія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. С 94–106.

Діаграма 7

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Діаграма 8

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

гілка влади, політичні партії та політичні рухи, органи місцевого самоврядування. Значно впливають на створення іміджу держави та уявлення аудиторії про світ у сучасному світі засоби масової інформації⁷. У фаховій літературі відзначається вплив природно-ресурсного потенціалу; національної й культурної спадщини; історичних подій, які позначились на розвитку державності; вклад видатних постатей, образ яких нерозривно пов'язаний з історією розвитку держави; форми суспільно-політичної інтеграції громадян; моральні й ціннісні аспекти розвитку суспільства; стабільність економіки, оціненої комплексом показників динаміки ВВП, рівнем доходу на душу населення; спортивні досягнення; туристична реклама; реклама товарів і послуг тощо⁸.

Ці виявлені в соціальних та політичних науках закономірності відображені загалом і у відповідях респондентів, на думку яких імідж держави формується через рівень добробуту громадян (77,7%), соціальну справедливість, законність, рівність (67,7%), досягнення науковців та толерантність суспільства (51,5%), інноваційність економіки (48,5%), туристичну привабливість (46,2%). Інші чинники хоч і були оцінені як менш важливі, проте також мають відносно високу значимість в уявленнях респондентів: культурна дипломатія (40%), збройні сили (30,8%), спортивні здобутки на міжнародній арені (29,2%), гарна природа (25,4%) (діаграма 9).

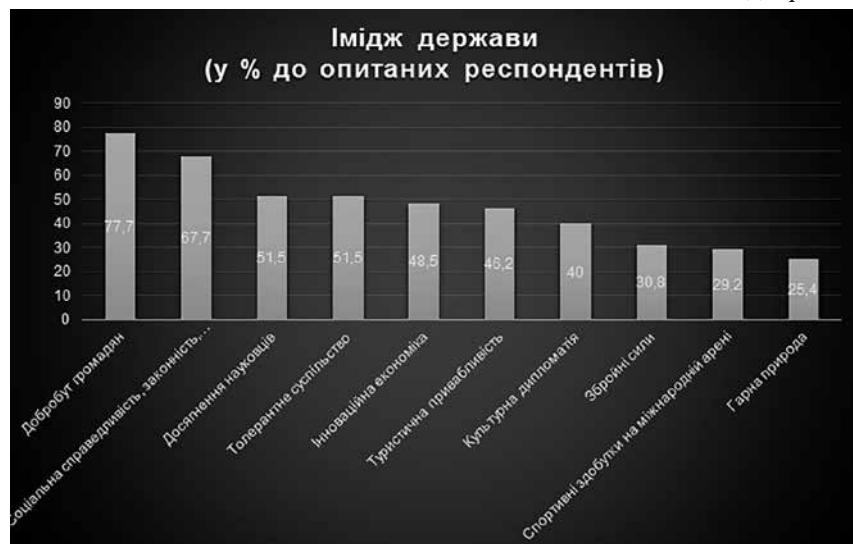
Демократичні перетворення протягом тридцяти років незалежності України є незадовільними для значної кількості опитаних учасників дослідження (41,4%). Задоволеними себе вважають — 34,4%. Ще 24,2% важко визначити власну позицію стосовно цього пункту (діаграма 10).

---

⁷ Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа. Поэтика и политика // Практикум по публичным отношениям. Тексты: Хрестоматия; под ред. Н. О. Гордеевой. Харьков : Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. С. 69–92; Ажимова Л. Ж. Бодрийяр о феномене массовых коммуникаций в обществе потребления. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/zhan-bodriyay-o-fenomene-massovykh-kommunikatsiy-v-obschestve-potrebleniya>. Єнін М. Соціологія масової комунікації. Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. 168 с.

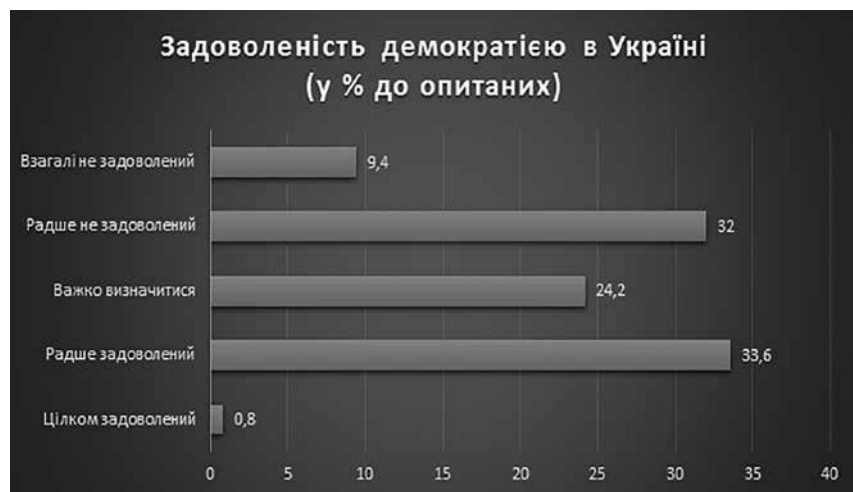
⁸ Данилов В. Особливості формування політичного іміджу держави // Політичний менеджмент. 2009. № 2. С. 67–72.

Діаграма 9

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Діаграма 10

Пріоритети щодо зовнішньої політики України в уявленнях респондентів є доволі амбівалентними. З одного боку, це яскраво виражена орієнтація на західноєвропейський вектор політики (68,2%), більш тісну інтеграцію України з політичними та військовими структурами Заходу (58,9%). З іншого — це політичний курс із орієнтацією на власні ресурси, незалежність і суверенність у міжнародній спільноті (65,1%). З огляду на те, що учасники анкетування могли обирати декілька варіантів відповідей та їхній сукупний відсоток перевищує 100, це свідчить про відсутність чіткої позиції за цим пунктом (діаграма 13). Припускаємо, що на це впливає перманентна віддаленість перспектив України вступити у ЄС і НАТО та скепсисом громадської думки щодо вірогідної успішності такого сценарію.

Певна підтримка курсу України у східному векторі зовнішньої політики також має місце серед опитаних учасників, але її прихильників значно менше. Так, 14% респондентів обрали варіант, який пропонує державі «налагоджувати партнерство передовсім із країнами Азії», 5,4% — «зміцнювати зв'язки передусім у межах пострадянського простору». Ще майже 4% вагаються з відповіддю на поставлене запитання, а 1,6% вважають, що «різні регіони України мають обирати свій шлях» (діаграма 11).

Основними проектами розвитку України в етнокультурній сфері є громадянський та етнонаціональний (детальніше — в дослідженнях професора І. Кононова)⁹. Згідно з громадянською моделлю, модерна українська нація формується як політичне утворення. Її ознаками є багатокультурність та рівність етнічних груп у власних культурних правах. Етнічність тут багато в чому стає приватною справою громадян. Етнокультурна модель передбачає культурну однорідність, перевагу в культурних пра-

---

⁹ Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції. Луганськ : Знання, 2006. С. 5–27; Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: регіональні авто- та гетеростереотипи і соборність України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. Луганськ : Знання, 2007. С. 94–105; Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). Луганськ : Альма матер, 2000. 493 с.

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

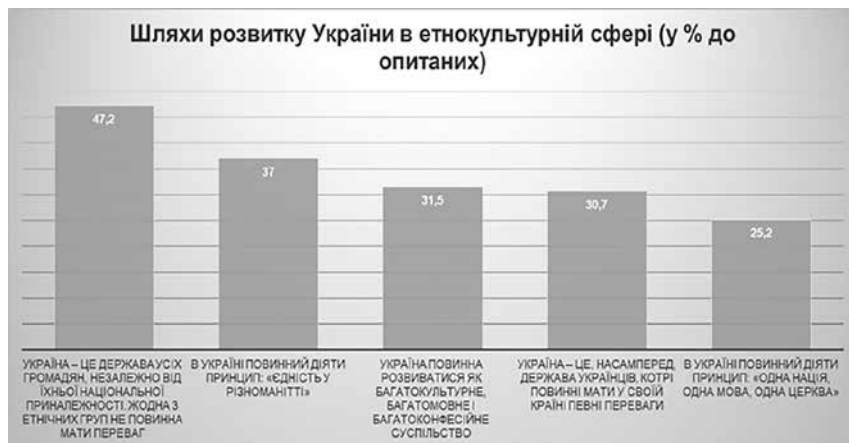
вах домінуючого етносу, жорстку кореляцію етнічної, культурно-мовної лояльності з політичною.

Головна проблема утвердження етнонаціонального проєкту формування української нації полягає в тому, що у ньому на сьогодні відсутній такий образ української ідентичності, який зміг би задовольнити всіх українських громадян, в тому числі етнічних українців. Об'єктивною необхідністю та історичною перспективою для України є розробка єдиної моделі розвитку, яку б визнали мешканці всіх регіонів.

Серед опитаних нами респондентів (як і на рівні цілої національної спільноти) немає єдності щодо шляху розвитку України в етнокультурній сфері. За результатами опитування, незначним чином прихильників громадянської моделі виявилось дещо більше: 47,2% обирають варіант відповіді «Україна — це держава усіх громадян незалежно від їхньої національної приналежності. Жодна етнічна група не повинна мати переваг»; 37% — підтримують принцип «Єдність у різноманітності»; 31,5% — виступають за багатокультурне, багатомовне і багатоконфесійне українське суспільство (діаграма 12). Операціональним індика-

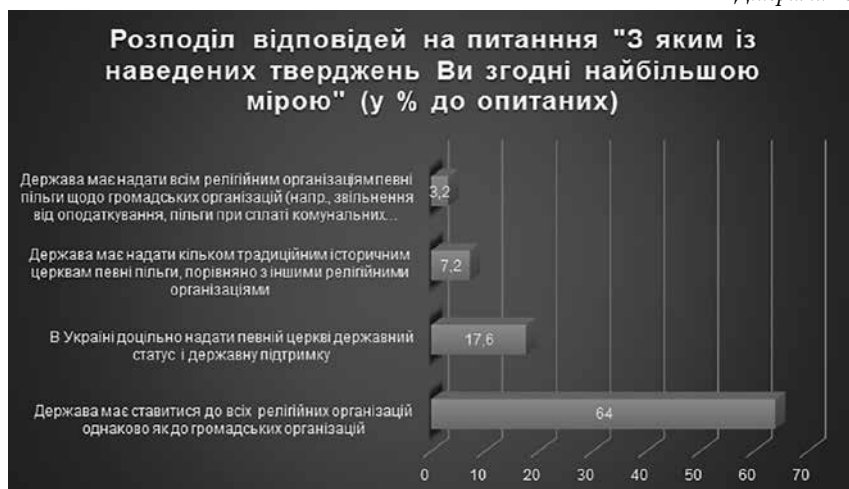

Діаграма 12

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

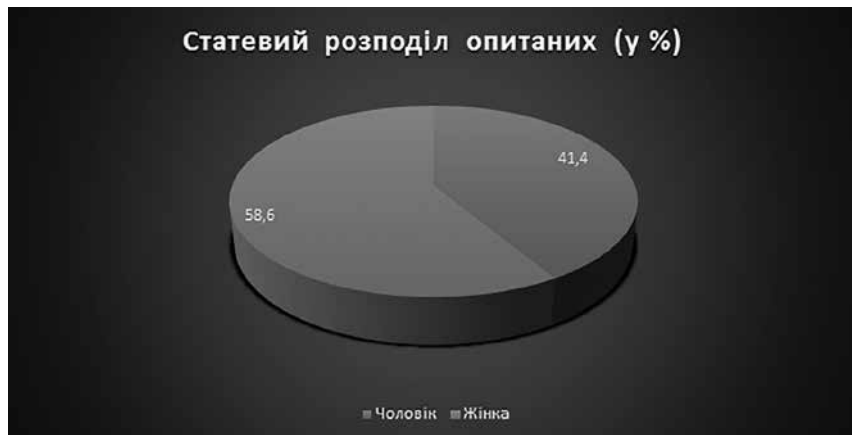
Діаграма 13

тором такої моделі є також варіант відповіді на питання щодо ролі держави у функціонуванні релігійних організацій (діаграма 13). На цій діаграмі можна побачити, що 64% опитаних респондентів вважають, що держава має ставитись до всіх релігійних організацій однаково подібно до громадських організацій.

Приблизно третина респондентів дотримуються протилежної думки, яка тяжіє до етноцентричної парадигми національного розвитку: 30,7% вважає, що «Україна — це, насамперед, держава українців, які повинні мати у своїй країні певні переваги», 25,2% є прихильниками принципу «Одна нація, одна мова, одна церква» (діаграма 12). Водночас, 17,6% опитаних представників аудиторії е-ВУЕ вважає, що в Україні доцільно надати певній церкві державний статус і державну підтримку (діаграма 12).

Таким чином, основними викликами розвитку української державності, на думку опитаних респондентів е-ВУЕ, є високий рівень корупції, низький рівень професіоналізму політичних правлячих груп, війна на Донбасі та анексія Криму, важка економічна ситуація та безробіття, відсутність значних зрушень у сфері розвитку інститутів демократії та єдності щодо проекту розвитку України в етнокультурній сфері. Всі ці проблеми є актуальними для українських громадян згідно з даними опитувань громадської думки авторитетних соціологічних центрів. В той же час домінування позитивного ставлення до українського громадянства, усвідомлення цінності незалежності української державності, важливості виконання громадянських обов'язків та запит на реалізацію громадянських прав свідчить про присутність запиту у народних масах на прогресивні економічні, соціальні, політичні перетворення. Під час політичної кризи на зламі 2013–2014 рр. і збройного конфлікту на Донбасі в Україні були закладені важливі культурні передумови становлення демократії — цінності довіри, солідарності та громадянської участі. Інституціоналізація демократичних норм, правил та цінностей залежить від реальних успіхів населення у захисті своїх прав та інтересів, позитивної динаміки формування мереж довіри в суспільстві, в тому числі між урядовими структурами та громадянським суспільством.

Таблиця 1

Віковий розподіл опитаних респондентів (у %)

Вік	% респондентів
12–16	3,9
17–22	30,2
23–35	20,2
36–55	22,5
56–80	23,2
Всього	100

Таблиця 2

Рід занять (у %)

Учень	3,9
Студент	22,3
Громадський діяч	4,7
Викладач ЗВО	7,5

Науковець	14,2
Учитель	5,5
Спеціаліст у галузі культури	7,1
Держслужбовець	4,5
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою), інженер	4,5
Менеджер, фінансовий працівник	3,9
Працівник у галузі сервісу	4,7
Робітник	7,1
Непрацюючий пенсіонер	8,1
Інше	2,0
Всього	100

3.4. «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА» (ЗА РЕД. М. П. БАЖАНА) ЯК ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ПРОЄКТ

Одним із найважливіших видавничих проєктів Головної редакційної колегії «Української радянської енциклопедії» «бажанівського» періоду стала багатотомна колективна монографія «Історії українського мистецтва» («ІУМ»). Вона вийшла друком у 1966–1970 рр. за редакцією Миколи Бажана, але реалізацію цього видання було задумано й розпочато більш ніж на десятиліття раніше.

Базою для підготовки «ІУМ» стало видання 1956 р. на правах рукопису «Програми з дослідження історії українського мистецтва». Одну з ключових ролей у підготовці «Програми...» відіграв мистецтвознавець Федір Уманцев. У написаних пізніше спогадах він докладно оповів про те, як В. Заболотний призначив його дійсним керівником колективу, що працював над програмою під формальним керівництвом Луки Калениченка¹. Сам факт початку роботи над програмами вже в 1953 р., одразу після смерті Й. Сталіна, незважаючи на несприйняття цієї ідеї деякими учасниками процесу як відверто утопічної², свідчить про два цікаві аспекти цієї роботи. З одного боку, це унаочнює чутливість В. Заболотного до змін у суспільно-політичній атмосфері як на всесоюзному, так і на республіканському рівні. Він відчув початок «Відлиги» за кілька років до того, як обмежена лібералізація суспільного життя стала дійсністю. З іншого — початок підготовки «Програми» збігся в часі з початком до кінця нереалізованого проєкту з видання задуманої Володимиром Січинським багатотомної «Історії українського мистецтва» у США: дві частини її першого тому, присвяченого, власне, історії української архітектури, побачили світло у Нью-Йорку 1956 р.³, але

---

¹ Уманцев Ф. Зі спогадів // Студії мистецтвознавчі. 2007. Вип. 3 (19). С. 98–99.

² Яскравим прикладом цього є реакція на задум «ІУМ» Олександра Мизіна, яку наводить Уманцев, див.: там само. С. 98.

³ Січинський В. Історія українського мистецтва. I–II. Архітектура. Нью-Йорк : НТШ в Америці, 1956.

вже 1952 р. в передмові до іншої праці В. Січинський згадує про цю книгу як готову до друку⁴.

Крім того, не можна не згадати про підготовлені здебільшого В. Січинським⁵ розділи з історії українського мистецтва в загальній частині «Енциклопедії українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича. Вони розпочинали том третій, виданий 1952 р., і охоплювали всі «просторові мистецтва» — архітектуру, «різьбу» (скульптуру), малярство і графіку⁶. Можливо, саме досвід роботи над ними наштовхнув його на думку про доцільність і можливість розширення задуму з історії української архітектури до історії українського мистецтва в цілому.

Ця історія певною мірою нагадує відомі події, пов'язані з початком роботи над «Українською радянською енциклопедією» як реакцією на спроби створити українську енциклопедію за межами України у 1930-х роках (видання «Української загальної енциклопедії (Книги знання)» в Коломиї і нездійснений проєкт першої «УРЕ») і у 1950-х — 1960-х роках (початок видання згаданої в попередньому абзаці «Енциклопедії українознавства» з 1949 і створення Головної редакції «УРЕ» під головуванням М. Бажана в Києві 1957 р.).

«Програму з дослідження історії українського мистецтва» опубліковано російською мовою на правах рукопису 1956 р. накладом 1 тис. прим. У передмові до неї упорядники дозволили собі сміливі для попередніх років вислови про те, що «україн-

---

⁴ Січинський В. Пам'ятки української архітектури. Філадельфія: Америка, 1952. С. 7. Щоправда, В. Січинський називає готову до друку працю «Історією української архітектури», тож невідомо, чи він дійсно вже мав у планах розширити задум до комплексного дослідження історії українського мистецтва. Власне, наступні томи він так і не встиг написати. Відзначимо, що ми порівнюємо принципи, покладені в основу праці В. Січинського і «ІУМ» В. Заболотного/М. Бажана, у доповіді, виголошеній на «XVI Заболотнівських читаннях» 12 жовтня 2021 р. (стаття за нею вийде друком 2022 р.).

⁵ В. Січинський написав весь розділ «Просторове мистецтво» крім двох коротких підрозділів. Винятки присвячено архітектурі княжої доби (О. Повстенко) і живопису XIX–XX ст. (С. Гординський).

⁶ Просторове мистецтво // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Т. 3. / Ред. В. Кубійович, З. Кузеля. Мюнхен – Нью-Йорк, 1952. 801–839. Крім того, В. Січинський підготував частину підрозділів у розділі «Народне мистецтво» тому 1 (частини про ткацтво й вишивку, кераміку, металеві вироби). Загальна частина «ЕУ» мала загальну пагінацію, том 3 розпочинався зі с. 801.

ське мистецтво має багатовікову історію», «високий рівень і національну самобутність», констатувавши відсутність «загальної праці з історії українського мистецтва» і те, що «необхідність у такій праці давно стала дійсністю»⁷. Такі тези звучали було цілком у дусі другої половини 1950-х років або публікацій 1944–1946, але були б неможливими у 1947–1955 рр. Відтак можна сказати, що автори передмови були одними з перших, хто почав їх озвучувати у післясталінські роки. Передмову до «Програми...» присвячено свого роду «виправданню» упорядників програми, які наголошували на прикладному характері майбутньої роботи, мало не вимушеності її появи: «Гостру потребу в такій праці відчувають, зокрема, і інститути Академії архітектури УРСР, які розробляють проблеми розвитку української архітектури, монументально-декоративного й декоративно-прикладного мистецтва»⁸. Поряд із тим, зміст шести невеликих книжечок заперечує їхній прикладний характер: задекларований початок «Історії українського мистецтва» від палеоліту з відповідним наголосом на територіальному, а не етнічному, принципі не дуже пов'язувався з наголосом на сучасності, а згадані в передмові потреби фахівців із монументального живопису і скульптури та декоративно-прикладного мистецтва⁹ дещо суперечили планам передбаченого програмою детального простеження історії графіки, станкового малярства, інтер'єрної і станкової скульптури. По суті, комплексність «Програми...» перетворювала задуману працю на енциклопедію українського просторового мистецтва, нехай і побудовану не як довідник, а як коомплексний хронологічний виклад його минулого. Поряд із тим, програму було побудовано за тематично-хронологічним принципом («Програму...» розбито на частини за видами мистецтва, а розбивку на

---

⁷ Программа по истории украинского искусства. Вып. I: Введение. Древнейшее искусство / Ред. комиссия: В. И. Заболотный (пред.) и др. Киев : Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре УССР, 1956. С. 3.

⁸ Там само.

⁹ У складі Академії архітектури УРСР діяли науково-дослідні установи відповідного профілю, які сприймалися як дотичні до архітектури, хоча їхні співробітники публікували праці про образотворче мистецтво в цілому.

періоди зроблено всередині кожної частини), тоді як її остаточно реалізований варіант за хронологічно-тематичним — розбивка на томи за періодами й поділ за видами мистецтва всередині кожного тому.

1962 р. автор задуму «ІУМ» В. Заболотний помер. 1966 р. його проект було частково втілено в життя у формі однотомних «Нарисів з історії українського мистецтва»¹⁰. Вони вийшли друком у видавництві «Мистецтво», яке мало менші можливості для додання цензурних обмежень, ніж Головна редакція «УРЕ» (не кажучи вже про Видавництво Держбуду УРСР, яке публікувало «Програму...»). З огляду на це, замість лайливої згадки про Олександра Архипенка за «космополітичну й формалістичну сутність» його творчості¹¹ в «ІУМ» інформацію про скульптора подано з порівняно м'якою критикою, хоча (як це і було передбачено програмою) лише в 2 книзі 4 тому, тобто до революції, без урахування доробку, створеного на еміграції. Крім того, як «Программа...» 1956, так і «Нариси...» 1966 року не згадують про Василя Кричевського (хоча в «Нарисах...» є Федір Кричевський, який після війни повернувся до СРСР), тоді як в «ІУМ» Василь Кричевський уже представлений, нехай і без творів останніх років життя, які він провів на еміграції (стаття про нього завдяки зусиллям М. Бажана з'явилася в «УРЕ»).

1957 р. В. Заболотний створив у системі Академії будівництва й архітектури УРСР (нова назва Академії архітектури після реорганізації 1956 р.) відділ історії українського мистецтва. До роботи в ньому він, зокрема, залучив вихідця з партії боротьбистів Івана Врону, який у 1920-х роках був ректором Київського художнього інституту¹². Уже під час роботи над остаточною вер-

¹⁰ Нариси з історії українського мистецтва / За заг. ред. В. Г. Заболотного. Київ : Мистецтво, 1966.

¹¹ Программа по истории украинского искусства. Вып. V: Скульптура. / Ред. комиссия: В. И. Заболотный (пред.) и др. Киев : Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре УССР, 1956. С. 54.

¹² Саме І. Врона як ректор КХІ запросив викладати у своєму інституті Казимира Малевича й Володимира Татліна. Він працював установах АА УРСР з 1944 і брав участь у підготовці трьох частин «Програми...» — «Живопись», «Графика» і «Скульптура».

сією «ІУМ» у Головній редакції «УРЕ» І. Врона був одним із чільних авторів найбільш контroversійного для влади тому 5¹³.

Основну роль у просуванні результатів роботи авторського колективу «ІУМ» після смерті В. Заболотного відігравав Ф. Уманцев. Він налагодив контакт із цього приводу з Максимом Рильським (на той час директором ІМФЕ АН УРСР) і Миколою Бажаном як керівником Головної редакційної колегії «УРЕ» ще за життя В. Заболотного (у цей період ішлося про видання «Нарисів...»)¹⁴.

Процес роботи редакційного колективу «Української радянської енциклопедії» над «ІУМ» був багато в чому подібний до схеми, випрацьованої під час праці над першим виданням «УРЕ». Якщо в перші томи, присвячені давньому, середньовічному й ранньомодерному мистецтву втручання було мінімальним (їхні макети «УРЕ» завдяки зусиллям Ф. Уманцева отримала практично в готовому вигляді) й полягало у незначному доповненні¹⁵, з наступними частинами ситуація виглядала зовсім інакше. Робота над ними, і особливо над томом 5, потребувала значної підготовчої діяльності «невидавничого характеру». Зокрема, як і під час роботи над «УРЕ», працюючи над «ІУМ», видавництво зверталося до відповідних органів із проханнями про реабілітацію митців або запитами про дозвіл на публікацію інформації про їхні твори. Завдяки цьому у виданні з'явилися частини, присвячені спадщині бойчукістів, українського авангарду (зокрема в живописі, графіці і скульптурі) й відповідні ілюстрації. Щоправда, текст до ілюстрацій містив вимушені інвективи на адре-

---

¹³ Він написав найбільшу кількість розділів тому (п'ять), два з них у співавторстві, хоч і не був згаданий серед його редакторів. На другому місці за кількістю написаних розділів були Лідія Попова (три розділи, з них один у співавторстві) і Борис Лобановський (три розділи, усі у співавторстві).

¹⁴ Уманцев Ф. Зі спогадів. С. 103.

¹⁵ Яскравий приклад такого доповнення навів у спогадах про М. Бажана Д. Горбачов: прочитавши розділ Г. Логвина про настінні розписи в дерев'яних будівлях у томі 3, М. Бажан наполіг, щоб автор додав до нього інформацію про розписи в синагогах (Горбачов Д. Поет, футурист і експресіоніст: Микола Бажан (1904–1983) // Горбачов Д. Лицарі голодного Ренесансу. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 345). Звісно, в укладеній у 1953–1956 рр. програмі єврейський складник було стерто, тоді як у шеститомній «ІУМ» з'явилися фрагменти, присвячені культурній спадщині євреїв, поляків і (ще більш урізано) кримських татар.

су митців, але, як зазначав М. Бажан у розмові з Л. Поповою, «Знаєте, головне — картинка. Для понимающего достаточно»¹⁶.

«ІУМ» уперше в українському мистецтвознавстві — якщо не враховувати недоступну «материковим» читачам спробу В. Січинського, яка була навіть більш інклюзивною щодо спадщини інших культур України — представила широкий аудиторії цілісний наратив історії українського мистецтва від давнини до сучасності. Дистанціювання її авторського й редакційного колективу від значно простішого для реалізації етноцентристського принципу дозволило побудувати багатотомник як справжню енциклопедію історії мистецтва на території України в сучасних кордонах. Завдяки цьому до неї було включено оповідь про зародження художньої творчості найдавнішого населення українських земель, мистецтво грецьких міст Північного Причорномор'я, мистецький спадок інших етнічних спільнот України, а також «реабілітовано» сакральне мистецтво (не лише архітектуру й монументальний живопис православних церков, які активно досліджувалися й популяризувалися як частина культурної спадщини й перед тим, а й католицьку, єврейську й ісламську сакральну архітектуру і єврейський настінний живопис).

---

¹⁶ Горбачов Д. Поет, футурист і експресіоніст: Микола Бажан (1904–1983) // Горбачов Д. Лицарі голодного Ренесансу. С. 345.

3.5. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВТРАЧЕНИХ ОБ'ЄКТІВ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В УНІВЕРСАЛЬНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Проблематика репрезентації втрачених об'єктів архітектурної спадщини України у «Великій українській енциклопедії» (ВУЕ) органічно пов'язана з основними засадами, на яких розробляється цей масштабний енциклопедичний проект. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження. Уся множина гасел, які охоплюють втрачену архітектурну спадщину України, є лише невеликою, але важливою частиною кількох значно більших множин, які, рухаючись від часткового до загального, можна схарактеризувати так: архітектурні об'єкти; архітектурна спадщина; архітектура; цивілізація. З урахуванням цього тематичний реєстр гасел із напрямку «Архітектура» сформовано на основі методики відбору гасел, опрацьованої співробітниками Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»¹. Основоположними стали загальні принципи «загальне-конкретне», «найважливіше-важливе-менш важливе» для зазначеної сфери діяльності.

У процесі систематизації гасел цього напрямку виокремлено три основні групи, одна з яких — архітектурні об'єкти. Це окремі архітектурні споруди, комплекси, ансамблі, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються ознаками певної культури, епохи, стилів, традицій або авторів. У цій групі сформовано п'ять категорій, однією з яких є втрачені визначні архітектурні об'єкти України. Для кожної з цих категорій були розроблені й успішно застосовуються формальні ознаки (фільтри), за якими здійснювався відбір гасел для включення до ВУЕ².

---

¹ Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.

² Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Укладачі: Вечерський В. В., Торопчинова К. Л.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С 6–7.

Водночас архітектурна спадщина є досить широким поняттям, а воно є лише частиною ще ширшого поняття — архітектурно-містобудівної спадщини. Під останньою розуміють умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів (збережених чи таких, що не збереглися, але зафіксованих у джерелах), що виникли у минулі часи, у комплексі з засадами діяльності, теоретичними поглядами, знаннями й професійними вміннями тогочасних творців архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, містобудівників, майстрів тощо), а також наших сучасників (дослідників і реставраторів), які інтерпретують цю спадщину³. У ВУЕ під архітектурною спадщиною (у вужчому сенсі)⁴ розуміється сукупність матеріальних об'єктів антропогенного середовища, які виникли в минулі історичні епохи й збереглися чи не збереглися до сьогодення. Об'єктами архітектурної спадщини є окремі будівлі, споруди або їх сукупності, які зазвичай називаємо комплексами / ансамблями.

З відбором для енциклопедії універсального характеру тих визначних архітектурних об'єктів, які на сьогодні є втраченими з тих чи інших причин, пов'язані специфічні труднощі, які ми й розглянемо у цьому тексті. Йдеться саме про втрачені об'єкти архітектурної спадщини, а не про втрачені пам'ятки архітектури. Така дефініція зумовлена тим, що згідно з чинним законодавством і сучасними професійними уявленнями, пам'яткою вважається тільки той об'єкт архітектурної спадщини, який внесений до відповідного державного реєстру чи списку (переліку) пам'яток. За комуністичного режиму упродовж XX ст. в Україні зруйновано значну кількість визначних будівель, включених до офіційних списків пам'яток архітектури (Михайлівський Золотоверхий і Микільський військовий собори у Києві, Троїцький собор у Глухові тощо). Проте більшість знищених

---

³ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ . НДІТІАМ-Головкивархітектура, 2002. С. 9.

⁴ Вечерський В. В. Архітектурна спадщина // Велика українська енциклопедія. Т. 3. Апа-А-ят. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 352.

об'єктів не входила до жодних списків пам'яток, а деякі були втрачені ще тоді, коли й самого поняття про пам'ятки архітектури на наших теренах не було сформовано (початок XIX ст.). Але за умови збереженості всі ці об'єкти тепер мали би стати пам'ятками архітектури найвищої ціннісної категорії, тобто національного значення.

Стан вивчення проблеми, її історіографія характеризуються значною кількістю опублікованих досліджень та коректним науковим узагальненням їх. Першим про зумисне нищення пам'яток більшовицьким режимом написав «євразієць» П. Савицький у 1937 р. у Празі, користуючись уривчастою інформацією, яка надходила з СРСР⁵. Тому в його книжці є неточності: зокрема, втраченими вважаються ті пам'ятки, які більшовицька влада планувала знищити, але з якихось причин цього не зробила. Він же першим попередив більшовицький «вождів» про неунікну відплату: «Тож судіть і вершіть. Та пам'ятайте, що присуд ваш названим вище й іншим пам'яткам руської величі буде вашим присудом і самим собі. Задум ваш не вдасться. Майбутні покоління (а може, вже й наше) затаврують прокляттям ваші імена і відбудують знову пам'ятки, що їх ви зруйнували»⁶.

На підставі архівних матеріалів, вивезених з Києва на Захід під час Другої світової війни архітектором О. Повстенком⁷, американський архітектурознавець українського походження Тит Геврик у 1982 р. організував в Українському музеї в Нью-Йорку (США) виставку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва» і видав однойменний ілюстрований каталог⁸. У 1990 р. цей каталог у скороченому варіанті перевидав в Україні популярний тоді журнал «Пам'ятки України»⁹. На початку 1990-х рр. Т. Геврик кілька

---

⁵ Савицький П. Н. Гибель и воссоздание неценных сокровищ: (Разгром русского зодчего наследия и необходимость его восстановления). [Б. м. і р.] : Издание евразийцев.

⁶ Цит за вид.: Пам'ятки України: історія та культура» 1997. № 3. С. 58–65.

⁷ Більшовицька «турбота» про Софію Київську: свідчить Олекса Повстенко // Пам'ятки України: історія та культура. 1996. № 3–4. С. 11.

⁸ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк : Український музей, 1987 (друге видання). 64 с.

⁹ Пам'ятки України. 1990. № 1. С. 25–40; № 2. С. 25–40; № 3. С. 25–40.

разів приїздив в Україну, подовгу працював у різних архівах. Він мав на меті розширити свою попередню працю і підготувати книгу «Втрачені архітектурні пам'ятки України». Наприкінці своїх вишукувань, перед від'їздом до США, він в особистій розмові зізнався автору цього тексту, що досі не уявляв собі повною мірою величезних масштабів втрат архітектурної спадщини України протягом ХХ ст., а тому дійшов висновку про те, що не зможе досягнути цю тему.

Цій же тематиці присвячені окремі розділи з праць Т. Геврика щодо нищення дерев'яних храмів¹⁰ та синагог¹¹, а також монографічні дослідження В. Акуленка «Охорона пам'яток в Україні»¹², О. Нестулі «Доля церковної старовини в Україні»¹³, М. Сирохмана «Втрачені церкви Закарпаття»¹⁴, публікації відповідних архівних документів А. Бережиною (псевдонім А. Серікова)¹⁵ та О. Рибалком у згаданому часописі «Пам'ятки України»¹⁶. Підсумковими щодо зазначеної тематики є численні публікації автора цього дослідження¹⁷. У монографії «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України»¹⁸ було вперше зібрано, систематизовано й проведено архітектурознавчий аналіз ма-

---

¹⁰ Геврик Т. Дерев'яні храми України: шедеври архітектури. Нью-Йорк : Український музей, 1987. 112 с.

¹¹ Геврик Т. Синагоги // Пам'ятки України. 1989. № 3. С. 40–42; Його ж. Муровані синагоги в Україні і дослідження їх // Пам'ятки України: історія та культура. 1996 № 2. С. 32–39.

¹² Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ : Вища школа, 1991. 274 с.

¹³ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. Київ, 1995. Част. 1: 1917 р.–середина 20-х років. 280 с.; Част. 2: Кінець 20-х–1941 рр. 216 с.

¹⁴ Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття. Торонто-Ужгород, 1999. 124 с.

¹⁵ Бережина А. Собори наших душ // Пам'ятки України. 1988. № 3. С. 24–32; 1989. № 1. С. 39–44; Документи Політбюро ЦК КП(б)У // Пам'ятки України. 1991. № 2. С. 49–50.

¹⁶ Рибалко О. На похилій площині // Пам'ятки України: історія та культура. 1997. № 2. С. 104–115; Його ж. Руїнники і оборонці // Пам'ятки України: історія та культура. 1995. № 1. С. 106–133.

¹⁷ Вечерський В. В. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 65–66; 1993. № 1–6. С. 182–185; Його ж. Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України: історія та культура. 1999. № 1. С. 11–16; Його ж. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини. Пам'ятки України: історія та культура. 2001. № 4. С. 2–9.

¹⁸ Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002. 592 с.

теріалів щодо визначних архітектурних об'єктів, які з різних причин не дійшли до нашого часу, але без яких неможливо уявити собі справжню історію української архітектури. Основу монографії склав ілюстрований каталог-довідник на 396 об'єктів. До кожного з них подана коротка історико-архітектурна довідка, а також історична іконографія — світлини, малюнки, кресленники тощо. У додатках подано історичні матеріали й документи про руйнування, а також про відтворення об'єктів архітектурної спадщини за період 1937–2001 рр.; 592 с. тексту супроводжують 1104 чорно-білі ілюстрації, серед яких чимало опубліковано вперше. Книжка має значне за обсягом (20 с.) англomовне резюме з анотованим переліком усіх представлених у ній архітектурних об'єктів. Ця монографія стала основним джерелом інформації про втрачені об'єкти архітектурної спадщини для відповідних статей ВУЕ.

Останніми роками перевидано фундаментальні праці Г. Павлуцького¹⁹ і С. Таранушенка²⁰ про архітектурну спадщину України з коментарями автора цього тексту щодо втрачених об'єктів архітектурної спадщини²¹. Виконаний нами аналіз показав від 60 % до 90 % втрат (залежно від групи пам'яток), що є безпрецедентним у контексті європейської цивілізації. З огляду на це цілком закономірним виглядає проєкт, реалізований протягом 2020–2021 рр. харківським видавцем О. Савчуком за підтримки Українського культурного фонду у вигляді книги з доповненою реальністю²², в якій представлені динамічні комп'ютерні реконструкції п'яти втрачених найвизначніших пам'яток української дерев'яної сакральної архітектури.

---

¹⁹ Павлуцький Г. Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 214 с.

²⁰ Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція / Стефан Таранушенко; переднє слово С. І. Білокінь; передм., наук. ред., додатки В. В. Вечерський; упоряд., прим. О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2014. 864 с.

²¹ Вечерський В. В. Архітектурні пам'ятки, досліджені Григорієм Павлуцьким: збережені й знищені // Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. С. 161–196.

²² Таранушенко С. А. Знищені шедеври української дерев'яної сакральної архітектури. Книга з доповненою реальністю. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021. 224 с.

Важливим питанням для нашого дослідження є джерельна база. Вона потерпіла не менше, ніж самі об'єкти архітектурної спадщини, бо комуністичний режим діяв напрочуд системно: знищенню підлягали не тільки старовинні сакральні споруди, а й їхні зображення в музеях, архівах і бібліотеках.

Загалом джерела інформації про втрачені об'єкти поділяються на текстові й іконографічні. Текстові — на бібліографічні й архівні. Серед іконографічних джерел найважливішими для того, щоб дати якнайповніше уявлення про конкретну архітектурну споруду, є світлини й особливо — кресленики.

Бібліографічні джерела досить різноманітні. До основних ми зараховуємо першу фундаментальну «Историю русского искусства» за редакцією І. Грабаря. Перші три томи цієї праці присвячено архітектурі. Другий том включає огляд української архітектури під назвою «Барокко Украины»²³. Книга містить унікальні світлини втрачених мурованих і дерев'яних архітектурних пам'яток, які ми при потребі репродукуємо у ВУЕ.

На початку ХХ ст. найгрунтовніше студіював українську архітектуру М. Макаренко. 1901 р. у столичному журналі «Искусство и художественная промышленность» він опублікував статтю про «храмоздательну» діяльність останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського²⁴ та її пам'ятки: дерев'яні церкви у Лохвиці (1763 р.), Києві (1768 р.), Ромнах (1764–1770 рр.) та с. Пустовійтівці (1773 р.). Усі вони (крім Пустовійтівської церкви) тепер утрачені. Їм М. Макаренко присвятив також окремий науковий нарис у 1908 р.²⁵ У ньому він передбачив той вандалізм, який розквітне на наших теренах через два десятиріччя: «Не слід дивуватися з того швидкого нищення старовинних пам'яток мистецтва, коли в нашого «культурного» громадянства таке поняття про мистецтво та його пам'ятки. Мусимо

---

²³ История русского искусства. Москва-Санкт-Петербург: Издание І. Кнебель, 1912–1914. Т. 2. 479 с.

²⁴ Макаренко Н. Е. На родине последнего гетмана Запорожского П. Ив. Калнышевского // Искусство и художественная промышленность. 1901. Май. № 8 (32). С. 253–257.

²⁵ Макаренко Н. Е. Памятники украинского искусства XVIII века / Отдельный оттиск из журнала «Зодчий» за 1908 г. Санкт-Петербург., 1908. 9 с.

дивуватися з іншого: як могли ще зберегтися ці пам'ятки, незважаючи на непереможну сверблячку руйнувати в місцевих можновладців»²⁶.

Серед дослідників радянської доби найбільший внесок у вивчення й фіксацію нині не існуючих архітектурних витворів зробили Д. Дяченко, П. Жолтовський, Г. Логвин, С. Таранушенко, М. Цапенко, П. Юрченко, Д. Яблонський. С. Таранушенко досліджував архітектурні пам'ятки Слобожанщини XVII–XVIII ст.²⁷, монументальну дерев'яну архітектуру тієї ж доби²⁸. Саме йому ми завдячуємо тим, що маємо достовірні наукові дані про втрачені дерев'яні храми Лівобережжя й Полісся, муровані пам'ятки Харківщини, Чернігівщини. У 1930-х рр. архітектурні пам'ятки центральних регіонів України вивчали й фіксували П. Жолтовський та Ф. Ернст. Г. Логвин у своїх працях²⁹ описав архітектурні й мистецькі пам'ятки всіх регіонів України, у тому числі й втрачені. Важливим джерелом наукової інформації є праця М. Цапенка про архітектуру Лівобережної України XVII–XVIII ст.³⁰. Попри певні застереження, не можна ігнорувати й фундаментальні узагальнюючі праці радянської доби, такі як 1-й том «Нарисів історії архітектури Української РСР», перші 4 томи «Історії українського мистецтва», 6-й том «Всеобщей истории архитектуры», присвячений, зокрема, й архітектурі України³¹.

Для теми нашого дослідження важливими є публікації старших колег І. Могитича, С. Кравцова, В. Завади та інших в щоріч-

---

²⁶ Цит. за кн.: Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002. С. 38.

²⁷ Таранушенко С. А. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків // Пяттання історії архітектури та будівельної техніки України. Київ : Держбудвидав УРСР, 1959. С. 44–80.

²⁸ Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ : Будівельник, 1976. 336 с.

²⁹ Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 462 с.

³⁰ Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва : Стройиздат, 1967. 234 с.

³¹ Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Київ : Держбудвидав УРСР, 1957. 558 с.; Всеобщая история архитектуры: В 12 т. Москва : Стройиздат, 1968. Т. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV — первой половины XIX вв. С. 339–452.

нику «Архитектурное наследство» (Москва), статті різних фахівців у 5-ти випусках щорічника «Архітектурна спадщина України»³², у збірниках наукових праць інституту НДІТІАМ «Теорія та історія архітектури і містобудування», багатьох випусках «Вісника інституту «Укрзахідпроектреставрація»³³, журналі «Пам'ятки України: історія та культура»³⁴.

Використовувані у нашому дослідженні архівні матеріали поділяються на три групи:

- картографічні;
- текстові;
- іконографічні й проєктні.

Картографічні матеріали представлені, пересічно, планами міст, їхніх частин, окремих комплексів (наприклад монастирів, фортець). Датуються вони XVIII–XIX ст. й висвітлені в наших попередніх публікаціях³⁵.

Текстові архівні матеріали щодо втрачених архітектурних об'єктів — це різноманітні переписні, будівничі книги, розписні списки XVII–XVIII ст. міст Києва, Чернігова, Переяслава, Путивля, Ніжина, Сум і багатьох інших, що зберігаються у фондах колишнього Московського архіву Міністерства юстиції (тепер — Російський державний архів давніх актів, м. Москва, РФ; далі — РДАДА). Частина з них опублікована. В них містяться настільки докладні описи споруд і комплексів, особливо фортифікаційних, що стає можливою їхня вірогідна реконструкція (приміром — укріплень Путивля XVII ст., графічну реконструк-

---

³² Крощенко Л. Успенський собор Києво-Печерської лаври в XVII–XVIII ст.: Описи та іконографія // Архітектурна спадщина України. Вип. 3, част. 2. Київ : Українознавство, 1996. С. 44–56.

³³ Синагоги України // Вісник Укрзахідпроектреставрації. 1998. № 9. Спеціальний випуск. 180 с.

³⁴ Ленченко В. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура. 1994. № 3–6. С. 63–68.

³⁵ Вечерський В. В. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. Вип. 3, част. 1. Київ : Українознавство, 1996. С. 105–121.

цію яких нам за участю В. Ленченка вдалося виконати на основі тогочасних описів)³⁶.

Важливими джерелами щодо монастирських комплексів є їхні описи. На підросійській Україні вони склалися після 1764 р. у зв'язку з секуляризацією монастирських маєтностей. У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі — ЦДІАУК), Державному архіві Чернігівської області (далі — ДАЧО), Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург, РФ; далі — РДІА), Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва, РФ; далі — РДВІА) зберігаються докладні описи багатьох монастирів Лівобережжя, Слобожанщини і Правобережжя. Особливо цінними джерелами є документи тих монастирів, від яких взагалі нічого не збереглося³⁷.

У фондах установ Генерального уряду Гетьманщини, які зберігаються в ЦДІАУК, особливо у фондах Генеральної військової канцелярії, відклалося багато документів щодо будівництва в Лівобережній Україні, особливо того, яке фінансувалося державним коштом або виконувалося під наглядом державних органів. Це справи про будівництво і реконструкцію різних визначних споруд, комплексів і цілих міст — Києва, Глухова, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Батурина, Козельця тощо³⁸.

Унікальні дослідницькі й фіксаційні матеріали раніше зберігалися у деяких відомчих архівах, зокрема щодо об'єктів архітектурної спадщини — в архівах інститутів «Укрзахідпроектреставрація», «Укрпроектреставрація» (з 2001 р. — «УкрНДІпроектреставрація»), Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування (далі — НДІТІАМ), а також в Архіві пам'яткоохоронної документації Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітекту-

---

³⁶ Вечерский В. В., Ленченко В. А. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура. 1987. № 2. С. 22–24.

³⁷ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1276; Там само. Ф. 712. Оп. 2. Спр. 7; Там само. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 172; РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 19166.

³⁸ ЦДІАУК. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 7508, 8291, 6738, 7631, 10704, 13137, 11662; Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 11, 517.

ри колишнього Державного комітету з будівництва та архітектури України (далі — Держбуду України). Зокрема, в останньому архіві зберігалися альбоми надзвичайно цінних своєю документальною точністю рисунків дерев'яних церков України, виконаних архітектором Д. Дяченком у 1920-х – 1930-х роках (частину з них автор цього дослідження встиг репродукувати). Більшість архітектурних споруд, змальованих Д. Дяченком, не збереглися. Зазначені відомчі архіви після численних реорганізацій державних органів, установ і організацій, вчинених протягом останнього двадцятиріччя, є або втраченими, або недоступними для дослідників.

Іконографічні матеріали про втрачені архітектурні об'єкти в архівах представлені досить скромно, зате вони мають чи не найбільшу цінність для історика архітектури. Найважливіші з них — малюнки, гравюри й літографії, що фіксують загальні вигляди, панорами, перспективи міст, архітектурних комплексів і ансамблів. Класичними в цьому плані є види Києва, його околиць, окремих споруд, змальовані голландським художником А. ван Вестерфельдом, гравюри К. Томашевича з зображенням м. Кам'янця-Подільського, Д. Сінкевича з зображенням утрачених споруд Крехівського монастиря на Львівщині, серія гравюр з зображенням Почаївського монастиря до його перебудови у XVIII ст., дереворити й мідьорити київських лаврських, чернігівських та новгород-сіверських стародруків XVII–XVIII ст. Їм присвячена чимала література, більшість з них опубліковані у різних виданнях³⁹. Гравюри й естампи з видами Львова та інших міст Галичини зібрано у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Найціннішими інформаційно є зображення втрачених архітектурних об'єктів, зокрема гравюри А. Гогенберга 1618 р., Я.-О. Горчина 1665 р., К.-А. Недбаловича 1702 р., естампи Ф. Пернера та Й.-К. Гаффнера 1772 р., види Львова А. Прікснера та Ж. Вейніга кінця XVIII ст.⁴⁰. Наприкінці XX ст. виявлено й опубліковано ще одне цінне іконографічне

³⁹ З української старовини: Альбом. Київ : Мистецтво, 1991. 316 с.

⁴⁰ Каталог гравюр XVII–XX ст. з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (Архітектура Львова). Київ : Наукова думка, 1989. 46 с.

джерело — альбом рисунків шведського художника К.-П. Мазера, котрий у середині XIX ст. з документальною точністю зарисовував найвизначніші архітектурні споруди м. Києва й Лівобережжя⁴¹.

Значну джерельну вартість мають світлини другої половини XIX–початку XX ст., що фіксують окремі архітектурні об'єкти, а також їхню композиційну роль у забудові тогочасних міст і сіл. Вони зберігаються в Ленінградському відділенні Інституту археології Російської Академії Наук (м. Санкт-Петербург, РФ), у багатьох українських архівах. Найповніша збірка таких фотодокументів зберігалася до 2007 р. у Довідково-інформаційному фонді київського інституту НДІТІАМ.

Проектних матеріалів щодо будівель і споруд, давніших середини XVIII ст., збереглося дуже мало (і переважно, по об'єктах Західної України). Проте важливим, досі недооціненим джерелом є проектні матеріали XIX–початку XX ст., які стосуються реконструкцій, добудов і перебудов різних архітектурних об'єктів. Ці кресленики, нерідко виконані вправно і високопрофесійно, такими відомими архітекторами, як А. Меленський, П. Спарро, А. Гросс, А. Куцевич, А. Карташевський та багато інших, дають нам уявлення про те, як виглядали в їхні часи певні архітектурні споруди, що не збереглися (Київський магістрат на Подолі — завдяки кресленнику А. Меленського). Ці проектні матеріали зберігаються у фондах РДІА, ЦДІАУК, обласних архівах, а також в зарубіжних архівосховищах (Відень, Варшава, Краків). Всі ці джерела комплексно використовуються при підготовці відповідних статей до ВУЕ.

Варто детальніше зупинитися на критеріях добору втрачених об'єктів архітектурної спадщини до енциклопедії універсального характеру. Головний принцип відбору базується на тому, що без цих об'єктів неможливо уявити собі історію національної архітектури й об'єктивно репрезентувати український внесок до світової цивілізації. Водночас необхідно визначитися щодо таких питань:

---

⁴¹ Образи Києва середини XIX ст.: Карл Петер Мазер. Нюстремс, 1999. 64 с.

- який об'єкт архітектурної спадщини слід уважати втраченим?
- яким, з огляду на вищезазначене, має бути характер руйнації?
- яким має бути стан збереженості залишків об'єкта?

З точки зору логіки — це казус, зумовлений неточними і нез'ясованими іменами. Цікаво, що в одному з посібників з логіки наведено приклад, який прямо стосується нашої теми. Якщо уявити собі поступову руйнацію будинку, то постає закономірне питання — на якому етапі поступового руйнування будинок зникає, тобто перестає бути тим, що заведено називати будинком? Теоретично можна уявити, що будинок розбирається по піщинці, чи по молекулі, чи по атому. Після вилучення якої саме піщинки, молекули, атома будинок перетвориться на руїну? Це питання є майже безглуздом, а приклад з будинком вжито у посібнику для ілюстрації того, що використання неточних назв приводить до парадоксальних висновків⁴². Для добору відповідних гасел до універсальної енциклопедії ця колізія з будинком має не теоретичний, а суто практичний інтерес, оскільки треба знайти чітке, логічно несуперечливе визначення: що таке втрачена архітектурна споруда (об'єкт, пам'ятка). Таке визначення ми запропонували ще у 1999 р.⁴³. Після обговорень та дискусій воно поширилося, стало загальноновизнаним і було узаконено постановою Кабінету Міністрів України⁴⁴. Тож утраченою вважається споруда, понад 50 % наземної частини якої втрачено.

З огляду на це опрацьовано й застосовано методику відбору втрачених об'єктів архітектурної спадщини за трьома принципами.

1) Кожен архітектурний об'єкт повинен мати високу міру історико-культурної цінності, а саме — відповідати бодай одному з таких критеріїв:

⁴² Івін О. Логіка: Експериментальний навчальний посібник. Київ : АртЕк, 1996. С. 52–53.

⁴³ Вечерський В. В. Проблема відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Вип. 8. Київ : Рідний край, 1999. С. 40–46.

⁴⁴ Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України: постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.1999 № 700.

- справити значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва впродовж тривалого історичного періоду;

- бути безпосередньо пов'язаним з історичними подіями, розвитком ідей, видатними особами, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;

- репрезентувати шедевр творчого генія, бути етапним твором видатних архітекторів чи інших митців;

- бути унікальним витвором зниклої культури чи мистецького стилю.

Цей перший принцип означає, що у разі збереження об'єкт, який відповідає вказаним критеріям, був би включений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури національного значення.

2) Об'єкт має бути якщо не цілковито знищеним, то принаймні зруйнованим, тобто понад 50 % наземної частини його має бути втрачено.

3) Для візуалізації втраченого об'єкта має бути підставова джерельна база (старі світлини, малюнки, гравюри, літографії, обмірні чи проектні кресленики, докладні описи, матеріали досліджень тощо).

Саме виходячи з цих принципів, відібрано перелік втрачених визначних об'єктів архітектурної спадщини України для включення до тематичного реєстру гасел з напрямку «Архітектура». Відповідно до нього укладаються статті до ВУЕ. Ця робота вимагає розуміння і чіткого дотримання усталених правил, зокрема і стабільного, протягом усього часу виконання енциклопедичного проєкту, трактування найважливіших понять і взаємозв'язків між ними. Йдеться про поняття і гасла:

Архітектурна спадщина;

Архітектурна пам'ятка;

Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України;

Відтворення (відбудова) втрачених пам'яток (об'єктів архітектурної спадщини).

Коротко зупинимось на цьому. Архітектурна спадщина як невід'ємна частина культурної спадщини людства, — це сукуп-

ність матеріальних (речовинних) і нематеріальних предметів, властивостей, відносин, що історично формувалися в процесі архітектурної діяльності.

Матеріальну частину архітектурної спадщини становлять містобудівні системи, будівлі і споруди, антропогенні ландшафти, пам'ятки архітектури, містобудування, монументального мистецтва, археології тощо; нематеріальну — фаховий досвід (знання, уміння, навички), теоретичні погляди, концепції, ідеї та ін., які накопичені культурою народу (традиції, звичаї тощо), зафіксовані у текстовій, графічній або будь-якій іншій формі (архітектурні трактати, книги, проекти тощо), уособлені в суспільних структурах (проектні, наукові та навчальні інститути, спілки архітекторів, урбаністів, дизайнерів та інші фахові організації)⁴⁵.

У вузькому розумінні архітектурна спадщина — це сукупність пам'яток та об'єктів нерухомої культурної спадщини за видом «архітектура», відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини». З огляду на це архітектурна пам'ятка входить до множини, яка називається архітектурною спадщиною.

Архітектурна пам'ятка є зафіксованим у матеріальній формі свідченням певного етапу, напряму, аспекту розвитку архітектури. Згідно з Законом України «Про охорону культурної спадщини» архітектурні пам'ятки — це занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів. До таких належать будівлі і споруди різного функціонального призначення: сакральні (церкви, собори, каплиці, дзвіниці); військові (фортеці й замки); цивільні житлові і громадські; архітектурні монументи; малі архітектурні форми (брами, альтанки, гроти, кіоски); поховальні (крематорії, мавзолеї, склепи); виробничі та промислові (заводи, цехи, електростанції, арсенали);

⁴⁵ Вечерський В. В. Архітектурна спадщина // Велика українська енциклопедія. Т. 3. Апат. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 352.

господарські (склади, комори); інженерні (мости, акведуки); транспортні (вокзали, аеропорти). Архітектурні пам'ятки за типом належать до споруд (витворів). Вони можуть входити як окремі компоненти до складу інших типів пам'яток — комплексів/ансамблів (Почаївська лавра у м. Почаїв Кременецького р-ну Тернопільської обл.) та визначних місць (історичний центр Львова). Архітектурні пам'ятки можуть бути комплексними, тобто мати водночас ознаки кількох видів пам'яток, як наприклад Софійський собор у Києві, який є одночасно пам'яткою архітектури, монументального мистецтва, історії, археології. Для кожної пам'ятки визначається її предмет охорони: це матеріальне втілення її художньо-естетичних якостей, що знаходять своє відображення в архітектурній формі, розпланувально-просторовій композиції, матеріально-технічній структурі загалом, у складових чи окремих фрагментах, а також у місці розташування зазначеної пам'ятки та її ролі в середовищі⁴⁶.

Архітектурна спадщина України включає як збережені будівлі, споруди, їх комплекси (ансамблі), так і не збережені, але відомі з джерел. Разом вони є невід'ємною складовою культурної спадщини українського народу. Відповідно до такого погляду втрачені об'єкти архітектурної спадщини України — це визначні архітектурні об'єкти минулих історичних епох, які не збереглися, але щодо яких наявна інформація, зафіксована у будь-якій матеріальній формі (кресленики, фото, рисунки, картини, описи, кіно- та відеозйомка тощо).

Втрати об'єктів архітектурної спадщини в Україні відбувалися по-різному в різні періоди. XVIII та XIX ст. — це доба неусвідомлених і неумисних руйнувань унаслідок стихійних лих, соціальних катаклізмів та причин утилітарного характеру. Натомість протягом XX ст. умисне знищення об'єктів архітектурної спадщини в Україні набуло цілеспрямованого й системного характеру. Воно відбулося кількома етапами.

Перший етап пов'язаний з колективізацією і Голодомором, коли у 1928–1933 рр. спалено чи розібрано на дрова кількасот

---

⁴⁶ Вечерський В. В. Архітектурна пам'ятка // Велика українська енциклопедія. Т. 3. Апат. Аят. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 351–352.

дерев'яних парафіяльних церков XVII–XIX ст. по селах і містечках (Вознесенська церква в Березні, Троїцька церква у Коропі), а також чимало мурованих храмів (Олександрівський собор у м. Сімферополі). На цьому етапі рішення про нищення об'єктів архітектурної спадщини ухвалювалися місцевими органами влади, а центральні органи ніби-то не схвалювали цих дій (іл. 1). Особливо потерпів у цей час Харків (Миколаївська церква) та регіон довкола (іл. 2).

1. Фонтан «Самсон» у Києві після зруйнування у 1934 р.

2. Знищення Миколаївської церкви у м. Харкові у 1929 р.

3. Руїни синагоги «Золота Роза» у м. Львові після її знищення німецькими окупантами. Фото 1941 р.

Другий етап (1934–1939 рр.) ознаменувався руйнуванням Микільського (військового) та Богоявленського соборів та Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, кафедральних соборів у Полтаві, Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Рішення з цих питань ухвалювало Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України⁴⁷. Ці руйнації були настільки масштабними й безоглядними, що викликали протести навіть серед селян, незважаючи на терор 1937 р.: «Знищення великих історичних пам'яток не можна без гніву спостерігати. Якщо Ви, т. Голова (В. Молотов — Авт.), не з варварами дикими, то припиніть це дике і сумне явище»⁴⁸.

Руйнування часів Другої світової війни дозволили комуністичному режимові позбутися ще низки визначних церковних і цивільних пам'яток, звинувативши в їхньому знищенні «німецько-фашистських окупантів» (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Успенський собор і магістрат у м. Кременчуці, квартали середньовічної забудови у центрі м. Кам'янця-Подільського та ін.) (іл. 3).

Наступний етап розпочався у 1962 р., коли М. Хрущов оголосив нові гоніння на релігію і Церкву. Жертвами стали Троїць-

⁴⁷ Бережина А. Документи Політбюро ЦК КП(б)У // Пам'ятки України. 1991. № 2. С. 49–50.

⁴⁸ Лист селян с. Лютенки Полтавської області до голови Ради народних комісарів СРСР В. Молотова, 1937. Цит. за кн.: Репресоване краєзнавство. Київ : Рідний край, 1991. С. 459.

кий собор у Глухові, церква Параскеви П'ятниці та дзвіниця у Космачі, Воскресенська церква в Путивлі та ін.

Останній етап організованого руйнування пам'яток архітектури припадає на роки Перебудови, коли порядком підготовки до святкування 1000-річчя Хрещення Руси-України Центральний комітет Комуністичної партії України зажадав від місцевих органів влади розв'язати проблему «безгосподарних культових будівель» одним із двох способів: або відремонтувати, пристосовавши під музеї атеїзму, або знищити. Відповідно до ци вимог Івано-Франківський обласний виконавчий комітет, приміром, підготував перелік на знесення кількох десятків закритих церков XII–XVII ст., у т. ч. Пантелеймонівської церкви в Галичі 1194 р. (єдиної збереженої пам'ятки Галицької архітектурної школи домонгольської доби), а також церкви Зішестя Святого Духа в Рогатині (тепер — пам'ятка всесвітньої спадщини ЮНЕСКО). 1986–1987 рр. датується руйнування кількох стародавніх мурованих храмів по містах і селах Сумської області, зокрема Троїцької церкви у м. Лебедині.

Повний і вичерпний каталог втрачених об'єктів архітектурної спадщини України створити на разі неможливо з огляду на брак відповідних джерел. Проте дослідження, виконані автром цього тексту в 1996–2002 рр., узагальнили інформацію про понад 400 втрачених об'єктів архітектурної спадщини на всій території України й уможливили з'ясування етапності втрат та співвідношення кількості втрачених об'єктів у відсотках до загального їх числа:

- 1) до Першої світової війни втрачено 15,15% об'єктів;
- 2) протягом Першої світової війни (1914–1918) втрачено 1,77% об'єктів;
- 3) міжвоєнний період (1919–1940) втрачено 63,38% об'єктів;
- 4) протягом Другої світової війни (1941–1945) втрачено 4,55% об'єктів;
- 5) у повоєнний період до розвалу СРСР (1946–1990) втрачено 12,12% об'єктів;
- 6) у добу незалежної України (1991–2002) втрачено 3,03% об'єктів, які мали статус архітектурних пам'яток.

Понад половина всіх втрат — 63,38% припадає на два десятиріччя: 1919–1940 рр. За перші десять років незалежності України втрат було більше, ніж у роки Першої світової війни і дещо менше, ніж під час Другої світової війни. Проте тепер список втрачених архітектурних пам'яток щороку поповнюється.

Ці втрати характеризуються виразною специфікою не тільки в хронологічному, а й у регіональному і каузальному аспектах. Найбільших втрат зазнав регіон Середньої Наддніпрянщини і Лівобережжя (Київ, Київська, Черкаська, Чернігівська, Полтавська області). Другою за кількістю втрат є Слобожанщина (Харківська, Сумська, Луганська, Донецька області). Значно меншими є втрати Поділля, Волині, Галичини з Закарпаттям і Буковиною та Півдня України.

Дослідження конкретних причин втрати кожного об'єкта архітектурної спадщини дозволили визначити каузальність (причини) цього явища і кількісні характеристики втрат, зумовлених різними причинами (у відсотках до загальної кількості втрачених об'єктів):

- 1) причини утилітарного характеру — 18,7%;
- 2) війни і революції — 8,09%;
- 3) стихійні лиха (переважно пожежі) — 3,79%;
- 4) причини політичного характеру: державна політика нищення об'єктів архітектурної спадщини — 64,65%;
- 5) низький культурний рівень населення і керівництва, що призводить до «неусвідомленого вандалізму» — 4,29%.

Найбільших втрат архітектурна спадщина України зазнала від політики тоталітарного режиму, спрямованої на знищення культурної спадщини українського народу. Цією причиною обумовлено майже дві третини втрат. Другою за значенням групою причин є утилітарні, здебільшого суто господарського характеру. На них припадає трохи менше 20% всіх втрат. Низькою є частка воєнних руйнацій і втрат від різних стихійних лих, здебільшого пожеж.

Серед об'єктів архітектурної спадщини різної функціональної типології (сакральні, оборонні, громадські, виробничі споруди, житлові будівлі) найбільше потерпіли об'єкти церковної і

фортифікаційної архітектури. Але причини втрат цих об'єктів відмінні:

- храми свідомо нищили з ідеологічних міркувань;
- об'єкти оборонної архітектури занепали й поступово зруйнувалися тому, що в нових умовах втратили свої оборонні й репрезентативні функції і стали непотрібними.

Для українського суспільства ця проблематика стала актуальною у 1980-х рр. унаслідок усвідомлення масштабності й неправності втрат національної культурної спадщини, спричинених комуністичним режимом, і появи бажання ті втрати компенсувати⁴⁹. У світовій практиці до таких заходів раніше вдавалися, але тільки в унікальних випадках. Проте після падіння тоталітарних режимів у Європі наприкінці 1980-х рр. через відтворення своїх сплюндрованих пам'яток пройшли більшість посткомуністичних країн під гаслом «повернення історичної справедливості» (Білорусь, Грузія, Латвія, Литва, Польща, Росія, Словаччина, Узбекистан та ін.). Тож відтворення втрачених українських пам'яток у 2000-х рр. стало явищем закономірним, хоча й неоднозначним. Тут Україна напрацювала значний досвід. Відтворення втрачених пам'яток було піднесено до рівня державної політики Президентом України Л. Кучмою у 1995 р. за порадою фахового історика Д. Табачника за активної співпраці з академіком НАН України П. Троньком⁵⁰. Це активно підтримували Київський міський голова О. Омельченко, а також християнські конфесії, особливо Українська Православна Церква Київського Патріархату (далі — УПЦ-КП). На виконання Указу Президента України 09.12.1995 Кабінет Міністрів України 23.04.1999 ухвалив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, якою передбачалося відтворити 56 пам'яток архітектури в усіх областях України, АР Крим, містах Києві й Севастополі; з них 28 — православні храми, з них 11 — у м. Києві. Ця програма виконана частково і скасована В. Януковичем 21.03.2007.

---

⁴⁹ Відтворення втрачених пам'яток. Історичний та правовий аспекти // Пам'ятки України: історія та культура. 1994. № 3–6. С. 134–148.

⁵⁰ Основні засади відтворення визначних пам'яток історії та культури України // Пам'ятки України: історія та культура. 1999. № 1. С. 109–110.

*4. Відтворена церква Успіння Богородиці Пирогощі у м. Києві.
Фото В. В. Вечерського*

*6. Відтворений Успенський собор Києво-Печерської лаври.
Фото В. В. Вечерського*

*5. Відтворений ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря
у м. Києві. Фото В. В. Вечерського*

*7. Відтворена церква Різдва Христового у м. Києві.
Фото В. В. Вечерського*

У 1998 р. відтворено в гаданому первісному вигляді церкву Успіння Богородиці Пирогощі у м. Києві (іл. 4). У Києві в 1996–1999 рр. відбудовано ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря⁵¹ (собор 1997–1999 рр., дзвіниця 1997–1998 рр., Економічна брама з муром 1997 р.; іл. 5) та Успенський собор Києво-Печерської лаври (2000 р.; іл. 6). Протягом 2002–2005 рр. відтворено київську церкву Різдва Христового (іл. 7).

За київським прикладом з 2000-х років розпочалися успішне відтворення втрачених архітектурних пам'яток в інших містах: Кам'янці-Подільському Хмельницької обл. (Троїцька церква, 2006–2010 рр.), Одесі (Спасо-Преображенський собор, 2000–2005 рр.; іл. 8), Полтаві (Успенський собор, 2000–2004 рр.), Севастополі (Володимирський собор у Херсонесі, 2000–2004 рр.), Сімферополі (собор св. Олександра Невського, 2003–2015 рр.), Яготині Київської обл. (Троїцький собор, 1999–2016 рр.). Протягом 2000–2010 рр. відтворені два великі історико-архітектурні комплекси доби Гетьманщини: Резиденція Богдана Хмельницького та Петропавлівська церква у м. Чигирині Черкаської обл. та Гетьманський замок у м. Батурині Чернігівської обл.⁵²

Вітчизняний досвід відтворення втрачених пам'яток виявив низку негативних моментів (найважливіший — неавтентичність і нерідко — гіпотетичність відтворених об'єктів). Це потребувало осмислення на міжнародному рівні. За участю українських фахівців 24.10.2000 під егідою ЮНЕСКО розроблена й ухвалена «Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини», в якій зазначено: «У виняткових випадках відтворення культурної спадщини, втраченої в результаті стихійних чи спровокованих людьми лих, може бути прийнятною, коли для історії та культури відповідного регіону конкретна пам'ятка становить надзвичайну художню цінність, має сим-

---

⁵¹ Вечерський В. В. З історії відтворення споруд Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Михайлівський Золотоверхий монастир. Ювілейний випуск, присвячений 900-річчю. Київ : Фенікс, 2008. С. 157–165.

⁵² Вечерський В. В. Відтворення утрачених архітектурних об'єктів Гетьманщини // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 3. Київ-Глухів, 2010. С. 9–13.

*8. Відтворений Спасо-Преображенський собор у м. Одесі.
Фото В. В. Вечерського*

волічне значення чи особливо важлива для збереження історичного середовища; за умови, що наявні обміри та відповідна історична документація, що це не спотворює середовище і не шкодить історичній забудові та після проведення консультацій з громадськістю»⁵³.

Тож відтворення (відбудова) окремих пам'яток, ключових для національної свідомості, — справа історично виправдана. Але при цьому слід дотримуватися наукових і пам'яткоохоронних пріоритетів, а саме: цінність автентичної пам'ятки є абсолютною, а відтвореної — відносною.

З усього, викладеного вище, слід зробити такі висновки. Втрати автентичних об'єктів архітектурної спадщини є незворотними. При знищенні такого об'єкта втрачається не тільки його мистецьки досконала архітектурна форма, а передусім сам об'єкт як історичне джерело. Навіть у разі відбудови, тобто від-

⁵³ Правова охорона культурної спадщини: 36. док. Київ : Інтерграфік, 2004. С. 116.

творення архітектурної форми втраченої будівлі чи споруди, її матеріально-технічну структуру відтворити неможливо. Тому відтворити втрачений об'єкт архітектурної спадщини в принципі неможливо.

Ці невідшкодовні втрати спричинили суттєве збіднення культурної спадщини України й архітектурного середовища конкретних населених пунктів. Причому на відміну від інших країн Європи, вітчизняна архітектурна спадщина зазнала найбільших втрат не під час воєнних конфліктів, а в мирну добу. Більшість руйнувань були компонентом цілеспрямованої державної політики тоталітарного режиму. Не буде перебільшенням твердження, що національна культурна спадщина жодного іншого народу в Європі не зазнала таких системних руйнувань, як в Україні протягом XX ст. Це дослідження і оприєвнення у ВУЕ інформації про втрачені об'єкти архітектурної спадщини України суттєво коригує знання про розвиток архітектури як в Україні, так і в усьому регіоні Центрально-Східної Європи.

Зрештою, кількасот втрачених об'єктів архітектурної спадщини України — то в жодному разі не «кандидати на відтворення». Вони — об'єкти національної пам'яті, важливі для української ідентичності. І як такі вони мають бути присутні, бодай віртуально, у нашій культурі, незважаючи на знищення їхньої матеріальної субстанції. Важлива роль у цьому належить «Великій українській енциклопедії» як загальнонаціональному науково верифікованому інформаційному ресурсу.

3.6. ПРОЄКТ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «УКРАЇНСЬКА МОВА» (1988) І ЙОГО ВТІЛЕННЯ: ЗМІСТОВІ Й ФОРМАЛЬНІ ЗМІНИ

1988 р. Головна редакція «Української радянської енциклопедії» спільно з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР опублікували реєстр гасел до майбутнього видання «Українська мова (енциклопедія)» — першої україномовної спеціалізованої лінгвістичної енциклопедії¹. Реєстр вийшов на правах рукопису накладом 200 прим.

У передмові до брошури зазначалося, що енциклопедію планувалося оприлюднити вже 1993 р. — через п'ять років після виходу реєстру. Її обсяг мав складати 100 друкованих аркушів. Запланований термін підготовчої роботи був неймовірно стислим — відгуки на надрукований у травні реєстр збиралися до 1 жовтня того ж року.

В умовах суспільних змін часів Перебудови й економічної кризи перших років незалежності цей проєкт так і не вдалося втілити вчасно. Згадана енциклопедія вийшла друком аж 2000 р., на сім років пізніше запланованого часу видання². 2004 р. вийшло друге видання³, 2007 р. — третє видання⁴. Змінилися і її технічні параметри — загальний обсяг книжки (перше видання) склав 113 обліково-видавничих аркушів замість зазначених у реєстрі 100. Таким чином, обсяг видання зріс приблизно на 13 %. Кожне наступне видання доповнювалося певною кількістю нових статей. Проте, суттєвих змін до них не вносилося, а обсяг доповнень не робив перевидання довідника принципово відмінними від першого видання (для прикладу, друге видання мало обсяг 123 аркуші, тобто на 10 аркушів більше за перше). Частину

¹ Українська мова (енциклопедія). Тематичний реєстр слів. Рукопис для обговорення. Київ : Головна редакція УРЕ, 1988. 84 с. (далі: Реєстр).

² Українська мова: енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с. (далі: ЕУМ).

³ Українська мова: енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

⁴ Українська мова: енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

оприлюднених у першому виданні статей у подальших виданнях було відредаговано з урахуванням зауважень рецензентів, про що згадують Євгенія Карпіловська й Михайло Зяблюк⁵.

Оскільки практичною реалізацією проекту 1988 р. стало перше видання енциклопедії (2000 р.), саме його ми порівнюємо з тематичним реєстром. У згаданій вище статті Є. Карпіловська та М. Зяблюк проаналізували структуру і принципи укладання довідника. Проте в центрі їхньої уваги був результат праці (готова енциклопедія), а не зміни, що відбулися з її проектом за роки, упродовж якого його втілювали в життя.

Початковий реєстр гасел складався з близько 1500 термінів. В енциклопедії (перше видання) вміщено 1797 статей (на 20 % більше). Реєстр було підготовлено за проблемно-тематичним принципом, без дублювання суцільним списком в алфавітному порядку. Під час підготовки енциклопедії до друку крім появи нових гасел (більшість із них складають статті біографічного блоку) до видання було внесено деякі інші зміни. Зокрема, вони стосувалися обсягу вміщених статей.

Крім додавання не передбачених першим реєстром гасел, частину термінів було вилучено. Це стосувалося перш за все тих із них, зміст яких повторювався в інших (ширших за обсягом) статтях. Упорядники енциклопедії також вилучили значну частину відсильних гасел, що дещо ускладнило користування довідником для читача без філологічної підготовки. Для прикладу, було вилучено такі відсильні гасла як «Аналітичні мови» і «Синтетичні мови» (відсильні на «Морфологічна класифікація мов», яку, своєю чергою, замінили статтею «Типологічна класифікація мов»), «Архіфонема» (відсильне на «Фонема»), «Задній ряд» (відсильне на «Ряд»), «Варіація фонем» (відсильне на «Алофон»), «Недостатні дієслова» і «Неправильні слова» (відсильні на «Дієвідмінювання»), «Неперехідні дієслова» (відсильне на «Перехідність») тощо.

У деяких випадках знімалося гасло, на яке вели кілька відсильних. Таке траплялося, якщо воно належало не так до лінгві-

---

⁵ Карпіловська Є., Зяблюк М. Енциклопедія «Українська мова»: структура та принципи укладання // Енциклопедичний вісник України. 2009. Вип. 1. С. 52.

стики, як до суміжних дисциплін. Для прикладу, було знято гасло «Мова і мислення» (з відсильним на нього «Вербальним мисленням»)⁶ — обсяг запланованої статті складав 6 тис. зн. Було знято й низку термінів, які початково не були відсильними, але їхній зміст неминуче дублювався б в інших статтях. Зокрема, до таких належать гасла «Національна мова» (10 тис. зн.)⁷, «Синтагма» (4 тис. зн.)⁸. В окремих випадках відсильні гасла було замінено повноцінними статтями. Для прикладу, гасло «Дублет» спершу було заплановано як відсильне на «Варіант» і «Синонімія». У підсумку в енциклопедії з'явилася стаття «Дублети» обсягом 570 зн.⁹

Знімалися (на жаль, без заміни відповідними статтями, хоча збереження відповідних термінів в енциклопедії було б виправданим) гасла, які, безумовно, мають стосунок саме до теми довідника. Для прикладу, до енциклопедії так і не потрапило гасло «Жестів мова»¹⁰ — хоча жестові мови мають окрему генеалогічну класифікацію і їхній зв'язок зі звуковими мовами вкрай незначний, зокрема, українська жестова мова, як і російська, походять від французької жестової мови). Знято такі гасла як «Паралінгвістика» (1000 зн.)¹¹, Семіотика (3 тис. зн.)¹², «Аглютинація» (700 зн.)¹³, «Словотвірний потенціал слова» (1 тис. зн.) і «Словотвірний розбір» (2 тис. зн.)¹⁴ та численні інші.

Значно суттєвішими були зміни, викликані зміною політичних умов реалізації аналізованого видавничого проєкту. Це, зокрема, стосується тематичного розділу «Українська мова»¹⁵, до якого включено гасла з історико-порівняльного мовознавства,

---

⁶ Реєстр. С. 4.

⁷ Реєстр. С. 5.

⁸ Там само.

⁹ ЕУМ. С. 151.

¹⁰ Реєстр. С. 4.

¹¹ Реєстр. С. 6.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 34.

¹⁴ Там само. С. 38.

¹⁵ Реєстр. С. 7–8.

історії україністики, історії української мови. Очевидним є зняття гасел «Класики марксизму-ленінізму про українську мову» (запланований обсяг — 3 тис. зн.), «Мови народів СРСР» (14 тис. зн.)¹⁶ і «Російська мова — мова міжнаціонального спілкування народів СРСР» (4 тис. зн.). Додано гасла «Українізація» (стаття Михайла Жовтобрюха обсягом 6200 зн.¹⁷), «Валуєвський циркуляр 1863» і «Емський акт 1876» (940 і 980 зн. відповідно, авторка — Зиновія Франко)¹⁸. Ухвалення 1989 р. Закону УРСР «Про мови в українській РСР» і оголошення української мови державною зумовило появу спершу не передбачених реєстром гасел про цей закон¹⁹ (2700 зн., та ж сама авторка) і «Державна мова»²⁰ (10 тис. 400 зн., автор — Василь Німчук). З'явилися також статті, присвячені літературним стандартам, що функціонували в Україні і/або серед груп мігрантів із України («Карпаторуська мова»²¹, «Утроруська мова»²² і «Русинська мова»²³ (автор усіх — Павло Чучка, обсяг кожної — бл. 1 тис. зн.), «Русинська мова в Югославії та Хорватії»²⁴ (автор — Любомир Белей, обсяг — бл. 3800 зн.).

Було внесено зміни і у план статей про україністику в різних країнах. Зокрема, статтю «Україністика (в СРСР та за його межами)» було замінено загальною статтею «Україністика» (обсяг — 30 тис. зн. замість запланованих 35 тис. зн., автор — Віталій Русанівський). Було знято статті «Україністика в Австрії, НДР та ФРН» (реєстр укладався за два роки до об'єднання Німеччини, запланований обсяг — 3 тис. зн.) й «Україністика в Італії» (700 зн.). Натомість, з'явилася стаття «Україністика у Велико-

---

¹⁶ Це гасло замінено статтею Ореста Ткаченка «Мови національних меншин в Україні» обсягом 7400 зн., ЕУМ. С. 325–326.

¹⁷ ЕУМ. С. 645–646.

¹⁸ ЕУМ. С. 59, 158.

¹⁹ ЕУМ. С. 191.

²⁰ ЕУМ. С. 135–138.

²¹ ЕУМ. С. 228.

²² ЕУМ. С. 642.

²³ С. 526–527.

²⁴ С. 527.

британії» (2800 зн., авторка — Роксолана Зорівчак)²⁵, статтю «Україністика в Чехословаччині» було розділено на окремі статті «Україністика в Чехії»²⁶ та «Україністика в Словаччині»²⁷ (обидва тексти підготував словацький україніст Микола Штець), гасло «Україністика в Югославії» було знято.

Не менш суттєвими були зміни у блоці статей, присвячених українській мові в країнах діаспори. Так, до енциклопедії було додано статті «Українська мова в Білорусі» (2700 зн., автор — Олександр Скопненко)²⁸, «Українська мова в європейській частині Росії» (4 тис. зн., авторка — діалектолог Надія Прилипко)²⁹, «Українська мова в Канаді» (понад 19 тис. зн.)³⁰ і США³¹ (бл. 10 тис. зн., обох — Роксолана Зорівчак), а також статті про українську мову в Казахстані, Молдові, Сибіру та на Далекому Сході, у Великій Британії. Через поділ Чехословаччини статтю про українську мову в ній було замінено на статтю про українську мову у Словаччині (автор — Йосип Дзендзелівський), а розпад Югославії зумовив перейменування статті «Українська мова в Югославії» на «Українська мова в Югославії, Боснії і Герцеговині, Хорватії» (автор — Т. Я. Токар). Таким чином, сукупний обсяг усіх статей про українську мову у країнах діаспори виріс більш ніж удвічі, але не за рахунок збільшення статей, а через включення нових гасел чи поділ наявних.

Було внесено зміни до блоку «Контакти і запозичення». Зокрема, додано статті «Українсько-балтійські мовні контакти», «Українсько-словацькі мовні контакти» й «Українсько-угорські мовні контакти»³². Це зумовило збільшення сукупного обсягу статей про міжмовні контакти української мови приблизно на третину. Було додано низку статей про історичні правописи

---

²⁵ ЕУМ. С. 658.

²⁶ ЕУМ. С. 657–358.

²⁷ ЕУМ. С. 654–655.

²⁸ ЕУМ. С. 662.

²⁹ ЕУМ. С. 663.

³⁰ ЕУМ. С. 666–670.

³¹ ЕУМ. С. 674–676.

³² ЕУМ. С. 680–681, 686–687, 688.

української мови («Драгоманівка», «Желехівка», «Кулішівка», «Ярижка»³³), які в реєстрі фігурували як відсильні на велику статтю «Реформи алфавіту і графіки»³⁴.

Найчисленніші доповнення мали місце в біографічному блоці статей. До енциклопедії додано статті про літераторів, мовознавців, культурних діячів минулого, перекладачів: Бориса Антоненка-Давидовича, Александра Брюкнера, Олексу Ветухова, Зенона Кузеля, Осипа Маковея, Петра Могилу, Андрія Ніковського, Євгена Онацького, Павла Тичину, Юрія Шевельова та багатьох інших. У другому та третьому виданнях довідника біографічний блок суттєво поповнювався, зокрема коштом статей про мовознавців ХХ ст. Біографічні статті мають порівняно невеликий обсяг, фіксуючи лише основні віхи професійного життя конкретної персоналії, тематику досліджень, бібліографію ключових праць тощо. Їхня загальна кількість складає близько чверті від числа статей (у другому і третьому виданнях цей відсоток зростає), однак сукупний обсяг статей біографічного змісту відносно обсягу довідника є значно меншим. Поряд із тим, у процесі підготовки першого видання з енциклопедії було вилучено низку імен науковців, які займалися україністикою лише епізодично: Федір Буслаєв, Сергій Обнорський та ін.

---

³³ ЕУМ. С. 150, 168, 263, 745. Автор усіх — Григорій Півторак.

³⁴ Відповідна стаття збереглася (с. 508–509), хоча її обсяг скоротився з запланованих 7 тис. до 5300 зн. Автор — Григорій Півторак.

3.7. «УКРАЇНСЬКА РЕЛІГІЄЗНАВЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»: ВІД ІДЕЇ ДО ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Результати теоретичної і практичної діяльності українських релігієзнавців акумулюються в різних формах, але найкраще вони презентовані в проєкті, який свідчить про амбітність цілей і широту завдань, що ставили собі фундатори релігієзнавства як окремої сфери гуманітарного знання в Україні. Цей проєкт остаточно кристалізувався наприкінці 1990-х років. Йдеться про написання «Української релігієзнавчої енциклопедії» (УРЕ).

Для реалізації такого масштабного іміджевого проєкту були всі підстави. В 1996 р. вийшов відомий вже «Релігієзнавчий словник» — єдине на той час довідкове видання, яке пережило декілька видань, в т.ч. і піратських. Більше 2000 слів і понад 100 авторів — це унікальна науково-організаційна робота, яку взяли на свої плечі його упорядники професори А. Колодний і Б. Лобовик з Інституту філософії НАН України, згуртувавши всі наявні наукові та викладацькі сили. Актуальність цього Словника досі не втрачена. Виставлений в інтернет-простір (Див.: <https://ure-online.info/encyclopedia/>), він приваблює увагу потребуючих студентів, викладачів, науковців, державних службовців, журналістів, оскільки утримує в концентрованому вигляді важливу інформацію про релігію, особливо в Україні. І хоч деяка конкретика «Релігієзнавчого словника» вже застаріла, в своїх найбільш загальних підходах Словник досі відповідає на питання, які постають сьогодні з приводу феномену релігійного життя. Щоденно на сторінку УРЕ, де розміщено Словник, заходить до 50 осіб, а в рік — це тисячі зацікавлених проблемами релігійного життя громадян. Передбачалося, що саме ця словникова матриця стане базовою для розширення, доповнення її в Енциклопедії, зміни деяких гасел, що присутні у «Релігієзнавчому словнику».

Грандіозний проєкт планувався як три величезних томи, які мали бути видані у 2000 р. Редколегія усвідомлювала, що це — унікальне видання, яке розраховане на найширше коло читачів — від учнів шкіл до викладачів та науковців. Тому залучалися до написання

УРЕ всесвітньо відомі історики, філософи, соціологи і психологи релігії, теологи США та Західної Європи, богослови різних конфесій.

У флайєрі, який випустили як рекламний двома мовами — українською та англійською, зазначалося, що «Енциклопедія релігій» (первісна назва) — це:

- найбільший обсяг інформації з усіх існуючих довідкових видань, що вийшли друком в Україні з релігії. Сумарний обсяг трьох томів — 1500 великоформатних сторінок (понад 250 друк. арк.), понад 8000 термінів;

- інформація на рівні найостанніших творчих здобутків вітчизняного та міжнародного релігієзнавства за оригінальною методикою, що дає змогу використовувати Енциклопедію як навчальний посібник, методичний poradnik.

При цьому задумана праця поставала скоріше як інформативний довідник з історії і сучасності багатьох релігій. Енциклопедія мала на меті:

- дати широкі статистичні викладки стану церковно-релігійного життя в Україні й світі;

- завдяки міжнародній спрямованості, зацікавити читачів не лише України;

- бути написаною простою й зрозумілою мовою;

- видана на високому поліграфічному рівні (євродрук) з 2 тисячами кольорових та чорнобілих ілюстрацій;

- помірну ціну, споживач не потребував купувати спеціалізовані монографії з релігійних питань.

Крім того, «Енциклопедія», зазначалося, вміщуватиме велику кількість інформативних таблиць, карт, схем, хронологій, календарів. Серед них:

Схема історичного розвитку релігій і цивілізацій світу.

Таблиця кількісного розвитку основних релігій світу.

Хронологія релігієгенезу.

Символи релігій світу.

Календарі свят різних релігій.

Кarti поширення релігій у світі.

Хронологічні таблиці конфесій і церков.

Пантеон богів давнього Єгипту, Греції, Риму, Київської Русі.

Біблійна хронологія.

Хронологія римських пап.

Хронологія Київських митрополитів.

Карта релігій України.

Діаграми конфесійних змін в Україні.

Як бачимо, проект був концептуально продуманим, системним, добре структурованим. Такий досконалій схемі передувала величезна підготовча робота. Взявши в основу УРЕ «Релігієзнавчий словник» 1996 р., редактори вирішили додатково вивчити зарубіжний досвід. Треба було з'ясувати:

- хто, де і що написав в сфері енциклопедистики релігій;
- визначити основні наукові центри і авторські колективи, які працювали над подібними енциклопедіями;
- вийти на ці центри, налагоджуючи інституційні і персональні зв'язки.

Редакція усвідомлювала, що використавши іноземний досвід вивчення релігії у вигляді «Енциклопедії» та мудро імплементувавши його на український ґрунт, можливо досягнути успіху. Розуміючи вартісність видання, редколегія оголосила підписку. Відгукнулися всі обласні і республіканські бібліотеки, університети та гуманітарні інституції. Отримали навіть передмову від тодішнього Президента України Л. Кучми.

Серед перших Енциклопедій, до яких звернувся авторський колектив, була 16-томна англomовна видана в Чикаго «Енциклопедія релігій під редакторством» Мірче Еліаде. Масштабність задуму американців вразила українських науковців. Зрозуміло, що повторити цей науковий подвиг, пішовши слідами світової науки, у нас не було можливості. Але мати перед собою такі приклади, які показували, що наука здатна на неможливе — описати величезну кількість артефактів релігійного життя — від його початків і до сучасної доби — надихнув українських колег. Ця Еліадівська енциклопедія стала своєрідною школою для українських релігієзнавців з написання статей для своєї енциклопедії релігій.

Крім того, ми докладно ознайомилися із досвідом росіян, білорусів, поляків. В пригоді стали конфесійні енциклопедії (като-

лицька, православна, мормонська тощо). Автори активно користувалися відомим московським однотомним, але дуже солідним виданням «Народы и религии мира: Энциклопедия», присвяченим існуючим в світі релігіям і народам. Ця енциклопедія містить понад 1 250 статей про народи і понад 480 статей про релігії, які забезпечені близько 2000 ілюстраціями. Енциклопедія була підготовлена за участю великого колективу авторів, основна частина з яких — фахівці Інституту етнології і антропології імені Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, і вийшла в 1998 р. у видавництві «Большая российская энциклопедия». Основою для енциклопедії послужив видрукуваний в 1988 р. у видавництві «Радянська енциклопедія» історико-етнографічний енциклопедичний довідник «Народи світу». З часом на сайті мультимедіа-видавництва «Компактбук» за підтримки Інституту «Відкрите суспільство» була запущена електронна версія енциклопедії, яка потім була розміщена на сайті Інформаційно-енциклопедичного проекту «Рубрикон», де загальна кількість статей склала вже 2 634 найменування.

Українські науковці були інформовані про розпочату роботу росіян над «Энциклопедией религий» — світського російськомовного енциклопедичного видання, присвяченого релігіям світу. Як писали упорядники про свою енциклопедію, в системному вигляді вона репрезентує різноманіття релігійного життя як в історичній ретроспективі, так і в його нинішньому вимірі. Енциклопедичні статті, яких у виданні понад 3 400, розкривають в цілісному вигляді своєрідність окремих конфесій (світових і локальних, які залишилися в минулому і недавно з'явлених), а також їх найважливіші аспекти — доктрини, міфологію, символіку, теологію та демонологію, зміст священних книг, культові практики, етичні та правові норми, форми мистецтва, соціальні інститути та ін. Укладачі прагнули звертати увагу навіть на порівняно невеличкі релігійні течії, не відступаючи від неупередженого розгляду тих, оцінка яких вкрай суперечлива (наприклад, скопчества). Значний розділ «Енциклопедії» був присвячений релігійним реформаторам, філософам і теологам, їхнім долям, творам і вкладу в історію релігії.

Важливу частину «Енциклопедії» складали статті, які розкривають зміст релігійних понять і концепцій. «Енциклопедія релігій» — світське і позаконфесійне видання. Її автори — атеїсти, агностики, християни (православні, католики, представники різних напрямків в протестантизмі), мусульмани, буддисти, іудеї і носії інших переконань — в першу чергу, виступають як вчені, які при підготовці статей абстрагувалися від особистих світоглядів, об'єднаних глибоким взаємоповагою і загальними науковими цілями. Енциклопедія вільна від ідеологічного тиску будь-яких релігійних організацій, політичних рухів або державних інститутів.

Поступово, в порівнянні із вже існуючими енциклопедіями, вимальовувалася концепція і нашої власної — «Української релігієзнавчої енциклопедії». Науковці дійшли висновку, і ці положення стали засновковими: енциклопедія буде виразно УКРАЇНСЬКА і виразно Релігієзнавча, що передбачало:

- пропагування власних досягнень у справі вивчення релігії;
- описання власне українських релігійних явищ;
- подачу матеріалу з українських позицій і фокусно українського фактажу.

Виявляючи специфіку саме «Української релігієзнавчої енциклопедії», її упорядники постали перед проблемою спільних авторів, дослідників, постатей, історичних подій, різних оцінок.

З'явилися гасла із дисциплінарних розділів релігієзнавства, зокрема з філософії, соціології, психології, етнології, географії, правології релігії, а найбільше з її історії та історіософії. Широко мала б бути представлена світова релігієзнавча думка, постаті українського релігієзнавства, в тому числі і сучасного, його інституції та їх наукові здобутки.

Крім такого очевидного завдання, як об'єктивне описання феномену релігії, релігій України, релігійного процесу в інтерпретації українських авторів, УРЕ поставила собі за мету — не спеціально, але усвідомлено — згуртування релігієзнавчих кадрів всієї України, вирощування молодих науковців через залу-

чення їх до написання статей до УРЕ, творення високопрофесійного наукового середовища.

Релігієзнавча, а не релігійна чи конфесійна енциклопедія, не кажучи вже про атеїстичні чи постатеїстичні підходи, передбачала відмову від старої парадигми енциклопедій у поданні релігійних тем. УРЕ була покликана не просто замінити слово «атеїзм» на слово «релігієзнавство», а наповнити нове дослідницьке поле новим, не знаним досі науковим/академічним баченням. Релігієзнавство мало стати справжньою наукою, а не пропагандистською машиною формування зневаги до релігії, до релігійної свідомості і діяльності (Див.: Колодний А. Феномен релігієзнавства. Київ, 2020).

Українські науковці із відкриттям кордонів почали активно знайомитися з досвідом дослідження релігії в Європі та Америці. Інформація (книги, преса), що проникала в радянський простір, раніше просто жорстко систематизувалася: щось для широкого використання, а щось для ДСП. Твори відомих філософів, релігієзнавців, якщо і перекладалися, то піддавалися цензурі. Відомий московський ІНІОН (Institute of Scientific Information on Social Sciences), де зберігалися іншомовні джерела — фактично була закрыта інституція, в якій користуватися фондами можна було тільки за спецдозволом. Переклади багатьох книжок робилися і зберігалися в спецхранах. Все, а тим більше гуманітарна наука, контролювалося КПРС і КДБ.

Зміни, які відбулися з набуття незалежності України, безумовно, вплинули на зміст цієї науки, яка відкривала наново безліч тем, а разом з тим і проблем. Особливе місце серед цих пошуків належало предметному полю Релігієзнавства, категорії і поняття якого потрібно було розробляти з нуля. Цю задачу блискуче виконало «Академічне релігієзнавство» (Київ, 2000), яке запропонувало принципово новий підхід до релігії та релігієзнавства.

Але крім завдань теоретичного, частково ідеологічного характеру, постали виклики практичні. Релігійне життя України після отримання незалежності стрімко змінювалося. Зростала кількість релігійних організацій, збільшувалася палітра релігій-

них напрямків і течій, з'являлися нові релігійні феномени, які потребували свого вивчення.

Будь-яка ЕНЦИКЛОПЕДІЯ — це титанічна праця, яка готується до друку не один рік і великим авторським колективом. Тут завжди треба мати певний вихідний, як кажуть, доробок, що приростає новими знаннями. Нами насамперед були визначені основні розділи УРЕ і відповідальні редактори по її напрямках. Вони розробили новий загальний перелік гасел, які мали увійти до УРЕ, опрацювавши при цьому вже наявні енциклопедії в їх досвіді складання глосарія. Повною мірою врахований довід власних досліджень, зокрема набутий при написанні «Релігієзнавчого словника». Була запропонована певна схема написання довідок про бажаних осіб-діячів, про події, про джерела, про релігію загалом. Проведена вагома методична і методологічна робота. Сформовані колективи тематичних підрозділів з авторів, які професійно могли виконати цю роботу.

Ми виходили з того, що писати гасла мають не просто релігієзнавці, а вузькі спеціалісти з проблем, тому — це багатолюдний колектив, члени якого добре знають свого адресата: діти-дорослі, віруючі-невіруючі, християни-нехристияни, релігійні і вільнодумчі читачі, релігієзнавці і філософи, світські-конфесійні особи, бо універсально і професійно написати гасла до УРЕ доволі складно. На цьому шляху «енциклопедистів» чекають небезпеки: якщо УРЕ наукова, значить нудна, якщо цікава — то популярна, примітивна.

Через свій завеликий обсяг (понад дві тисячі сторінок і до 3-х тисяч гасел) «Енциклопедія» перестає бути лише тематичною збіркою інформації: вона постає як джерело знань про релігійне життя людства в усій його панорамі, а в нашому випадку — переважно про релігійне життя України. Якщо виданням вміло користуватися, то читач може отримати значний масив різноманітної додаткової інформації, не тільки релігієзнавчого змісту, а й історичного, філософського, літературного, джерелознавчого, археологічного, художнього тощо. З врахуванням цього планувався як Додаток до УРЕ спеціальний вказівний те-

матичний довідник наявних в Енциклопедії гасел, зокрема з проблеми релігієзнавства, релігії, окремих конфесій — східні релігії, іслам, православ'я, католицизм, нові релігійні течії тощо, свобода релігії, державно-церковні відносини та ін. Довідник мав постати як доповнення до алфавітного покажчика статей, що покликаний групувати матеріали гасел по відповідних рубриках.

В процесі роботи над УРЕ через неосяжність ілюстративного матеріалу довелося відмовитися від нього (це наступна наша велика робота), а вмістити лише низку тематичних схем.

Редакція УРЕ і авторський колектив усвідомлюють, що наша «Енциклопедія», як фундаментальна академічна праця, має бути сучасною, щобто відображати найновіші результати релігієзнавчих досліджень не лише українських, а й зарубіжних вчених, з використанням при написанні її гасел чисельних джерел, про релігії не лише України, а й світу, відповідати запитам сучасної людини різного віку та професійних орієнтацій. Пошук має бути базованим на фундаментальних в релігієзнавчому пошуку принципах об'єктивності, історизму, загальнолюдськості, позаконфесійності, світоглядної плюральності. Саме вони визначають специфіку релігієзнавчої методології, взагалі весь зміст релігієзнавчої дослідницької системи.

Робота над енциклопедіями — це складний науковий пошук, який є більш вимогливим до автора, ніж написання наукових статей і планових тем. УРЕ — це не монографія, а концентрація наукової думки не на одну спільну тему, а на безліч тем. УРЕ об'єднує сотні науковців, які по-різному мислять, по-різному підбирають вихідний матеріал до написання своїх гасел. Неодноразово Відділення релігієзнавства зверталося до Президії НАНУ із пропозицією затвердити написання УРЕ як планову тему. На це НАНУ не пішла, а статті в УРЕ (чи будь-яку іншу енциклопедію) не зараховуються як виконання планової теми.

Економічна та фінансова кризи, які поставили гуманітарні науки на межу виживання, поховали в дечому і наші первісні плани-задуми, відтягли на роки терміни їх виконання. Відсут-

ність коштів і неясна перспектива друку істотно вдарили по ентузіазму авторів, які писали гасла на волонтерських засадах. Робота над енциклопедією фактично призупинилася. Але обіцянка отця Івана Шевціва з Австралії профінансувати друк надихнула авторський колектив знову до праці. Автори УРЕ працювали і працюють на голому ентузіазмі. Лише наш релігієзнавчий патріотизм зберігає нашу живучість і підтримує ідею УРЕ. УРЕ є другим фундаментальним виданням після 10-томної «Історії релігії в Україні», яка побачила світ завдяки зусиллям невеличкого наукового підрозділу — Відділення релігієзнавства Інститут філософії НАНУ.

Щоб завершити проєкт, редакція пішла шляхом оптимізації його змісту, укрупнюючи певні гасла або ж взагалі відмовляючись від деяких з них. При цьому редакція прагнула зберегти унікальні, дуже авторські за своїм змістом статті, зокрема з блоків релігієзнавство, свобода буття релігії, православ'я, рідновірство та ін. Ми не відкинули написані раніше гасла до «Енциклопедії релігії», а включили їх до УРЕ. Тут є гасла М. Бабія, С. Головащенко, Д. Кирюхіна, П. Косухи, Б. Любовика, І. Мозгового, Л. Пилявця, Г. Христокіна, П. Яроцького та ін. За згодою наших зарубіжних колег із США, Польщі, Росії ми включили при збереженні авторства і деякі їхні гасла. То ж маємо в дечому міжнародне наукове довідкове видання.

На сьогодні завершення роботи з підготовки до друку УРЕ тримається на ентузіазмі професора А. Колодного. Йому доводиться самотужки редагувати, дописувати деякі нові гасла, переписувати чи скорочувати або поєднувати вже наявні статті, постійно спілкуючись із старими авторами і шукаючи нових для відсутніх гасел. Вся робота ведеться на волонтерських засадах.

Обіцяна ще в 2000 р. 3-томна УРЕ і досі не видрукувана, хоча закінчується вже 2021 р. Об'єктивні обставини унеможливили виконання задуманого. Але це сприяло й змістовному покращенню і збагаченню тексту. Колектив УРЕ сповнений рішучості завершити роботу над обіцяним проєктом в найближчі 2 роки. На сьогодні є в наборі понад 3 000 гасел, авторами яких є майже

150 авторів. Водночас знову постає складна проблема — проблема фінансування друку УРЕ, досі не вирішено: друкувати однією величезною книгою чи ж в декількох томах?

Але вже видно фініш в роботі над проектом. Збагачувати УРЕ новими гаслами, зокрема в конфесійному вимірі, можна до безкінечності. То ж будемо ставити крапку, пошановуючи весь релігієзнавчий загал України і наших друзів-колег у закордонні.

3.8. ВИКОРИСТАННЯ МЕРЕОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ СЕМАНТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТИПУ «ЧАСТИНА—ЦІЛЕ» МІЖ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИМИ ГАСЛАМИ

Сучасні інтелектуальні інформаційні системи (ІС), що орієнтовані на функціонування у відкритому середовищі Web, характеризуються застосуванням знань, які здобуваються з інших ресурсів мережі. Чим вище структурованість та семантизація таких ресурсів, тим більш ефективно та коректно здобуваються з них ці знання. Енциклопедичні ресурси, містять перевірені та актуальні знання про конкретну предметну область (ПрО), її основні поняття й відношення між цими поняттями та характерні для неї інформаційні об'єкти (ІО), а також про інформаційні ресурси (ІР), які містять ці знання. Вони мають значний обсяг та складну структуру, в їх створенні бере участь значна кількість експертів та інженерів. Тому у розробці таких ІР доцільно використовувати моделі, методи та засоби, що створені для менеджменту знань та довели свою ефективність в процесі побудови та експлуатації різноманітних ІС. Для інтероперабельного подання таких знань можуть застосовуватися онтології, таксономії, тезауруси тощо, які придатні для використання розподіленими Web-застосуваннями та забезпечують спільний словник певної сфери діяльності і визначають (з різними рівнями формалізації) значення термінів і зв'язків між ними¹.

З'ясуємо методи та засоби коректного та однозначного визначення семантики зв'язків (відношень) між різними енциклопедичними гаслами, які з точки зору семантичних технологій можуть розглядатися як класи та екземпляри класів онтології. Пропонується використовувати мереологічний аналіз як основу для чіткого та інтероперабельного визначення та диференціації різних видів відношень типу «частина-ціле». Це має забезпечити ефективніший пошук інформації в енциклопедії та надати користувачам швидший доступ до потрібних відомостей.

---

¹ Рогушина Ю. В., Гладун А. Я Використання онтології як засобу інтеграції знань про інформаційну систему // Відбір і обробка інформації. 2006. № 5. Вип. 24 (100). С. 43–49.

Зараз в Web представлена значна кількість словників та енциклопедійних ресурсів різної спрямованості, які дозволяють визначити термінологію різних ПрО та зв'язки між окремими термінами. На жаль, значна кількість таких ресурсів обмежуються лише посиланнями з контенту однієї статті на іншу, тоді як зміст такого посилання користувач має визначати самостійно за контекстом. Найвідомішим прикладом такого типу ІР є Вікіпедія. Відсутність формалізованого визначення семантики відношень між термінами не дозволяє автоматизовано здобувати потрібні користувачам відомості та генерувати більш формальні структури знань, такі як онтології та тезауруси. Семантизація Wiki-технологій надає можливість для явного визначення відношень між Wiki-сторінками, але для кожної ПрО (та відповідно для того ІР, що описує цю ПрО) доцільно визначати фіксований набір відношень, специфічний саме для цієї області. Деякі відношення є однаковими для різних ПрО (наприклад, «клас-підклас»), деякі є специфічними для окремих ПрО та не мають визначених характеристик. Але існує група відношень типу «частина-ціле», які характерні для більшості ПрО, але містять різні підтипи з подібними характеристиками, але різною семантикою, визначення якої є важливою складовою опису різних ПрО². Теоретичною основою для визначення таких підтипів є мереологія — науковий напрямок, який стосується формалізації опису відношень між частинами та цілим. У створенні сучасних енциклопедійних ІР, орієнтованих на функціонування у Web та взаємодію з іншими інтелектуальними застосуваннями, доцільно використовувати цей теоретичний базис для розширення функціоналу таких ІР.

Мереологія — це формальна теорія про частини і зв'язані з ними поняття, розроблена С.Лесьневським³. Об'єктом мереології є дослідження відношення «частина-ціле». Мереологія є

---

² Рогущина Ю. В., Гладун А. Я. Мереологические аспекты онтологического анализа интеллектуальных Web-сервисов // 36. праць VII Міжн. конф.ї «Інтелектуальний аналіз інформації» ІАІ-2007 (12–14 травня 2007). Київ, 2007. С 312–321.

³ Лесьневский С. Об основаниях математики. URL: <http://www.philosophy.ru/library/logic/lesnewxi.html>.

частиною тріади дедуктивних теорій, що включає також прототетику й онтологію (у Лесьневського онтологія, на відміну від сучасного підходу Semantic Web, розглядається тільки як система з єдиним відношенням «є» — «is_a»). Відношення «частина-ціле» є винятково важливим тому, що воно утворює основу поняття системи, яке є центральним у науковому пізнанні. Система являє собою структурне з'єднання своїх елементів. Її базовою формальною характеристикою є те, що елементи не просто входять у систему, а входять у неї в результаті взаємодії з іншими елементами.

Найзагальніші відношення в реальних Про — це зв'язок еквівалентності, таксономічний зв'язок, структурний зв'язок, зв'язок залежності, топологічний зв'язок, зв'язок причини і наслідку, функціональний зв'язок, хронологічний зв'язок, зв'язок подоби, умовний зв'язок і цільовий зв'язок.⁴ Однак не усі ці онтологічні відношення рівноцінні, у цьому наборі відношень можна виділити фундаментальні — таксономію і мереологію.

Відношення називають фундаментальним, якщо на базі одного цього відношення може бути побудована формальна система, яка дозволяє виражати основні математичні поняття. Існує чотири фундаментальних відношення, на базі кожного з яких може бути побудована математика: відношення приналежності (теорія множин ZF і NF), відношення між функцією, її аргументом і результатом (теорія множин фон Неймана), відношення іменування (онтологія Лесьневського) і відношення «частина-ціле» (мереологія). Якщо термін «таксономія» досить широко розповсюджений і не вимагає додаткового визначення, то термін «мереологія» у дослідженнях, пов'язаних з інформаційними технологіями, застосовується значно рідше і має потребу в додатковому поясненні.

Мереологія (від грецького «частина» і «вивчення») — формальна теорія про частини і пов'язані з ними поняття. Цей термін використано польським математиком С. Лесьневським (львівсько-варшавська математична школа), який аналізує фі-

---

⁴ Непейвода Н. Н. Мереологія. URL: <http://www.logic.ru/Russian/events/ifras/nnn.pdf>.

лософські, логічні і математичні складники основ математики. Мереологія аналізує один з основних типів зв'язку між об'єктами, а також природним і штучним середовищами, — зв'язок частини і цілого⁵. Мереологію можна віднести до теорій, у яких має значення той факт, що всі елементи повинні мати еквіваленти в дійсності. Мереологія — перша з логічних систем, створених С. Лесьневським у 1916 р. З погляду С. Лесневського, існує тільки одне вихідне відношення — «бути елементом» ($x \in y$). Цю теорію розвивали К. Айдукевич, А. Тарський, Т. Котарбінський⁶. Відношення «частина-ціле» є винятково важливим тому, що воно утворює основу поняття системи, яка часто використовується в сучасному науковому пізнанні. У той час як теорія множин заснована на відношенні приналежності між множиною і його елементами, мереологія підкреслює мерономічне відношення між сутностями, що з теоретико-множинної точки зору ближче до концепції включення між наборами.

Мереологія досліджувалася різними способами як застосування логіки предикатів до формальної онтології. Різні підходи пропонують власне аксіоматичне визначення мереології. Загальним елементом таких аксіоматизацій є припущення, відношення «є частиною» впорядковує свій універсум, тобто всі об'єкти є частиною себе (рефлексивність), що частина частини цілого сама по собі є частиною цього цілого (транзитивність), і що два окремих об'єкти не можуть одночасно бути частиною один одного (антисиметрія).

Світове наукове співтовариство зараховує Львівсько-Варшавську школу до одного з напрямів аналітичної філософії⁷. Характерною рисою філософії цієї школи є критичний аналіз постулатів, тверджень та мовних засобів, що використовуються, з їхньою обов'язковою логічною перевіркою. Основою метафі-

---

⁵ Халина Н. В., Валюлина Е. В. Мереология событий: измерения средовой семантики // Международный научно-исследовательский журнал. 2018. № 1–4(67).

⁶ Kotarbiński T. Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk. Lwow, 1929. 232 s.

⁷ Домбровский Б. Философская система Т. Котарбинского. URL: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_07/1999_7_02.htm

зичних досліджень Т. Котарбинського є онтологія Лесьневського, яку він використовував для формалізація основних законів буття. Ця онтологія складається з двох категорій. Теорія імен пов'язана з однокатегоріальною онтологією, яка спричинена номіналізмом її автора. Однак Лесьневський нічого не говорить про природу існуючих у світі речей відповідно до своєї Онтології. Онтологія Лесьневського є формальною онтологією в номіналістичній версії, де всі предмети — це індивідуальні предмети, одиничні. Онтологія Котарбинського говорить про те, чим є індивіди (відповідно до Котарбинського — речі). Свою онтологічну концепцію Котарбинський назвав реїзмом, в якому з часом став розрізняти реїзм у онтологічному розумінні та в семантичному. Онтологічний реїзм базується на двох твердженнях: (P1) усякий предмет є річчю; (P2) жоден предмет чи стан не є відношенням чи властивістю. Обидва твердження сформульовані в мові онтології Лесьневського, тобто при допущенні, що зв'язування "є" має основне значення, обумовлене аксіомою онтології Лесьневського.

Котарбинський вважав речі тілами, тобто буттям, що має часові і просторові характеристики. Це рішення було мотивовано ідеями Лесьневського і насамперед мереологічним поняттям класу. Індивідуальним предметом Котарбинський вважає не тільки одиничний предмет, але також і агрегат, що складається з таких одиничних предметів, тобто клас у мереологічному розумінні. Котарбинський слідом за Лесьневським приймав існування мереологічних множин, а не дистрибутивних. Він вважав, що визначення речей як тіл погоджується з мереологічним тлумаченням множин. Котарбинський визначає семантичний характер імен: імена — це такі вирази, що можуть бути підметами або присудками речень, що говорять про речі чи персоналії.

Мереологія не є логічною теорією, а вченням про частини. Відзначимо її особливості в порівнянні з дистрибутивною теорією множин. Коли говориться, що x належить множини X (у дистрибутивному змісті), то цим висловлюється тільки те, що x має властивість X . У мереологічному розумінні множина є «цілим», чи колективом агрегатом, тобто цілком визначеним фізичним об'єктом, що складається з частин. Наприклад, українське сус-

пільство як мереологічна множина складається з людей, що живуть в Україні, з різних суспільних груп, що складають українське суспільство і, нарешті, із самого цього суспільства. З цього випливає, що одноеlementна множина ідентична із самим елементом, що множина X може бути ідентично множині Y , хоча X і Y у загальному можуть бути іменами різних предметів, що в мереології не існує порожніх множин, і нарешті, що відношення «є частиною» є відношенням транзитивним для мереологічних множин і не транзитивним для множин дистрибутивних.

Онтологія пов'язана з мереологією і може розглядатися як синтаксичний каркас останньої без таких уточнюючих термінів, як «предмет». У мереології відношення «є частиною» (part-of) має такі властивості:

1. Асиметрія: $(x << y) \Rightarrow \neg(y << x)$;
2. Транзитивність: $(x << y) \wedge (y << z) \Rightarrow x << z$.

Система є структурним поєднанням своїх елементів. Її базовою формальною характеристикою є те, що елементи не просто входять до системи, а входять до неї також в результаті взаємодії з іншими елементами. Як похідне береться чотиримісне відношення $M(a, b, c, s)$, що означає, що в системі s елемент a з'єднується з елементом b за допомогою відношення c , що позначають звичайно як $a \xrightarrow{c} b$, якщо S зрозуміла з контексту, а c зв'язує лише ці два елементи.

Для мереології виконується аксіома об'ємності: системи, що зв'язують ті самі об'єкти тими самими способами, є еквівалентними. Основні аксіоми мереології:

Аксіома 1. Існує порожня система

$$\exists s \forall x, y, c \neg M(x, y, c, s) = \emptyset.$$

Аксіома 2. Система, яка має хоча б одну частину, сама є власною частиною:

$$\forall s (\exists x, y, c M(x, y, c, s) \Rightarrow \exists z M(s, s, z, s)).$$

Аксіома 3. Якщо інших зв'язків у двох об'єктів може бути кілька, то наявність порожнього зв'язку заперечує можливість будь-якого іншого зв'язку:

$$\forall x, y, s (M(x, y, \emptyset, s) \Rightarrow \forall c (M(x, y, c, s \vee M(y, x, c, s) \Rightarrow c = \emptyset)).$$

Інші аксіоми мереології описують взаємозв'язки між системою і її елементами. Приклад — аксіома системи і частин: якщо елемент зв'язаний в одну сторону, то він зв'язаний і в іншу. Мереологія виходить за межі вивчення часткових відношень між елементами спільних систем. Вона також займається тими об'єктами, частини яких релевантні цілому. Такі об'єкти ідентифікуються як екземпляри.

Мереологія виходить за межі вивчення часткових відносин між елементами загальних систем. Вона займається також тими об'єктами, частини яких є релевантними цілому. Такі об'єкти ідентифікуються як екземпляри. Серед мереологічних відношень можна виділити сім окремих класів:

Компонент-Об'єкт: сторінка-книга.

Член-Колекція: дерево-ліс.

Частина-Маса: шматок-хліб.

Матеріал-Об'єкт: алюміній-літак.

Властивість-Діяльність: бачити-читати.

Стадія-Процес: заварювання-готування чаю.

Місцевість-Область: Закарпаття-Україна.

Більшість досліджень відношень «частина-ціле» присвячені вивченню частин, але можна ідентифікувати різні типи цілого відповідно до таких властивостей:

1. Чи віддільна частина від цілого («мелодія-пісня» чи «вагон-потяг»).

2. Є частини просторовими чи часовими («кімната-квартира» чи «зима-рік»);

3. Чи грає частина певну функціональну роль відносно цілого («двигун-автомобіль»).

4. Чи є частини неподільними («атом-молекула»).

Приклади просторових відношень між енциклопедичними гаслами — «Київ знаходиться на території України», «Україна знаходиться на території Європи». Приклади часових відношень між енциклопедичними гаслами — «Битва за Атлантику відбувалася під час Другої світової війни». Приклад відношення віддільної частини «Анна Ярославна є нащадком Ярослава Мудрого» Приклад відношення невіддільної частини «Київ є столицею України».

Створюючи формальний опис Про, яку відображає енциклопедійний IP, необхідно чітко визначати, до якого типу відношень належать ті відношення, які встановлюються між термінами. Помилкова класифікація може негативно вплинути на якість інформації та призвести до її некоректної інтерпретації користувачами.

Розвиток енциклопедичних видань безпосередньо пов'язаний з їх представленням в Web. Саме онлайнві версії енциклопедій є найдоступнішими для найширших кіл користувачів, вони можуть постійно оновлюватися та містити актуальні факти. Використання сучасних технологій керування знаннями у Web надає користувачам значно більше можливостей для аналізу та пошуку інформації. На жаль, навіть найрозвиненіші та популярні онлайнві енциклопедії практично не використовують методи та засоби подання знань, які вже стали фактично стандартом для інтелектуальних Web-застосувань. Приміром, широко відома Вікіпедія⁸ базується на Wiki-технологіях⁹, але не використовує їхнє семантичне розширення. Внаслідок цього знання, що містяться в таких IP, не можуть оброблятися сучасними засобами аналізу даних. Це значно звужує як функціонал самих енциклопедичних видань, так і сферу їх використання. Але вибір засобів семантизації Wiki-технологій є окремою науковою проблемою та має враховувати специфіку тієї конкретної задачі, для якої ці технології застосовуються¹⁰.

Портальна версія «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ) використовує технологічну платформу MediaWiki¹¹ з відкритим кодом та її семантичне розширення Semantic MediaWiki (SMW)¹², що забезпечує формальне визначення та

---

⁸ Wikipedia. URL: <https://www.wikipedia.org>.

⁹ Leuf B., Cunningham W. The Wiki way: collaboration and sharing on the Internet, 2001. URL: <http://www.citeulike.org/group/13847/article/7659081>.

¹⁰ Rogushina J. V. Semantic Wiki-resources and their use for the construction of personalized ontologies // Problems in programming. 2018. № 2–3. P. 188–195.

¹¹ MediaWiki. URL: <https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki>.

¹² Krötzsch M., Vrandečić D., Völkel M. Semantic MediaWiki // International semantic web conference, 2006. P. 935–942. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/11926078_68.pdf.

обробку змісту зв'язків між Wiki-сторінками з урахуванням стандартів Semantic Web¹³. Семантичне розширення Wiki-технології Semantic MediaWiki дозволяє визначати семантичні властивості окремих Wiki-сторінок, що відповідають термінам ПрО, яка описується в енциклопедійному ІР.

Семантичні властивості Wiki-сторінки — це зміст посилань на інші сторінки. Для автоматизованої обробки цей зміст треба вводити явно. З точки зору інформаційних технологій, основна перевага е-ВУЕ порівняно з конкуруючими онлайновими енциклопедіями та довідниками (а для більшості користувачів — це Вікіпедія) — семантизація, тобто наявність обробки та аналізу даних на рівні семантики. У текст Wiki-сторінки семантична властивість вставляється у форматі [[назва::значення]]. Цей синтаксис дуже схожий на створення звичайних Wiki-посилань на інші сторінки.

У несемантизованих посиланнях користувачеві потрібно читати текст сторінки, аналізувати контекст посилання та намагатися самостійно визначити його зміст. В семантичних посиланнях такий зміст визначено явно, однозначно та уніфіковано — для всіх властивостей з однаковим змістом потрібно використовувати одне ім'я. Щоб позбутися такої проблеми, в е-ВУЕ використовуються шаблони для типових інформаційних об'єктів (ТІО) — сторінок з однаковим або подібним набором семантичних властивостей (однакові набори властивостей, але не їх значення). Важливо, що потрібно спочатку створити семантичну властивість, визначити її назву та тип, а вже потім використовувати її у Wiki-сторінках гасел. Розробка повної та несуперечної системи таких властивостей є одним з найважливіших складових розробки структури бази знань енциклопедійного ІР.

Використання онтологічного аналізу для побудови типів інформаційних об'єктів е-ВУЕ дозволяє явно визначити семантику цих типів, визначити відношення між ними, проаналізувати, які типи ІО виявляються надлишковими або дублю-

---

¹³ Davies J., Fensel D., van Harmelen F. Towards the Semantic Web: Ontology-driven knowledge management. John Wiley & Sons Ltd, England, 2002.288 p.

ють один одного, а які необхідно додати. Крім того, онтологія дозволяє явно визначити семантику відношень між типами ІО, що відповідають типовим схемам статей е-ВУЕ з різних напрямків знань.

Приміром, типові схеми статей з напрямку «географічні науки» містять ІО таких типів:

Стаття про незалежну державу

Одиниця адміністративного устрою незалежної держави

Стаття про зарубіжне місто: столицю / центр адміністративної одиниці / велике місто

Стаття про адміністративну область України / АР Крим

Стаття про місто в Україні

Стаття про материк / континент.

Така класифікація відповідає методиці розробки е-ВУЕ, але може викликати певні труднощі в процесі пошуку. На основі цієї класифікації та аналізу контенту відповідних статей можна запропонувати (це не повний перелік, який наводиться тільки як ілюстрація запропонованого підходу) наступні типи геологічних об'єктів:

Материк

Держава

Місто

Область

Столиця держави

Семантика зв'язків між цими об'єктами (Рис.1) використовує такі об'єктні відношення, як:

“стосується”: «географічні науки» → «географічний об'єкт»;

“знаходиться в”: «географічний об'єкт» → «географічний об'єкт».

Хоча для розробників енциклопедії та для експертів, що спеціалізуються в цій сфері, відомі відношення між цими об'єктами, але деяким користувачам (приміром, дітям) доцільно надати інформацію щодо того, приміром, що область є частиною держави, а поділ на материки не співпадає з адміністративними границями. Крім того, наявність таких семантичних відношень значно спрощує автоматизоване здобуття знань з ресурс.

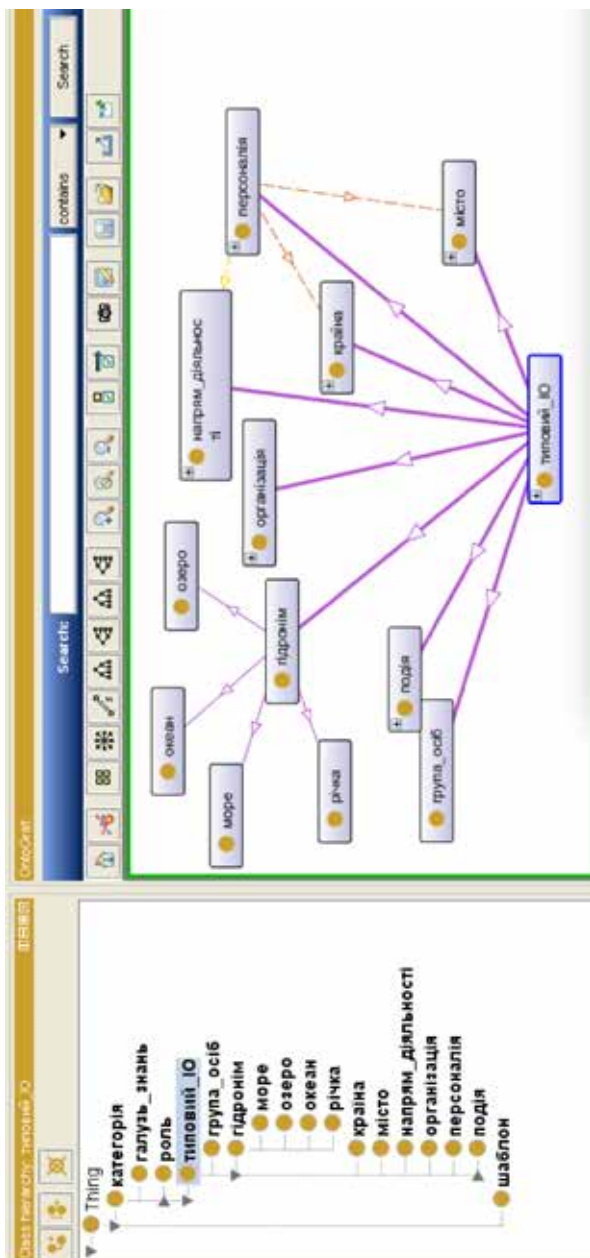

Рис.1. Онтологія типових інформаційних об'єктів e-ВУЕ

Онтологічна модель описує семантичні властивості і відношення ІО, що зв'язані з результатами навчання. Онтологія формалізує відношення між цими ІО і встановлює їхню ієрархію. Користувач семантично розмічає контент Wiki-сторінок елементами цієї онтології: визначає категорію (чи набір категорій) будь-якого документу й ідентифікує окремі елементи його контенту. У Semantic MediaWiki можна визначити, що певна категорія є підкатегорією іншої категорії, але автоматизована перевірка встановлення таких зв'язків не виконується. Тому ієрархію категорій семантичного Wiki-ресурсу доцільно також фіксувати та формалізувати за допомогою відповідної онтології, тому що для онтологічного подання знань такі перевірки підтримуються програмно.

У загальному випадку для того, щоб зіставляти онтології, потрібно встановити відповідність між їхніми елементами. При зіставленні версій онтологій задача значно спрощується, тому що велика частина відповідностей між іменами елементів встановлюється автоматично (імена не міняються), але необхідно знайти виниклі відмінності й оцінити їхній вплив на Wiki-ресурс. При цьому важливо, щоб онтологічна модель відповідала актуальному уявленню Wiki-ресурсу — інакше запити не будуть пертинентні потребам користувачів (наприклад, якщо семантична властивість була перейменована, а в запиті використовується старе ім'я, те значна частина інформації не буде виявлена). Така ситуація може виникнути й у тому випадку, якщо розроблювачі Wiki-ресурсу і його користувачів застосовують різні версії онтологічних моделі. При цьому виникає необхідність зіставлення версій онтологій.

Проблема зіставлення онтологій і семантичних Wiki-ресурсів виникає в декількох випадках:

По-перше, при створенні семантичних Wiki-ресурсів необхідно спочатку сформувати набір категорій і семантичних властивостей. Але вбудовані засоби Semantic MediaWiki не дозволяють ані візуалізувати цю інформацію, ані оцінити її цілісність і несуперечність. Тому доцільно спочатку побудувати онтологію тієї ПрО, що відображається в Semantic MediaWiki, а

потім використовувати цю онтологію як основу для семантичної розмітки.

По-друге, семантично розмічені Wiki-ресурси набагато більш динамічні в порівнянні з онтологіями — в їхньому удосконаленні і відновленні може брати участь широке коло користувачів, і тому вони можуть бути корисні для удосконалення відповідної онтології ПроО.

У багатьох випадках потрібно визначати властивості більш специфічно, тому що такі їх характеристики, як симетричність та транзитивність, діють тільки всередині певної підмножини елементів, що пов'язані властивостями одного типу (наприклад, транзитивна мереологічна властивість «є компонентом» або симетрична властивість семантичної подібності). Розглянемо це на такому прикладі: люди (особи) є частинами політичної партії, а руки та ноги є частинами людини, але не можна стверджувати, що політична партія містить руки та ноги. Це наочно для розуміння людиною, але не для машинної обробки. Тому доцільно у створенні енциклопедичного видання, що орієнтоване на Web, точніше визначати окремі підтипи різних семантичних властивостей. У даній роботі цей підхід базується на застосуванні 7 типів мереологічних відношень (Таблиця 1), які конкретизують зміст зв'язку «частина-ціле», але надалі подібні дії необхідно виконати й для семантичних властивостей інших типів.

Важливо відмітити, що внаслідок універсальності в е-ВУЕ для зв'язків між поняттями використовується не єдина ієрархія мереологічних властивостей, а постійно розширюваний набір незалежних ієрархій — приміром, та сама персоналія може бути елементом (частиною) наукової школи, політичної партії, мешканцем країни або міста тощо. Тому визначення семантичної близькості¹⁴ між гаслами е-ВУЕ є персоніфікованим та значним чином визначається поточними інформаційними потребами ко-

---

¹⁴ Погушина Ю. В. Використання семантичної подібності між поняттями предметної області для навігації у портальній версії «Великої української енциклопедії» // Енциклопедії як глобальні медіа: колективна монографія. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»; Київ: ДІА, 2020. С. 175–192.

ристувача. Саме для цього планується надалі розробити велику кількість семантичних запитів, які дозволяють використовувати тільки обрані користувачем підтипи мереологічних відношень.

Таблиця 1

Відповідності між основними елементами онтологій і Wiki-ресурсів

Semantic MediaWiki	Онто-логія	Відображення з Wiki в онтологію	Відображення з онтології в Wiki
Категорія	Клас	Однозначне $P_{categ} \rightarrow X_{cl}$	Багатозначне $X_{cl} \rightarrow P_{categ} \cup P_{template}$
Ієрархія категорій	Ієрархія класів	Багатозначне	Однозначне
Wiki-сторінка	Екземпляр класу	Багатозначне $P_{user} \rightarrow X_{ind}$	Однозначне $X_{ind} \rightarrow P_{user}$
Посилання на іншу Wiki-сторінку	Об'єктне відношення	Взаємо-однозначне $L = \{"link"\} \rightarrow R$	Взаємо-однозначне $R \rightarrow L = \{"link"\}$
Семантична властивість типу «сторінка»	Об'єктна властивість	Взаємо-однозначне $P_{sem\_prop\_page} \rightarrow \{r_i\}$	Взаємо-однозначне $\{r_i\} \rightarrow P_{sem\_prop\_page}$
Семантична властивість будь-якого іншого типу	Властивість даних	Взаємо-однозначне $P_{sem\_prop} \rightarrow \{p_i\}$	Взаємо-однозначне $\{p_i\} \rightarrow P_{sem\_prop}$
Шаблон	Клас	Однозначне $P_{template} \rightarrow X_{cl}$	Багатозначне $X_{cl} \rightarrow P_{categ} \cup P_{template}$

Підтипи мереологічних властивостей в е-ВУЕ:

	Тип властивості	Властивість	Зворотна властивість	Приклади
1	Компонент-Об'єкт	«є компонентом»	«має компонентом»	Літак-крило,
2	Член-Колекція	«є елементом системи»	«має елемент системи»	область-країна
3	Частина-Маса	«входить до»	«містить»	Атрибут-База даних
4	Матеріал-Об'єкт	«є матеріалом»	«зроблено з», «містить матеріал»,	алюміній-літак
5	Властивість-Діяльність	«потрібно для»	«використовує»	Авторизація-автентифікація
6	Стадія-Процес	«є частиною процесу»	«процес містить частину»	Персональна ідентичність-Автономізація соціальна
7	Місцевість-Область	«знаходиться у»	«є місцем знаходження»	Закарпаття-Україна

Для створення семантичних властивостей в Semantic MediaWiki використовується спеціальна сторінка «створити властивість» (рис.2).

Середовище Semantic MediaWiki дозволяє задавати назву семантичної властивості, її тип (наприклад, сторінка, текст або число), а також давати коротке визначення та описувати сферу застосування властивості. Зворотні властивості не підтримуються у Semantic MediaWiki явно, і тому для визначення семантики зворотного посилання між сторінками потрібно створювати окремо таку зворотну семантичну властивість. Наприклад,

для мереологічної властивості «потрібно для» зворотною є властивість «використовує» (Рис. 3). На жаль, Semantic MediaWiki не підтримує автоматичну перевірку характеристик властивостей, і тому характеристики та відношення семантичних властивостей доцільно формалізувати за допомогою онтології, що відображає семантику та структуру бази знань семантизованого Wiki-ресурсу (на відміну від несемантизованих Wiki-ресурсів, через різноманітні додаткові можливості семантизації це необхідно робити для досить складних IP, щоб уникнути неоднозначного розуміння змісту властивостей різними розробниками контенту).

Щоб спростити процес використання семантичних властивостей для визначення змісту відношень між гаслами e-BUE, розроблено спеціальний шаблон «відношення» (рис. 4). Зараз цей шаблон знаходиться на етапі апробації, і надалі до нього будуть додаватися ті семантичні властивості, що мають характеризувати існуючі зв'язки між гаслами енциклопедії.

Шаблон «відношення» містить в якості параметрів найбільш поширені в e-BUE семантичні відношення між гаслами й дозволяє визначати одне або кілька значень тільки для тих параметрів, які відповідають посиланням певного гасла. Мереологічні відношення виділені в окрему групу параметрів, та їх назви відповідають специфіці ресурсу в цілому та його окремих підмножин (таких, як галузі знань або групи типових інформаційних об'єктів).

Використання мереології як теоретичної основи для визначення специфічних для енциклопедійного IP підтипів відношень «частина-ціле» між поняттями дозволяє більш однозначно визначити семантику зв'язків між ними, покращує навігацію у ресурсі та зменшує час, що потрібний користувачам для пошуку необхідних відомостей. За допомогою мереологічного підходу класифікація та диференціація підтипів семантичних відношень «є частиною» стають більш зрозумілими для тих, хто займається доданням семантичної розмітки до Wiki-сторінок. Побудова конкретних відношень усередині кожного підтипу визначається контентом енциклопедичного ресурсу, але наявність критеріїв

Спеціальна

Створити властивість

Назва властивості:

Тип:

Щоб дозволити тільки певні значення, введіть список на «\,»):

Зберегти сторінку

Попередній перегляд

Результат

Використовує

Ця морфологічна властивість типу Rare. Вона є зворотною для властивості «потрібно для».

Використання: 12

попередня 20 20 50 100 250 500 наступна 20

Показано 2 сторінки, які використовують цю властивість.

Б

Базові шаблони BYE + [Глибит поштрами](#) + [Заврозована](#) + [Швидкість світла](#) + [...](#)

П

Приклади використання шаблонів + [Глибит поштрами](#) + [Заврозована](#) + [Швидкість світла](#) + [...](#)

Фільтр: --

Рис. 3. Створення зворотної семантичної властивості

класифікації значно спрощують пошук потрібного відношення. Використання онтології, що подається мовою OWL, для формалізації характеристик мереологічних відношень, забезпечує однозначність їхньої інтерпретації та зменшує ймовірність помилок їх використання.

3.9. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ WEB-РЕСУРСІВ НА ОСНОВІ SEMANTIC MEDIAWIKI У СЕРВІСАХ ВАЛІДАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ В АГРОДОРАДНИЦТВІ

Сучасні консультуючі засоби, такі як системи агродорадництва, є підмножиною інтелектуальних інформаційних систем (ІС) орієнтовані на функціонування у відкритому інформаційному просторі Web, застосовуючи інформацію з його інформаційних ресурсів (ІР).

Системи агродорадництва потребують застосування зовнішніх джерел знань для співставлення компетенцій потенційних працівників, які формуються в результаті безперервного процесу формального, неформального та інформального навчання людини від народження до закінчення її життєвого шляху, починаючи від дошкільних закладів, школи, університету, курсів підвищення кваліфікації, перенавчання тощо, з вимогами до різноманітних професій та посад, які теж постійно змінюються внаслідок розвитку відповідних галузей діяльності. Проблему ускладнює мобільність населення через відмінності у вимогах та стандартах освіти у різних країнах та регіонах та потреби у додатковому навчанні іноземних студентів та потенційних працівників. Тому виникає необхідність використання таких зовнішніх ІР, які, з одного боку, досить швидко реагують на зміни у предметних галузях, а з другого — є надійними та перевіреними та містять тільки підтверджені факти (на відміну від Вікіпедії, яка у певні моменти може надавати некоректну або неправдиву інформацію). Такими ресурсами є різноманітні енциклопедії, що представлені у Web. Найбільш корисними з точки зору консультуючих систем є енциклопедії, в яких знання формалізовані та придатні для автоматизованої обробки без участі людини. Від якості та актуальними знань в ІР залежить ефективність роботи консультуючих систем, а рівень структурування та семантизації таких ресурсів безпосередньо впливає як на час здобуття інформації, так і на коректність її застосування.

Характерною рисою розвитку сучасного аграрного сектору є впровадження системи аграрного консультування — агродорадництва. Аграрна дорадча діяльність — це сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення для підвищення рівня знань та вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства¹. Агродорадництво — це взаємодія консультантів (юриста, економіста, агронома, інженера тощо) та сільгоспвиробника, незалежно від форми власності на землю, з метою підвищення доходів як товаровиробників, так і сільського населення в цілому. Але така взаємодія потребує чіткого визначення та узгодження термінології на основі зовнішніх інформаційних ресурсів — онтологій, тезаурусів, словників та енциклопедій. Необхідно, щоб усі учасники процесу дорадництва мали доступ до таких ресурсів, тому доцільно орієнтуватися тільки на відкриті Web-ресурси. Крім того, важливо, щоб ці ресурси базувалися на відкритих семантичних стандартах подання знань (прикладом таких стандартів є розробки проекту Semantic Web, які сьогодні фактично є загальноприйнятими засобами для створення інтелектуальних застосувань). Інша важлива вимога до таких ресурсів — їхня надійність та здатність надавати перевірену та актуальну інформацію, що спонукає звертатися саме до енциклопедійних видань з підтвердженою репутацією (прикладом такого ресурсу є «Велика українська енциклопедія» та її портална версія — e-BUE). Таким чином, виникає потреба у розробці набору вимог до зовнішніх інформаційних ресурсів та пошуку таких ресурсів, що відповідають таким вимогам. Спробуємо обґрунтувати доцільність застосування для цього енциклопедійних ресурсів різних типів, що базуються на технології Semantic MediaWiki, яка забезпечує автоматизовану генерацію відповідних онтологій. Ці онтології

---

¹ Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 р. № 1807-IV // Відомості Верховної Ради. 2004. № 38. С. 470. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>. (дата звернення: 06.09.2021).

можуть використовуватися в дорадчих системах як джерело знань щодо відповідних предметних областей.

Сталий розвиток агропромислового виробництва потребує швидкого розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації, впровадження сучасних технологій у виробництво, мобільності та постійного підвищення кваліфікації спеціалістів аграрної сфери. Основою дорадчої служби є використання знань при здійсненні своєї дорадчої діяльності для надання дорадчих послуг для кінцевих користувачів (аграрії, роботодавці, експерти, користувачі). До цих послуг можна віднести: консультування, дистанційне навчання, поширення та обмін інформацією, доступ до мультимедійних інформаційних ресурсів тощо ².

Ринок сільського господарства в останні роки динамічно розвивається у світі, що збільшує попит на висококваліфікованих фахівців аграрного сектору, які володіють певними компетенціями та навичками. Досить часто у цій сфері виникає розбіжність у термінології (компетентності та навички), що вимагає інтероперабельності між термінами та застосування семантичного опису професій, навчальних курсів, навичок, компетенцій тощо. Вирішити ці проблеми можна на основі розробки формалізації знань про предметну область (ПрО) та обробки інформації на рівні знань. Необхідність застосування інтероперабельної в автоматизованій обробці інформації визначає доцільність застосування семантизованих енциклопедійних джерел, в яких знання можуть автоматизовано оброблятися та аналізуватися на рівні змісту.

Аналіз діяльності сучасних дорадчих систем в аграрному секторі показав необхідність оперування не тільки специфічними сільськогосподарськими знаннями та виробничими процесами, але й розуміння результатів навчання (формального, неформального, інформального) та процесу їх валідації для ефективного вирішення питань працевлаштування та по-

---

² Шаповал О. Ф., Кальна-Дубінюк Т. П., Гнідан М. М., Бас О. І. Інформаційні технології в консалтинговій діяльності дорадчих служб // Wspolpraca Europejska. Warszawa: Consilium Limited Liability Co, 2016. 1 (8). Р. 62–70. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/22868/1/3.pdf>. (дата звернення: 07.09.2021).

будови особистої освітньої кар'єри для досягнення професійних цілей.

Теоретико-методологічні та практичні основи використання інформаційних технологій у виробничій та консультативній діяльності в аграрній сфері висвітлені в багатьох наукових працях. Аналіз діяльності сучасних дорадчих систем в аграрному секторі показав необхідність оперування не тільки специфічними сільськогосподарськими знаннями та виробничими процесами, але й розуміння результатів навчання (формального, неформального, інформального) та процесу їх валідації для ефективного вирішення питань працевлаштування та побудови особистої освітньої кар'єри для досягнення професійних цілей. Валідація результатів навчання — підтвердження компетентним органом факту, що вміння, знання та навички, здобуті людиною в умовах формальної, неформальної та інформальної освіти, оцінені відповідно до визначених критеріїв і відповідають вимогам стандарту освіти ³.

Основна мета валідації результатів навчання — надати можливість усім громадянам підтвердити знання, вміння та навички, які вони набули внаслідок навчання, професійної та інших видів діяльності, власних зусиль тощо. Валідація результатів навчання уможливорює визнання результатів навчання, здобутих поза межами формальної освіти.

Цілі валідації результатів навчання:

- сумативні (формальне визнання результатів навчання, незалежно від способів їх здобуття, шляхом видачі офіційних документів);
- формативні (ідентифікація результатів навчання без формального визнання для подальшого особистісного, професійного зростання).

Валідація результатів навчання — складник політики у сфері освіти і забезпечення зайнятості. Рівні валідації результатів навчання:

---

³ Аніщенко О. В., Прийма С. М. «Валідація результатів навчання» // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Валідація_результатів_навчання (дата звернення: 06.09.2021).

- міжнародний;
- національний;
- локальний.

Радою ЄС 2004 р. ухвалено загальноєвропейські принципи визнання результатів неформального та спонтанного навчання, що ґрунтуються на цілісному підході до оцінювання сукупності компетенцій людини і пропонують перехід від фрагментарних до системних дій з оцінювання та підтвердження результатів неформального та інформального навчання.

Упровадженню національних стандартів (компетенцій) щодо результатів навчання сприяють Національні рамки кваліфікації, які дають змогу врахувати взаємозв'язок кваліфікацій, сприяють трансферу знань і доступності навчання.

Валідація результатів навчання сприяє посиленню впевненості особистості на ринку праці, самоідентифікації у професії, професійній і територіальній мобільності, стимулюванню інтересу до навчання упродовж життя; забезпечує інклюзивність суспільства шляхом розширення доступу до формального ринку праці для людей з особливими потребами; дає можливість управляти кар'єрним зростанням особистості та приносити суспільну користь.

Досить часто користувачі дорадчих систем не усвідомлюють чіткої різниці між компетенціями, кваліфікаціями та засобами їх валідації, відмінності між формальним, інформальним та неформальним навчанням. Інформальна освіта передбачає індивідуальну пізнавальну діяльність людини у культурно-освітньому середовищі упродовж життя; не має вікових, професійних, інтелектуальних обмежень щодо її здобувачів. Інформальна освіта охоплює навчальну діяльність на робочому місці, у місцевій громаді, за місцем проживання й у повсякденному житті загалом. Спрямованість інформальної освіти визначають самостійно, родиною, соціумом. Основні характеристики інформальної освіти: позаінституційна; цілеспрямована; визначена довільним вибором та зміною інтересів; необов'язково систематична; переважно спланована; не обмежена формальними, змістовими, часовими параметрами.

Інформальна освіта менш організована й структурована, ніж формальна освіта та неформальна освіта; є додатковим та / або альтернативним видом навчання упродовж життя. Допомогти у цьому також може використання енциклопедійних ІР, які чітко визначають ці поняття та відношення між ними.

Використання семантичних відношень для опису семантики зв'язків між відповідними гаслами дозволяє створити відповідну легку онтологію та надалі використовувати її для інтероперабельного застосування цієї термінології. Наприклад, в e-ВУЕ ці поняття пов'язані таким чином (рис. 1):

Недоліком розглянутих систем агродорадництва є відсутність засобів аналізу компетенцій представників сучасного ринку праці в аграрній сфері, засобів побудови особистого освітнього профілю для досягнення професійних цілей, засобів валідації результатів неформального й інформального навчання та методів автоматизованого здобуття знань із зовнішніх інформаційних ресурсів.

Обґрунтуємо використання енциклопедійних ресурсів, що базуються на семантичних технологіях і дозволяють автоматизовано генерувати коректні та актуальні онтології (верхнього рівня та відповідних предметних областей) для інтелектуальних сервісів дорадництва в аграрному секторі. Ця проблема розглядається на прикладі інтелектуальної інформаційної системи агродорадництва — AdvisOnt (Advisory Ontology System). Ця схема показує зв'язок між енциклопедійними ІР та тими базами знань (БЗ), які безпосередньо застосовуються в процесі агродорадництва: енциклопедійні ІР є не тільки джерелом відповідних онтологій ПрО, але й забезпечують інтеграцію між такими онтологіями на верхньому рівні. Загальна схема дорадчої системи представлена на рис. 2.

Для представлення специфіки результатів неформального й інформального навчання у сільському господарстві пропонується використати онтологію Європейського багатомовного класифікатора навичок, компетентностей, кваліфікацій та про-

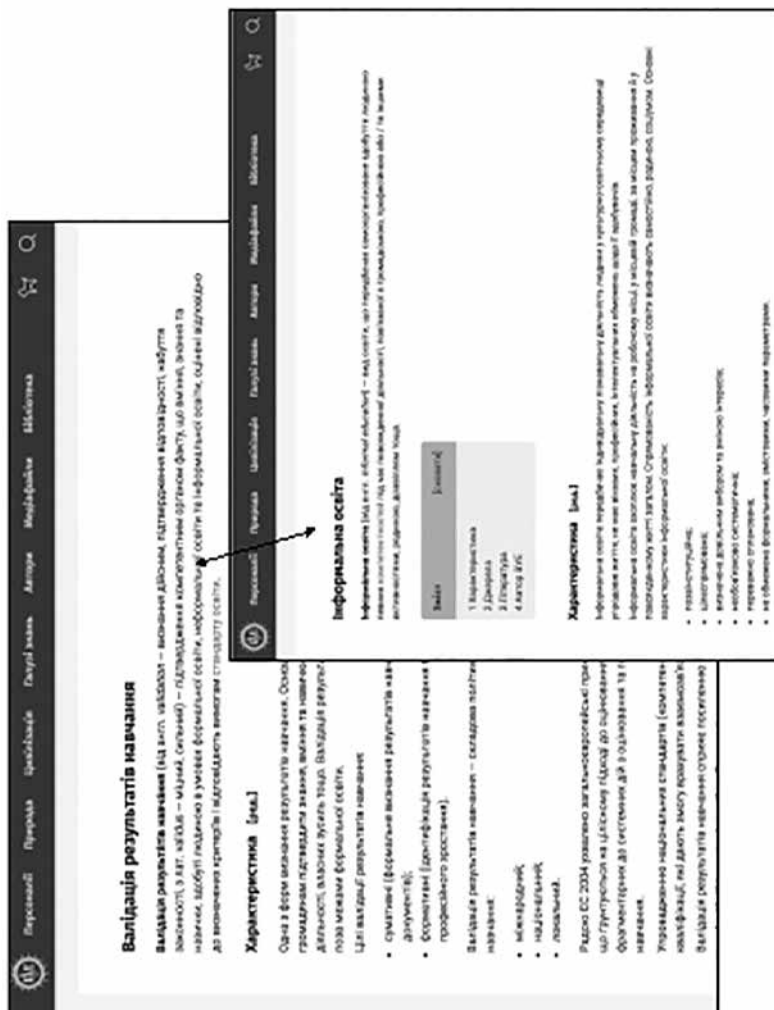

Рис. 1. Встановлення семантичних відношень між базовими термінами агроподорожництва за допомогою e-BUE

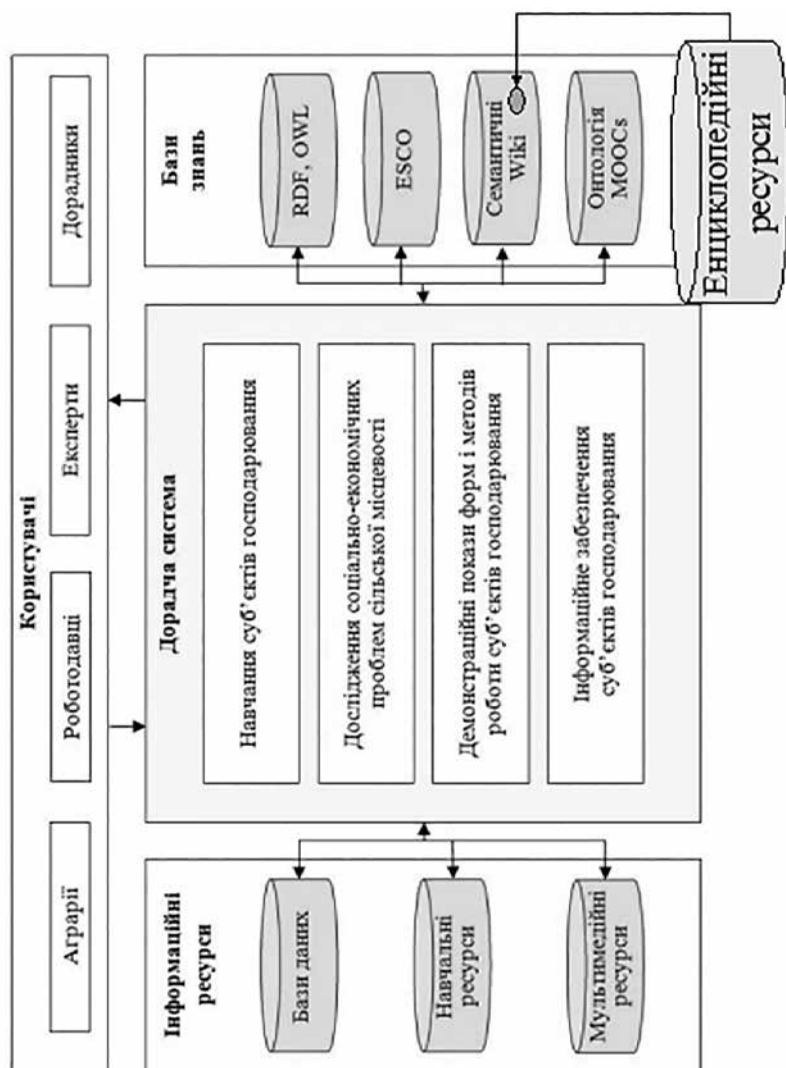

Рис.2. Узагальнена схема дорадчої ІС.

фесій, ESCO⁴. Основними елементами ESCO є професії, навички та кваліфікації. ESCO описує, визначає та класифікує професії, навички та кваліфікації, що стосуються ринку праці та освіти та навчання в ЄС. Кожна професія, представлена в ESCO, має свій профіль, який містить пояснення її сутності у вигляді опису, примітки про сферу застосування та визначення, а також перелік знань, умінь та навичок, які експерти вважають релевантною термінологією для цієї професії в європейському масштабі.

У ESCO кожне поняття пов'язано з щонайменше одним терміном на всіх мовах ESCO. Досить часто природна мова може містити більше одного терміну для позначення одного і того ж (синоніми) або дуже схожих понять (холоніми, мероніми). ESCO публікується як Linked Open Data, і розробники можуть використовувати його в різних форматах (SKOS-RDF, CSV) для програм, які надають такі послуги, як пошук вакансії, визначення профорієнтації та самооцінки. Користувачі можуть інтегрувати класифікатор ESCO в свої програми та сервіси. Крім того, ESCO надає локальний API і API Web-сервісів, щоб програми та Web-сервіси могли запитувати інформацію з класифікатора в реальному часі.

ESCO легко може застосовуватися розробниками для створення Web-сервісів з пошуку роботи, профорієнтації та самооцінки. Практика використання класифікатора ESCO показала його ефективність низкою міжнародних проектів та ініціатив. Одним з прикладів використання класифікатора ESCO є Європейська служба зайнятості (European Employment Services, EURES)⁵. Метою мережі EURES є надання інформації роботодавцям та працівникам щодо пошуку роботи по всій Європі з метою полегшення пересування працівників у межах Європейського Союзу (ЄС) та Європейського економічного простору, і тим самим розвиток європейського ринку зайнятості.

Сільськогосподарські консультаційні системи працюють з такими інформаційними об'єктами (ІО), як профілі користува-

---

⁴ ESCO (the European Multilingual Classifier of Skills, Competences, Qualifications and Occupations). URL: <https://ec.europa.eu/esco/portal/home>. (дата звернення: 08.09.2021).

⁵ EURES. URL: <http://ec.europa.eu/eures>. (дата звернення: 04.09.2021).

чів, кваліфікація, вакансії, курси навчання тощо. Їх узгодження потребує формалізованих та стандартизованих знань про структуру таких ІО та їх ознак. Для цього доцільно застосовувати сучасні засоби керування знаннями, що базуються на онтологічному аналізі та підтримуються стандартами та інструментами Semantic Web⁶, які забезпечують створення розподілених інтелектуальних застосувань. Використання онтологій надає основу для достатньої виразності та повторного використання знань. Але дуже важливо, з яких саме ресурсів здобуваються знання.

Різні суб'єкти на ринку праці можуть описувати свої пропозиції або вимоги через різні неформалізовані характеристики, які часто є нематеріальними (наприклад, командний дух, соціальні навички, лідерські навички). Для таких характеристик можуть використовуватися різні природномовні описи, і тому виникає проблема співставлення семантики таких описів. Вирішувати таку проблему мають семантичні технології, які спрямовані на обробку інформації на рівні знання, тобто здатні формалізувати, аналізувати та обробляти зміст (семантику) інформаційних ресурсів. Вони базуються на застосуванні знань тієї предметної області, для якої вирішується задача, та забезпечують автоматизований аналіз інформації у Web. Одним з результатів такої обробки є досягнення семантичної сумісності IP, яка дозволяє ІТ-системам використовувати й інтегрувати інформацію з різних джерел й баз даних. Це сприяє розвитку відповідних моделей, методів, мов та технологій.

Semantic Web пропонує потужний практичний підхід до отримання засобів керування значними обсягами інформації та великою кількістю інформаційних сервісів⁷, який пропонує набір нових відкритих інформаційних стандартів, методів і програмних засобів керування знаннями⁸. Основними компо-

---

⁶ Berners-Lee T., Hendler J., & Lassila O. The semantic web. Scientific american. 2001. No 84(5). P. 34–43.

⁷ Davies J. Towards the Semantic Web: Ontology-driven knowledge management / J.Davies , D.Fensel , F. van Harmelen — John Wiley & Sons Ltd, England, 2002. 288 p.

⁸ Warren P. Knowledge Management and the Semantic Web: From Scenario to Technology.// IEEE Intelligent Systems, 21, 1, 2006. P. 53–59.

нентами Semantic Web є онтології⁹, сервіси та програмні агенти. На сьогодні проєкт Semantic Web активно розвивається, з'являються нові мови й стандарти роботи з розподіленими знаннями, а також удосконалюються наявні. Тому доцільно систем орієнтуватися саме на ці досягнення Semantic Web і створювати інтелектуальні методи та програмні засоби, що можуть ефективно використовувати всі переваги нового інформаційного середовища.

Онтології є ефективним засобом для моделювання уявлень про різноманітні ПрО і дають змогу формально відображати їх семантику. Формальні моделі онтологій містить поняття, що поділяється на класи та екземпляри, відношення між ними та функції інтерпретації цих понять та відношень. Вони широко застосовуються для інтероперабельного представлення розподілених знань, що дозволяють відображати різні аспекти реального світу.

В системах агродорадництва застосовуються всі основні компоненти Semantic Web:

онтології — для інтероперабельного представлення знань відповідних ПрО (навчання, сільське господарство, організаційні онтології тощо);

Web-сервіси — для надання консультаційних послуг, формалізації й співставлення вакансій, навчальних курсів та резюме;

програмні агенти — для застосування Web-сервісів відповідно до інтересів та цілей своїх користувачів¹⁰.

Онтологічне подання структури понять системи агродорадництва дозволяє визначити ті атрибути ІО цього домену, що відносяться до одного онтологічного класу (наприклад, атрибут «наявні компетенції» класу «вакансія» та атрибут «результат

---

⁹ Gruber, T.R. The role of common ontology in achieving sharable, reusable knowledge bases. URL: <http://www.cin.ufpe.br/~mtcfa/files/10.1.1.35.1743.pdf>. (дата звернення: 03.09.2021).

¹⁰ Pryima S., Rohushyna Yu., Strokan O. Use of semantic technologies in the process of recognizing the outcomes of non-formal and informal learning, CEUR Workshop Proceedings, Vol. 2139. P. 226–235 (2018). URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2139/226-235.pdf>. (дата звернення: 04.09.2021).

навчання» класу «навчальний ресурс» відносяться до класу «компетенція»), і це забезпечує можливість їх співставлення у запитах до БЗ та застосування до них як теоретико-множинних операцій, так і використання відомостей про їх ієрархію. На основі онтологічного подання знань можна формально описувати інформаційні об'єкти, типові для певного домену, та здійснювати їх пошук та співставлення¹¹. Онтологія ПрО дозволяє визначити структуру таких об'єктів, їх припустимі значення та відношення між ними. Відповідно до специфіки проблеми дорадництва, найбільш вживаними у запитах є атрибути класу «Компетентність», які мають складну структуру. Ми пропонуємо використати онтологічну референтну модель кваліфікаційної рамки (RMQF), яка відображає семантичні властивості та відношення ІО, що пов'язані з результатами неформального та інформального навчання та забезпечує узгодження ІО з різних класів за набором асоційованих компетенцій з використанням їх ієрархії¹². Для створення структури ІО для інших об'єктів у сфері дорадництва доцільно звертатися до шаблонів, що використовуються в енциклопедійних ІР для структурування відомостей щодо відповідних об'єктів.

Онтології забезпечують спільне та повторне використання знань та фактів предметних областей. Формальна модель онтології містить поняття (класи та екземпляри цих класів), відношення між ними та правила інтерпретації. Різні дослідники конкретизують його параметри відповідно до їх завдання та інформаційної структури домену. Онтологічне подання структури понять системи агродорадництва дозволяє визначити ті атрибути ІО цього домену, що відносяться до одного онтологічного класу (наприклад, атрибут «наявні компетенції» класу «ва-

---

¹¹ Council of the European Union (2012). Council recommendation of 20 December 2012 on the validation of non-formal and informal learning. Official Journal of the European Union, URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2012:398:0001:0005:EN:PDF>. (дата звернення: 04.09.2021).

¹² Rogushina J., Pryima S. The use of ontologies and semantic web to provide for the transparency of qualifications frameworks. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. 2017. Vol. 1. № 2 (85). P. 25–31. URL: <http://journals.uran.ua/eejet/article/view//92815>. (дата звернення: 02.09.2021).

кансія» та атрибут «результат навчання» класу «навчальний ресурс» відносяться до класу «компетенція»), і це забезпечує можливість їх співставлення у запитах до БЗ та застосування до них як теоретико-множинних операцій, так і використання відомостей про їх ієрархію. На основі онтологічного подання знань можна формально описувати інформаційні об'єкти, типи для певного домену, та здійснювати їх пошук та співставлення¹³. Онтологія домену дозволяє визначити структуру таких об'єктів, їх припустимі значення та відношення між ними. Відповідно до специфіки проблеми дорадництва, найбільш вживаними у запитах є атрибути класу „Компетентність”, які мають складну структуру.

Інші онтології, які доцільно застосовувати для адаптації сільськогосподарських дорадчих послуг для персональних потреб користувачів, можна експортувати у формат RDF з семантичних Wiki-ресурсів, що відносяться до специфіки домену чи регіону, або до персонального перегляду користувачів.

ІР, що побудовані на основі Wiki-технології, складають сьогодні значну частку структурованого контенту Web, і тому вони найбільш придатні для автоматизованої обробки. Wiki-технологія — це технологія створення розподілених ІР, яка забезпечує можливість користувачам додавати нові матеріали, редагувати вже існуючий контент та повертатися до попередніх версій, не використовуючи інше програмне забезпечення¹⁴. Ці ІР містять формалізовані знання про поняття та відношення між ними і можуть використовуватися як джерело інформації для побудови онтологічних баз знань різного рівня та призначення — наприклад, для опису відкритих навчальних матеріалів, профілювання користувачів та формалізації результатів навчання.

---

¹³ Rogushina J. V., Gladun A.Y., Pryima S. M., Strokhan, O. V. Ontology-Based Approach to Validation of Learning Outcomes for Information Security Domain // CEUR Workshoop Proceedings. 2020. Vol. 2577. P. 21–36. <http://ceur-ws.org/Vol-2577/paper3.pdf>. (дата звернення: 02.09.2021).

¹⁴ Рогущина Ю.В., Прийма С.М., Строкань О.В. Створення та використання семантичних Wiki-ресурсів: навчальний довідник. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2017. 169 с.

Широко вживаним рішенням для створення Wiki-ресурсів є технологічна платформа MediaWiki, що базується на PHP і MySQL. Для подання розподілених знань у Wiki-ресурсах виникає потреба в їх семантизації, для чого розроблено багато різноманітних технічних рішень. Одне з поширених — Semantic MediaWiki (SMW)¹⁵, що дозволяє будувати бази знань, семантично розмічати контент Wiki-сторінок та виконувати складні семантичні запити.

Використання Wiki-онтології дозволяє запобігти неоднозначної інтерпретації знань різними розробниками та користувачами. Семантизовані Wiki-ресурси є основою для побудови онтологій верхнього рівня, які забезпечують інтеграцію різних застосувань на основі технологій Semantic Web. Прикладом енциклопедійного ресурсу на основі семантичних Wiki є портална версія Великої української енциклопедії — e-BUE. Вона відповідає всім вимогам до зовнішніх інформаційних ресурсів та містить перевірені та актуальні відомості. В AdvisOnt застосовано онтологію верхнього рівня, згенеровану на основі порталної версії Великої української енциклопедії (e-BUE)¹⁶, яка забезпечує спільне розуміння основних понять доменів агродорадництва, дистанційного навчання та аналізу компетенцій.

Семантичні Wiki-технології забезпечують засоби створення енциклопедійних ресурсів, які придатні для автоматизованої обробки зовнішніми інформаційними системами. Саме такі енциклопедійні ресурси використовуються AdvisOnt для узгодження термінології та встановлення змісту зв'язків між елементами компетенцій, з яких складаються результати різних форм навчання.

Для ефективного надання дорадчих сервісів запропоновано створення інтелектуальної інформаційної системи для підтримки агродорадництва Advisory Ontology System (AdvisOnt)¹⁷, що

---

¹⁵ Krötzsch, M., Vrandečić, D. Semantic mediawiki. In Foundations for the Web of Information and Services. Springer, Berlin, Heidelberg, 2011. P. 311–326.

¹⁶ Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/>. (дата звернення: 09.09.2021).

¹⁷ Рогушина Ю. В., Гладун А. Я., Прийма С. М., Строкань О. В., Мозговенко А. А. Розробка онтолого-орієнтованої системи підтримки дорадництва на основі валідації результатів неформального та інформального навчання // УСІМ. 2020. № 4. С. 59–73.

призначена для семантичної ідентифікації та документування результатів неформального й інформального навчання та дозволяє задовольняти запити учасників аграрної сфери у отриманні необхідних вакансій та компетенцій спеціалістів аграрного напрямку.

AdvisOnt — це система онтолого-орієнтованих Web-сервісів, що базується на множині агентів, які автоматично вибирають релевантні варіанти навчальних курсів для здобувачів на основі семантичного моделювання. Система складається з: власне дорадчої інформаційної системи, користувачів системи (Аграрії, Роботодавці, Дорадники, Експерти), інформаційних ресурсів (бази даних, навчальні ресурси, мультимедійні ресурси) та онтологічних баз знань. Загальна схема системи онтолого-орієнтованих Web-сервісів AdvisOnt представлена на рис. 3.

У рамках задачі семантичної ідентифікації та документування результатів неформального й інформального навчання в аграрній сфері, яке характеризується компетентностями галузі знань «Аграрні науки та продовольство», пропонується виконати наступні кроки: обрати надійні та семантизовані зовнішні IP та онтології, що релевантні проблемі; здійснити побудову онтології обраної ПрО за допомогою інструменту зберігання метаданих; інтегрувати онтологію в RDF-сховище; спроектувати та розробити набір Web-сервісів підтримки агродорадництва, призначений для семантичної ідентифікації та документування результатів неформального й інформального навчання.

Інформаційна система AdvisOnt базується на ESCO-онтології, класи якої зберігаються у Turtle-файлі. На початковому етапі розробки ПС здійснено також побудову онтології ПрО «Агродорадництво» та «Навчання» за допомогою редактора онтологій Protege. Ці онтології можуть бути експортовані у такі формати, як RDF (RDF Schema), OWL та XML Schema.

Програмне забезпечення Semantic MediaWiki дозволяє генерувати онтологію за довільним набором Wiki-сторінок. В AdvisOnt для цього використовуються як статті категорій «Сільськогосподарські науки» (рис. 2) та «Педагогічні науки» з енци-

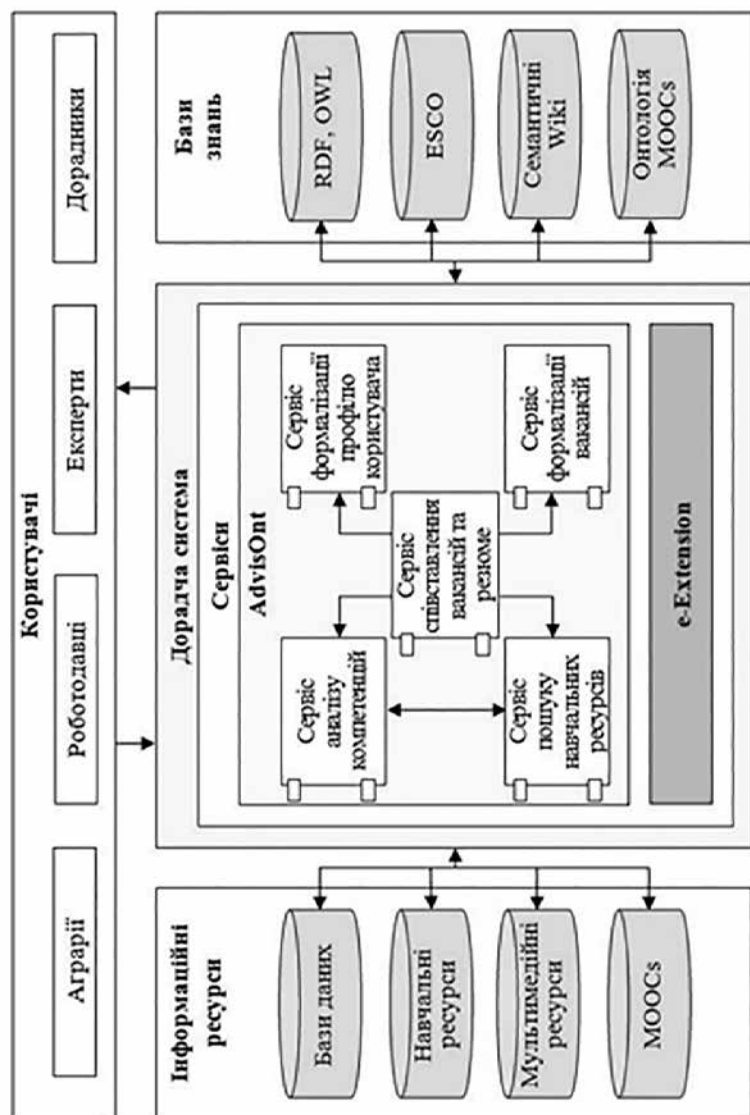

Рис. 3. Архітектура онтолого-орієнтованих Web-сервісів в системі AdvisOnt

клопедичного IP e-BYE, а також окремі гасла цієї енциклопедії, що пов'язані з різними формами навчання.

Після того, як побудовано необхідні онтології, виконується другий етап — інтеграція онтологій в RDF-сховище. RDF дозволяє визначати і оперувати твердженнями на основі предикатів, що в свою чергу дозволяє подавати концептуальну інформацію. Для зберігання отриманих на першому етапі онтологій пропонується база даних семантичних графів GraphDB — масштабований семантичний репозиторій, який включає в себе сховище триплетів, механізм висновків та обробник SPARQL запитів. GraphDB — це RDF-графова база даних або триплетне сховище. GraphDB може виконувати семантичний висновок в масштабі, дозволяючи користувачам створювати нові семантичні факти з існуючих фактів. Роботу RDF-сховища організовано через мову запитів SPARQL. SPARQL отримує вимоги застосування у формі запиту і повертає цю інформацію у вигляді набору зв'язків або графа RDF.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арістова Алла Вадимівна, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Бессонова Марина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародного права, Київський університет імені Бориса Грінченка

Вечерський Віктор Васильович, кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини

Гаврилишина Наталія Анатоліївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Гірік Сергій Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Гладун Анатолій Ясонович, кандидат технічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу комплексних досліджень інформаційних технологій Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем НАН України та МОН України

Дзедман Михайло Іванович, кандидат медичних наук, доцент, старший науковий співробітник НВЦ «Ербіс», ПП «Лабораторія-Ербіс»

Доброносова Юлія Дмитрівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

Єнін Максим Наїмович, науковий співробітник Державної установа «Енциклопедичне видавництво», кандидат соціологічних наук, доцент КПІ імені Ігоря Сікорського, заступник Голови Київського відділення соціологічної асоціації України (Київ-САУ)

Ісмаїлова Ленмара Ленурівна, викладач кафедри україністики Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Колодний Анатолій Миколайович, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Корякіна Ірина Вікторівна, кандидат педагогічних наук, доцент Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Очеретяний Олександр Олександрович, завідувач сектору з питань національно-патріотичного виховання Національного музею історії України у Другій світовій війні

Перга Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Прийма Сергій Миколайович, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

Рогушина Юлія Віталіївна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу автоматизованих інформаційних систем Інституту програмних систем НАН України

Строкань Оксана Вікторівна, кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

Тодоров Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету / професор Жешувського університету (Республіка Польща).

Удод Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом української історіографії Інституту історії України НАН України

Федотова Оксана Олегівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор Київського національного університету культури і мистецтв

Филипович Людмила Олександрівна, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Червак Богдан Остапович, Голова ОУН, перший заступник голови Держкомтелерадіо України

Черниш Наталія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри медіакомунікацій Української академії друкарства

Яценко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Наукове видання

**ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА:
ГЕНЕЗА В ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ**
(ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)

За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон

Комп'ютерне верстання

М. Б. Гутман

Формат 60 84/16.
Ум. друк. арк. 18,6.

